

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1977 — Ч. 7-8 (199-200)

Г. СТІЛЯНИЙ: І ЧОГО ОЦЕ Я ЛЯПАЮ?

**Ю. ЛАВРІНІЄНКО: НА ШЛЯХАХ СИНТЕЗИ
КЛЯРНЕТИЗМУ**

**В. КЕЙС, Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: КОРОТКА
АНТОЛОГІЯ АМЕРИКАНСЬКИХ ПОЕТІВ**

**А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: ПЕТРО
ХОЛОДНИЙ (МОЛОДШИЙ)**

**У 60 РОКОВИНИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ**

**І. КОРОПЕЦЬКИЙ: ВСЕВОЛОД
ГОЛУБНИЧИЙ (1928-77)**

Л. ВОРОНІНА: РУДЕНКО І САХАРОВ

**В. НЕКРАСОВ: ПРО ЛЮДЯНІСТЬ...
ДУЖЕ ВЖЕ ЇІ БРАКУЄ!**

**"SUČASNIST" — JULI—AUGUST 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2.**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олекси Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytskyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1977
Ч. 7-8 (199-200)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор, у відпустці), Вольфрам Бургарт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

УВ'ЯЗНЕНА ПОЕЗІЯ

Ігор Калинець

КІНЕЦЬ МАНДРІВКИ

1

Скінчилась подорож незвична;
там мною кинуті міста
заслала смогова верства,
немов поглинула навечно.
А я собі пішов на прічки —
роса пекуча і густа,
де я на босу ногу став,
сліди всім виідають вічі.

2

Де фоном призьба золота,
міняв я личко на обличчя,
зі жовтодзюбого наріччя
я в пір'я мови обростав.
Давні спогадують літа
не так то молодому личить,
хоч до крові мене калічить
дороги хресної жорства.

3

Там синіх півників уста
тебе додому в гості кличуть,
і стежать очі доброзично,
як повниться високий стан.
Призначення сповняє статъ:
ти недосяжна, ти найвища,
і коли хтось тебе освище —
хай где у гості гостру сталь.

4

Для нас одчинені оклично
щодень предивні небеса:
то хмар завітлий білосад,
то знов суцвіття галактичні.
Але тавром пекучим відчай
у серці заповідь вписав;
жадані велич і краса
тоді, як серцеві приспичить.

5

Прядуться диму срібні лички;
прихильна богові села
первісна лагідність чола,
що жертви щедрої не лічить.
Вже сонцю не добути з річки,
і тане в тоні сплеск весла —
там діва в лозах понесла
так старосвітськи в час космічний.

6

Вирує нетляна глота,
щоб досягнути трохи ближче
до ясности, що смертю прище
і спечені тіла ковта.
Сама саміська самота:
і безязика, і язична
вона мене сьогодні нищить —
сягла мене нарешті мета.

7

То обновилася свята —
і всі розпласталися ничма.
Чого боятись так панічно,
що вкриє нас важка плита?
Крута нам доля — та мета
святиться у жорстокій притчі;
коли не впав на бойовищі —
пізнай всю ваготу хреста.

4

За шибкою ікона свічки,
 тріпоче злочена фольга,
 і сяйво тьму перемага.
 Як мовлено у слові віщім,
 що Бог в мені не ловить ґав,
 коли душа моя нага
 стоїть вся в трепеті предвічнім.

Підсумок

Скінчилась подорож незвична,
 де фоном призьба золота,
 там синіх півників уста
 для нас одчинені оклично.

Прядуться диму срібні лички
 вирує нетляна глота,
 то обновилася свята
 за шибкою ікона свічки.

Зіновій Красівський

Не бряжчать кайдани на моїх руках,
 не закуті ноги мої в диби,
 вся душа моя зате в кайданах,
 хижіє в тюрмі моя загибель.
 Хіба це життя? Нице маяття
 від вікна сліпого в темний кут параші.
 Боже, Боже! Суть мого життя —
 у голоднім черпаку гіркої каші.
 Здибились віки в боротьбі систем.
 Домовини всім уже давно готові.
 Наче з ланцюга зірвався пес-закон
 і сказився, скуштувавши крови.

Опам'ятайтесь та вдартеся в груди!
 Ви, фарисеї, народний протест
 загнали у зрадницький зашморг — юди!

Кров'ю шинкуєте ваших братів.
Пам'ять героїв! Стемління віків
ви підло вхопили за горло руками!
Коляборанти! Гадючий язик!
Зачерствілі душі й вашу зраду
каратиме завтра нинішній вік!
Тремтіть. Не минете заглади.

Думи клубочаться роєм бджолиним,
і в кожній думки отруйне жало.
Грудки гіркої найменшу клітину
серце стражданням своїм налило.
Вмерти або розридатись од болю,
зібгати епоху в розстріляну мить.
На перелозі вітцівського поля
хрест на високій могилі стоїть.
На перелозі — здичілім від смерти
танцює звитягу пройдисвіт-тиран.
Падають, падають падають жертви,
дмесь на скривавленім полі бур'ян.
На занехаяній пустокою ниві
обвітрені кості вросли у траву.
Мрякою сірою душі червиві
вкрили дідівську славу живу.
Прикро! Байдужість нам душу роз'їла.
Ледачіють діти в нікчемних батьків.
Серце за правду не вирве із тіла
той, хто душею з дитинства зітлів.
Друже, сучаснику! Стань на коліна
на тім перелозі, під тим хрестом,
Кров і кістки — це твоя Батьківщина.
Впадь перед муками тими пластом!
Серцем торкнися недолі Вітчизни.
Хай дума, як рана, тобі заболить.
Збіглась сьогодні епоха залізна
в куцу розстріляну мить.

Я серце до крові своє обчімхав
на страсних дорогах до рідних пенатів.
Та хто ж це родинне гніздо зруйнував?
Могили розриті, поламані хати...
Німа, посивіла від горя руїна

реве, наче смерті на себе кличе.
І мліють в скорботній молитві коліна,
і горбляться мертвою втомою плечі.
О земле моя! Зашкарубла від крові!
Коли згомоняться у тобі терпіння?
Коли твої рани, як рани Христові,
закривочать в народі сумлінням?

Михайло Луцик

Господень храм, о храме музи,
Прийми співця у свій олтар,
у твій хорал, щоб голос музи
будив у серці Божий дар.
Нехай його проллються сльози,
туди, на той святий поріг,
де в біль злились нещастя й грози
його життя, його доріг.
І да святяться в його слові
Твої, о Боже наш, діла,
Твоя велика жертва крові,
що в нашім краї розцвіла.
Господень храм святої музи!
Прийми співця у свій олтар.
Нехай горить в огні ілюзій
його нетлінний серця жар.

В своїй душі уединюся,
нікому й слова не скажу,
лиш Богу тихо помолюся,
весілля серця збережу.
Лише Тобі я му співати,
му лить з душі свої горіння,
та нишком му Тобі читати
іще не читанні творіння.
Бо більш ніхто не зрозуміє
душевні болі, серця біль,
теплом сприйнять не обігріє,
із ран душі не зітре сіль.

Хто вислуха у нашу пору
мої страждальницькі розмови?
З грудей зйме неволі гору,
яку насипали глаголи?
Хіба в своїй душі замкнуся,
нікому й слова не скажу,
лиш Богу тихо помолюся
Любов до нього збережу.

Що по собі залишите ви,
після свого ганебного краху?
Хіба трупів таємні рови,
в яких свідки страждання і жаху.
Пам'ятайте, що все відкопають —
таємниць бо на світі нема.
Люди й зараз про все добре знають,
а про решту розкаже тюрма.
Вас недаром тайком проклинають,
і ті прокльони на вас упадуть
Бо правдиві прокльони вціляють,
під землею і там віднайдіть.
Даром сльози людські не пропадуть,
що звисають з колючих дротів.
Вони скупчаться й карою впадуть
за страждання невинних братів.
Що ж нащадкам залишите ви
після свого ганебного краху?
Тільки трупів таємні рови,
в яких свідки страждання і жаху.

Олекса Різників

Коли порубане в шматки
докупи знов зібратись хоче,
плазує палець до руки,
в орбіти втискуються очі;
коли вправляється кишка,
і мозком звивини проходять;
все місця власного шука,

аж стогне, а таки знаходить;
коли із горем пополам
усе порубане збереться,
води живої кілька грам
із неба післаних, проллється,
і груди, схлипнувши, зідхнуть,
і серце вдарить, мов на сполох —
тоді прочуняє від сну
протверезілий раптом ворог.
Чатує стогін, подих, рух,
ще несвідомий і невмілий.
Бере сокиру знов до рук
і нахиляється над тілом.
І знов, як перше, як колись,
не даючи воскреснуть, хекне.
Сокира шугоне униз,
і череп, ніби диня, репне.
І знов, як перше, як завжди,
дрібненько тіло порубає,
в чотири боки, що куди,
порозкидає.
І з матюками витре кров,
і з матом ляже подрімати,
поки шматки зростуться знов,
щоб знову встати і рубати.

Стоптала копитами татарва
угіддя руські й діточок маленьких.
Попогуляла шабелька крива
по їхніх татах і по їхніх неньках.
Тумени налягали, як тумани.
Міста спалили, обложили душі.
Вже сім віків висвистують аркани,
на горлі затинаються і душать.
Волають ненароджені русини,
що мали б народитися і жити.
Скалічені в п'ятнадцятім коліні,
каліцтво в генах програмують дітям.
Кровоточивих ран уже немає.
Страшніші рани сили й розум точать:
вже сім віків облога душ триває,
в усіх ділах Батия знати почерк.
Котилася повинна голова,

забули люди, що то сміх веселий.
Стоптала копитами татарва
угіддя руські, і тіла, і села.
От тільки душі не усі здались,
і стільки русичів за мурами душевними
зуміли, як не ліз туди Чингіз,
порядність, совість й чесність не здешевити.
І кожною весною на Русі
чиясь душа ступає за пороги
і, наче шкаралупу на яйці
чи кригу на ріці, зрива облогу.

Веселимо й веселимося
під літнім сонечком самі.
Лунає в нашому умі
лунке багатобезголосся.
Ми — рибоньки, наш спів і сміх
вода в простий, спокійний спосіб
змиває з носиків і зносить
перш, ніж почувемося ми.
Сказать про нас, що ми німі —
це все одно, що голі й босі,
бо досі з нас було задосить
й того, що кожен вмів і смів.
Хто ж більше хтів і взять зумів,
той, на гачку, зникав назовсім.

Прозорість почали втрачати дерева
ще два дні тому, а уже сьогодні
зелений колір бачу я уперше.
Уранці було мало, а в обід
листки зелені всі гілляки вкрили.
Чекаю: чи отой колючий дріт
що йде стіною, теж зазеленіє?

Назбираю склянку граду, хоч би впаду,
а він тане і стікає, нема зладу.
Назбираю склянку граду, назбираю
серед літа, серед липня, серед раю.

Між листочки, між зелені, на травини
понизалися градини, мов перлини.
Ці небесні самозванці, нечеканці,
землелюбці, самогубці, себеданці.

Відчайдушно занедбавши небезпеку,
просто в заталість, у задуху, в спеку, в пекло!
Так прозоро, кришталево, так відверто
просвіжити, проозонити — і вмерти.

Назбираю склянку граду, назбираю,
а він тане, і стікає, і тікає.
Він зливається з травною і землею,
не годиться для оглядин і музеїв.

На цім крилі до тебе прймайну,
на цім приляжу, тим крилом укриюсь,
а це — залітане, надламане — утну.
Багатокрилість.

Залітане! Залатаних — нема!
Нема залежаних, а є лиш незалежні.
Я стільки крил бездумно наламав,
б'ючись об світу боки протилежні.
Не цінував, не скнарив, не беріг.
З таких висот в такі шугав низини!
Лиш радістю хлоп'ячою горів:
ростуть невпинно.

Ні обезкрилити, ні власти не дано.
Мені судилась буряна рухливість.
Мене п'янить сильніше, ніж вино,
багатокрилість.

Ірина Стасів-Калинець

БАТЬКІВЩИНА

Скільки поля спозирнути — сніг гуде як білий дзвін.
Скільки світку змандрувати по стострунності доріг.
Сам-на-сам з собою в вічі, де душа — блакитний пін,
опускається завіса, сліз завіса аж до ніг.

Над степами сонно. Тиша. Батьківщина у вінку.
Заколісані тополі. Мамин двір. І синій день.

До ромашки, як колиски, — погойдатись в сповитку.
А роменом сходить сонце. Сходить сонце, мов ромен.
Колували душі пісню в дівич-вечір на Ягайла.
Батьківщина лебеділа, лебедину річ вела.
Ти лебедія, лебідка лебедина пісня й слава,
із роменом обвінчалася, із роменом шлюб взяла.
Колували душі коло. З-поза хмар рожева тіль.
Ніг зболіле тупцювання, бо одна дорога — в степ.
Скільки поля спозирнути — сніг гуде, як білий дзвін.
Скільки світу змандрувати — світ малесенький вертеп.
Дійство ночі. А світанок освятив батьківський дім.
Доня спить у колисанці. У ромашці доня спить.
Лебедина моя діво, сохрани її в біді,
і мені пір'їну білу опусти на чужині.

22 квітня 1975

Євген Сверстюк

У білу ніч, як по ударі дзвону,
царила тиша в сивій далині.
У білу ніч, холодну і безсонну,
скінчилася біла казка наших днів.
Я не забуду тихого сіяння
твоїх очей у стриманім плачі,
я не забуду першого кохання,
що догоряло іскрами вночі.
Сповила мла твій сад, твою хатину,
у білу ніч я залишивсь один,
і враз відчув, найбільше в ту годину,
що на шляху я вічний паладин.
Що йтиму так, як зараз в цій пустелі,
крізь кучугури снігу навмання,
минувши вогники і тихий дим оселі,
лише в душі горітиме зоря.
В минулім ти — далека і прекрасна.
В майбутнім — чар далекої мети.
А біла ніч — холодна і мовчазна,
і в тих снігах — іти, іти, іти.

1954

Синя ніч. В срібнім мареві тиша,
та, що й в минулі літа.
Тільки тепер якось рідше і тихше
слово із уст зліта.
Такий місяць примарно-синій.
Він боязко гляне на мить
і, забившись у поли хмарині,
квапливо кудись летить.
Безтямно кудись летить.
Біля мене ти — білим цвітом,
найбіліша з усіх квіток,
що розвіялись десь по світі.
Я боюсь, щоб холодний вітер
не зім'яв на тобі пелюсток.
Я мовчу, щоб тобі не сказати
слів, які вже комусь казав.
Я боюсь, щоб тебе не зрівняти
до таких же червоних аґав,
що росли біля тої ж хати.
Нині місяць примарно-синій,
а під місяцем тільки тіні
та хвилинне видіння моє.
Пролітай, легкокрила пташино,
хай у крилець твоїх тріпотінні
усміхнеться юнацтво моє.

Тут віками брели і зривалися
у провалля з підтаялих криг.
Ні стежини тепер не зосталося
в почорнілих снігах старих.
Каламутиться обрій — ні вогника.
Завтра просвіт — а може, край.
Діти ночі — лиш власні спалахи
нам стовпи в обітований край.

Шістдесяті роки

І ЧОГО ОЦЕ Я ЛЯПАЮ?

(Документальне оповідання з роздумами)

Гаврило Стріляний

”Досягненню найважливіших економічних і соціальних завдань служить аграрна політика партії, спрямована на перетворення сільсько-господарського виробництва у високорозвинений сектор економіки. Вона є продовженням і творчим розвитком ленінського кооперативного плану в нових умовах”.

(З постанови ЦК КПРС від 31 січня 1977

”Про 60-у річницю Великої Жовтневої революції”)

1. На десять років?

У нього чудове українське прізвище.* Молодий, 34 роки. Кругловидий, темне коротке волосся, ніс трохи бульбою. Губи рельєфні, чітко окреслені, підборіддя роздвоєне — то ознака вольовости. Очі блакитні, щирі, уважні — в дворічній доньки Світлани, улюблениці батькової, ще чистіша блакить в очах. На статуру — не богатир, середній на зріст і в плечах не аршин, але в ході, і в рухах, і в поставі голови на кремезній шиї відчувається не абияка сила. Та й то: за студентства і в армії штангу тягав, і в волейбола по плечі над сіткою виплигував, і боксом та боротьбою бавився, — ще й тепер з’їдуться ото директори та голови колгоспів до району на нараду, то поки там теревені правлять перед засіданням, а чи в полі або на рибалці колеги здибалися — то одразу: ”Ну-мо, давай поборемося!” — і чи всерйоз, а чи вжарти вхоплять одне одного за попереk, то він таки подолає.

Отож, Андрію Петровичу Воякові 34 роки. То не рідкість нині. Серед його колег-сусідів одному — 35, іншому — 38. На першого

*Новеля документальна. І все в ній описане — живі факти. І портрети дано живих людей. Але прізвища й географічні орієнтири я змінив. Хтозна, де й коли побачить читача оця писанина, може, й не побачить зовсім, а тільки потрапить перед вимогливі очі ”блюстителів словесности”, вони ж є трударі на ниві державної безпеки, одні — в офіційних чинах, другі — секретні, треті — на громадських засадах. То чи ж маю я право наражати доброго приятеля мого на небезпеку? Шкода, певна річ, що не могу подати точну поштову адресу, та ще й фотографію докинути, одразу писання набуло б більшої ваги. Та нічого не вдієш, доведеться таки маскуватися. Відбувалося все це 1976 року, а пишеться на початку 1977.

секретаря райкому висунули оце недавно теж молодого директора радгоспу, 35-річного, приятеля Воякового — подейкують, між іншим, ніби в області вагалися, кого ліпше поставити: першого, того хлопця, чи Вояка. Зараз скрізь така орієнтація, і то дуже добре, висувати молодь на керівні пости, та скрізь, та не всюди...

Оце вже й не годилося б одразу з перших слів від основної теми відступати, навсібіч кидатися, а таки відступлю. То тільки середнього "руководящего звена" стосується та тенденція "на омоложеніє", а на самім на верху така стара, вибачайте, пердушня засіла — гидко глянути, а слухаєш його по телевизору, то він усе зі щелепою своєю борюкається, слова "соціалістическій" вимовити не здатен, звучить якось чи "сіфіліщичецький" чи — сосілішький". А може, воно й на краще, що там трухлява старушня, принаймні через бабів та через горілку ще зайвого глупства не накоять. Та й до культу особи не встигнуть долізити, бо смерть з косяю он уже за плечима. А щодо того главного, що ото із щелепою своєю завжди на трибуні воює, — то я проти нього особисто зла не таю, навпаки — добра йому зичу і років довгих і з поста щоб не скинули, як він сам свого попередника. Бо він таки дурний-дурний, а за інших своїх колеґ по політбюрі багато розумніший, бо хоч і намагається детантом крутити, як циган божбою, та все таки всі оті міжнародні угоди на послаблення напружености, всі оті поступки на еміґрацію (евреїв і неевреїв) — то його таки робота; не знаю вже, чи сам відчуває, що боротися за чистоту комуністичної ідеології марна справа, чи який мудрий єврей при тому губернаторі сидить і вчасно підказує. А плешуть — новий культ, мовляв, зростає-визріває, тільки й чути про видатного діяча й мудрого лєнінця (вже потішаються дотепники, операцію оце йому робитимуть, грудну клітку розсуватимуть, бо ордени нікуди ціпляти), ще його й по-батькові, бач, Ілліч — то все пусте. Не бійтеся, людоньки, того культу — не доскочить він культу, не доживе — фізично не доживе. А от хто його місце посяде, як молодший буде (так і тягнеться рука з остраху та з перестороги перехреститися, про минувшину недалеку згадавши — "Не попусти, Господи!" — то той, може, таки й рвоне до культу. У святому писанні сказано: "Не просіть кращого царя", від старої мудрої єврейської матері чув я те не раз, на своїй, на єврейській промовляла і мені так перекладала: "Не просіте лучшего царя!").

Скінчив Андрій Петрович агрономічний інститут, працював тут таки, в районі неподалік, управляючим відділу радгоспу, сім років тому сюди прислали, до радгоспу імені "Комінтерну". Господарство за розміром середнє, шість тисяч гектарів орної землі, за успіхами-показниками теж в середині дошки, на якій успішність позначена. Багатогалузеве господарство — і зернові, і

овочеві, і молоко та м'ясо, і птиця. Радгосп глибинний, на околиці району, од шосе, хоч і поганенького, 10 кілометрів, і ті кілометри, як розвезе восени та по весні, то суцзя біда, тільки трактором та конякою.

У Вояка вродлива й розумна дружина, завідує дитячим садком. Трійко у них дітей: синові Ігорю 13, у шосту класу ходить, Наді сім, у першу пішла, Світлані — два роки. Напрочуд гарні в Андрія Петровича дружина й дітлахи. Живуть вони у просторому світлому домі — не свій власний, радгоспний, спеціально для директора збудований: як цей поїде — новий поселиться. Добрий дім — шість кімнат, високі стіни, широкі вікна, гарні меблі, килими скрізь на стінах і на підлозі — тут, як і скрізь у нас на Україні по селах і молодих містах, узвичаїлося скидати на порозі черевики, чи сухо на вулиці, а чи грязь, — і до кімнат іти в шкарпетках. Є й ванна в домі, і вбиральня. Подвір'я перехрещене асфальтовими доріжками, так звана "літня кухня" на подвір'ї, щоб дим-аромат до парадних кімнат не ліз та мухи б не летіли, а то власне і не тільки кухня і не літня, бо там стіни товсті, і вікна подвійні, та й кімнат дві, і батареї центрального опалення — ото ж там і їдальня і спальня для гостей, як чимало з'їдеться. До батарей опалення — труби від котельні, спорудженої в центрі села, опалюють і контору з клубом та їдальнею, і нову, два роки тому споруджену школу, і побуткомбінат, де тим часом тільки бібліотека та гуртожиток для приїжджих, а мають відкрити ще й різні майстерні, шевську, кравецьку тощо.

Є на подвір'ї в директора і сарайчик для свиней та курей-качок; свиней не ріжуть, здають, двох вони щороку годують — самі управляються по хазяйству, Андрій Петрович з дружиною та Ігорю доручається. Батьки з ними не живуть, вони родом не звідси; а так живі батьки, хвалити Бога, і в Андрія Петровича і в Тетяни Миколаївни, і батьки і матері, — живуть собі ще й при здоров'ї міцному, і в гості приїздять і онучат до себе забирають, недалеко й мешкають, в тій самій області... Ото ж кабанів двох щоліта здають — по 300 карб. кожен, добрячі кабанці, по півтора центнера, до сімейного бюджету чимала добавка. Зарплата директора — 250 щомісяця, та Миколаївна 85 має. На харчі дуже не тратяться — хліб, та цукор, та дрібниця всяка, а вже ж вівцю та курчат з ферми, чи яєць, чи борошна й олії, яблук, помідорів та картоплі — то вже ж директорові завезуть, вчасно догадається завгосп і без нагадування — безкоштовно завезуть, а директорові завезли — то й себе не зобидять, теж безкоштовно. Одежу, звичайно, купують — і дорогу, бо вдягтися й самі люблять, та й по чину положено, і діти, мов лялечки, вбрані.

Ото ж зібралася в директора дешиця на книжці за сім років, вирішили — автомобіля куплять, вже сплатили гроші місяців зо два

тому, чекають оце, поки на район по рознарядці прийдуть "москвичі", "жигулі" Вояк брати не хоче, надто ніжна для села, тендітна, а ціна одна, шість тисяч викинь.

Взагалі — непогано народ у радгоспі живе. Хати добрі, під шифером, кам'яні, білою цеглою обкладені — чи то своя власна, чи радгоспний будинок, як кажуть — "переселенський", тобто радгоспом наданий новоприбулому на таких умовах, що він платитиме за нього, як, приміром, платять, за квартиру, і за вісім чи десять років той будинок стане його власністю, хоч виплатив не всю вартість. Такий будинок обходиться радгоспові в 4 тисячі 200 карб., а господар відшкодує тільки дві тисячі 300. Розумно, правда ж: аби залучити до господарства робітників? Електрика, звичайно, по всіх трьох відділах. У кожного при дворі своє господарство — город, корова, двоє-троє поросят, кролі, курі-качки-гуси. Заробіток пристойний.

От приїхали до "Комінтерну" двійко молодят, недавно побралися, він русак з Володимирських країв, вона — тутешня, Наталка і Володя. Вона дояркою пішла, він скотником. Одразу ж показали їм будинок, де житимуть, ось тільки виїдуть попередні мешканці, які рощот узяли. Тим часом дали добру кімнату в гуртожитку, харчуються поруч в їдальні, місяць обходиться їм десь так карбованців на сотню обом, а зароблятимуть — він до 150 на місяць, та вона не менше або й більше, бо механічне-доїння не прижилося в радгоспі, вручну доять, а раз вручну — то молоко дорожче і платять дояркам більше за ту подагру, яка обов'язково разом з десятирічним стажем з'явиться. Чому не прижилося механічне, спитаєте? А воно мало де в нас приживається, хіба в показових господарствах, куди високе начальство, іноземні гості та кінохроніка їздять. Надто тонка штука, надто кваліфіковані і т в е р е з і механіки-наладники для тієї апаратури потрібні.

Отож, кажу, добре молодята заробляють. Сотню — на харчі, а дві третини, хлоп'ята, плянуйте собі хоч на костюми з платтями, хоч на туристські подорожі, хоч на добрі меблі у нову хату, хоч на автомобіль одразу починайте збирати. Певна річ, як добре працюватимете і як Володя не питиме; дай тобі Боже, Наталко, вберегти його, втримати! Тож не жарт — молоді люди без усякої спеціальної освіти матимуть одразу на сім'ю до трьох сотень!

Багато живуть люди. Оце при мені в сусідньому селі виряджала проста рядова колгоспниця сина до армії — вдова, сама господарює й заробляє. То казала — на 1 800 карбованців вирядини обійшлися! Та ще свій кабан. 140 гостей три дні пили-гуляли, у дворі над столами намет з брезенту натягнуто й електрифіковано, самогон тільки в останній день на столах з'явився, а то коньяк та *Екстру* пили. І так скрізь, то не поодинокий випадок, ніхто вже не відстане, не осоромиться.

І слава Богу! Хвала Всевишньому, бож зовсім недалеко той час, коли на рідній нашій Україні платили 20 копійок на трудовень старими грішми, себто дві копійки на нові, та півкіла хліба натурою, тобто — жив селянин виключно з того, що на городі індивідуальному вродило-наплодилося, та з того, що накрив; а з тим індивідуальним городом чого тільки власті не виробляли, то по поріг його обчиркряжать, то податком таким обкладуть, що сказитися, то корів "обобществлять", а молоко піди купи; а за вкрадене — ох, усі кради (і зараз крадуть), та вже хто попадався, то... що там казати, за жменю зерна або кошик картоплі не те дорослим — дітям по 5 років ліпили! А було те зовсім недавнечко, в нас на Україні. А в Росії — од Москви та од Ленінграду од'їдь трохи — і зараз злидні. Аж не віриться. Сам давно не був, таж гості приїздять, оповідають. І заздрість у тих оповідах і гіркота:

— Е-е, у вас тут — краса, панство, багачі! —

Перепитуєш, не віриш — бути того не може, одна ж держава, централізоване ж усе, пишаємося тим, заради того революцію робили! Там недорід — звідси візьміть! рівність — так рівність, хай усім однаково! Похмуро дивиться чоловік, одмовчується.

— Поїдьте самі та подивіться, як не вірите.

Що ж воно виходить? Може, й тут, як у всьому нашому радянському суспільстві, — спершу забезпечимо "по потребності" верхівку, партійне й державне керівництво (радянську буржуазію, як її в народі звать), потім потроху кляси робочих-селян? Спершу дамо наїстися Молдавії та Прибалтиці, потім грузинам й узбекам, згодом українців наситимо, а там колись і до Руси дійде — першою революцію почала, останньою хай і нажереться?

Може, так воно кимось керівним і плянується, бо якомсь же плянуватися повинно. Та мені ввижається, що плянування вже й немає, без руля й вітрил мотає по хвилях ту громіздку баркасину. От і врожай 76 року небачено багатий, а в Америку все таки послали купців по 7 мільйонів тонн пшенички, а сала в магазинах українського — зась, а на базарі воно — 5 карбованців кіло (себто виходить, я оце, що маю зарплатню 120 карб. на місяць, працюю за 24 кіл сала). От розорали цілину — а сталого врожаю не досягли. От утворили на Дніпрі каскад гідроелектростанцій, зрошення провели — а віз і нині там, не стала колгоспна-радгоспна корівчина краще доїтися. А більше цілини нема. І з ким не балакав, як сам не придивлявся — підвищення тих лактацій чекати не доводиться.

Так думає і Вояк, директор радгоспу. Не відчуває він перспектив. Не має він резервів. А коли я спитав:

— Скажіть, Андрію Петровичу, ну, а от в області на нарадах, в районі — заводять мову про майбутнє? Не про ось оцей урожай, а

про справи, скажімо, на десять років? Де людей брати, копи їх усе меншає? Як урожай втримати, коли земельці відпочити ніколи?

Вояк подумав і чомусь дуже врочисто, ніби присягався, мовив;

— За десять років, що я тут у районі — не пам'ятаю ні разу такого розговору!

— Та бути того не може! — прохопилосся в мене.

— Чесне партійне слово! — твердо і так само врочисто сказав він.

— А що ж воно буде?

— А то й буде. — І цілком переконано пояснив: — Запустеніє буде, от що буде.

А я собі вже згодом і думав: а хто ж ото плянуватиме те майбутнє на десять років? Що б ото був за дурень (чи, може, святий?) секретар обкому чи райкому, який, твердо знаючи, що його можуть скинути з того поста вкупі з його плянами десять разів на рік, та задумував би на десять років наперед? Та в нього повинна бути і є — єдина турбота: про завтра. Про завдання по надою, по оранці, по яйцю і м'ясу на завтра! Ну — на місяць, на квартал, на рік — не більше, як на рік! Далі — не загадує, бо як не виконаєш пляну цього ось поточного року ("вирішального", "завершального", "опреділяючого" року п'ятирічки) — то наступний рік уже не твій, не тобі його плянувати і завершати, злязь. А раз так — то висмоктуй землю цього року, здавай на м'ясо геть усю скотину цього року, а на той рік, — як він ще буде твій! — я к о с ь щ о с ь придумується. Зформувалися "временщики", які вчепилися з усіх сил всіма п'ятьма в бильця крісел, що на них сидять, присунувшись якомога ближче до державного пирога. Сьогодні даю плян — сьогодні сиджу і вгризаюся в пиріг, завтра не дам — по руках та по пиці, геть і... і найстрашніше — партквитка на стіл. І життя скінчене. Воно для простого рядового селянина-роботяги ніякий то був би не кінець, працєю собі та й живи, як усі трударі, алеж для діяча, що копирснув тої номенклятурної юшки, партквитка на стіл — то загибель! То де вже тут загадувати на десятиліття.

І всі згори до низу керівники — то є временщики. Директор мусить сьогодні відрапортувати секретареві райкому, той сьогодні має доповісти в обком, той негайно шле гінців нагору, до ЦК, а там на самому на верху треба звітувати... перед ким? Перед народом! Хоча той народ і бидло безправне, але пресою-мітингами слід перед ним звітувати, і він мусить хвалити й плескати в долоні, тож неминуче треба звітувати так, щоб дати привід для оплесків. І та звітність знизу до верхів — обертається суцільною брехнею і вичавлюванням соків вищими з нижчих.

Ні, помилково назвати їх — радянська буржуазія. Буржуй має свій капітал, свій, він умів його заробити, він відкрито поклав його

на своє ім'я в банк. Наш партійний і радянський бонза не має свого нічого, покладеного в банк, хіба накрив та набудував, крадучи, як Мжаванадзе і Фурцева і всілякі дрібніші, ність їм числа. Буржуй, як його не усувай від справ, лишається при своєму капіталі. Наш керівник, усунутий від справ, — нуль, покидьок. І тим страшніший він. Бо поки він при владі — дбатиме про одне: при владі лишатися й пнутися вище, а для того — догоджати, вислужуватися, вичавлювати з підлеглих, а підлеглі йому не тільки люди, а й земля, і ріки, і всіляка безневинна скотина, — вичавлювати сьогодні все, що можна. Загадуватиме він на десять років?

2. Я тут не вечний...

То як же виходить — і Андрій Вояк теж временщик? Так. У малому масштабі — але теж. Йому інакше не можна. Кожному інакше не можна. Система така.

Суботнього дня по обіді їхали ми з ним удвох з овечих випасів — по господарству в межах радгоспу Вояк сам за кермом, шофер тільки заправляє зранку машину та подає йому до контори. Напередодні в районі начальство повідомило, що радгоспові передається звідкілясь там з відсталого й досі голодного господарства на відгодівлю 1 500 овець, зараз їх у Вояка 7 000. Це восени, перед зимівлею, коли заготівлю кормів скінчено і всі норми до грама спляновані, зайвого не заготували, неможливо; хоч і добрий начебто врожай, але посівні площі під кормові культури щорік доводиться зменшувати через різні обставини. Вояк посварився з начальством і сказав, що скаржитиметься в обком, у трест, чортові й дияволові, а вівці не візьме, бо то катастрофа. І на понеділок він намітив — таки їхати до області. А тим часом ті клятві вівці не йшли йому з голови, і він на всяк випадок об'їздив своїх вівчарів.

Побували біля одної отари, біля другої, третьої. Побалакав директор з чабанами — коротко, ніяких прямих запитань не ставив, нічого серйозного ніби й не з'ясував: чи впоруються помічники, як з окотом, чи не чути якоїсь пошести, чи часто навідуються ветеринар та зоотехнік.

Од'їхавши від четвертої отари, промимрив стиха:

— Чорта візьму я їм ті вівці!..

Сказав не "чорта", вжив інше слово — не літературне, м'яко висловлюючись...

— А як не переконаєте, примусять? — докинув я.

Він довго мовчав, крутячи бублика. Потім зронив, наче думаючи вголос:

— Кормитиму, поки кормів вистачить. А там — хай хоч ідохнуть. Скажу — я ж попереджав... Знімуть? Хай знімають...

У понеділок йому вдалося таки відбитися од тих овець. А й не вдалося б — певне, погинути він би їм не дав, якось би викрутився, бо то було б не по-людськи та й "хай знімають" тільки сказати легко. Але який настрої у людини з'явиться в наслідок отакого "временщичества"? Ти собі заготовляй, плянуй, передбачай, а ми тобі — бац! — і всі твої пляни до одного місця,* а не впораєшся — турнемо геть...

Їдемо далі. Дорога врізається в поле озимини. Зійшла пшениця, зеленіє, тільки раз-по-раз серед зелені малькають лисини по кілька соток, сірі плями, зловісні лишаї. Котимо дорогою, а лишаїв тих сірих подекуди більше, ніж зелені.

Я вже знав, чув розмови, що то загальна біда земель, де зрошувальна система споруджена абияк, без цементування корита каналів, без підводки води по трубах: землі засолонцюються. Не знаю, не добрав, у чім суть того процесу, чому вода, яка, за моєю уявою, мусить вимивати солі, натомість збільшує їхній вміст; може, то не тільки для мене таємниця, а й для спеціалістів, тому воно й трапляється, те солонцювання?

Директор натискає на акселератор, ніби прагне скорше проминути ту залишаєну озимину. Минули її.

— Ото бачили? — каже він. — Наступає солончак. У мене торік під солончаками було 900 гектарів. Цього року вже тисяча, в середньому по 100 га з'їдає. А в загальній кількості орної землі вони значаться — як було шість тисяч, так і стоїть у пляхах. І з кожного отого сірого гектара я мушу взяти 32 центнери. І скільки не доказую, не вимагаю — не списують.

— А як це списувати?

— На підставі моїх даних, а не вірять Воякові — то нехай комісію присилають, самі ходять сажнем міряють. Но треба ж скласти акта — засолонцювалось тисяча гектарів, тисяча гектарів не родить, не розщитувати урожай з тої тисячі гектарів.

— Так чого ж вони не списують?

— Хе, не так просто. Спиши — так треба ж в область сводку представляти: в "Комінтерні" поменшало землі. Як так? Солончак з'їв. А там одразу — а хто винен? А подать сюда!.. Понятно вам?

— А хто ж справді винен?

— А піди шукай винуватого, знайди його! Той, хто орошення будував. А де він, хто будував? От і бояться, що винним зроблять того, хто ближчий — районне начальство. І мовчать.

*Вояк висловлюється точніше — "до сраки"; власне, всі так висловлюються "в житні", тільки з трибун та в творах красного письменства вживають "одне місце".

— Ну, а вам же як? Врожай вам і далі на ту тисячу плянуватимуть?

— Так а я ж про що? Доказував, потребував — уже й перестав. Воно мені більше других нужно?

— Так урожайність же на гектар падатиме?

— А як же, падатиме.

— Гаразд, нехай то все на бумазі — на більше гектарів урожай розкидають, на менше, він од того, кінець-кінцем, той самий і лишиться. Алеж солончаки наступають?

— Наступають.

— Землю жеруть?

— Жеруть.

— А що ж робити?

— А я не знаю. Чи нові канали копать, чи старі латать, чи труби воді давать, чи гіпс кудись там гатити — я в тому не розбирався. Та й ні до чого мені розбиратися, грошей на те совхозу не виділено.

Змовк, енергійно крутонував бублика на повороті і, якимось так зверхньо на мене зирнувши, голосно й шорстко промовив слова, які я вже од нього чув:

— Запустеніє буде, от що буде!

Мовчали. Вже на під'їзді до контори я спитав:

— Андрію Петровичу, ну, а.. а ви ж все таки?

Він спритно здав машину на зацементовану площадку, повернув ключа в замку запалення, сидів нерухомо добру хвилину.

— А що — я? Я тут не вечний.

Повернув до мене обличчя, ми подивилися один одному в вічі. Мовчки сказав він:

"Боляче визнавати себе безсовісним отим временщиком, але помалу-потроху вже до того звик, вже менше болить".

І спитав я його:

"А як же господарюватимуть ті, хто прийде сюди після тебе?"

І відповів він:

"А як хочуть, так нехай і господарюють. Чим я їм могу допомогти? Криком, протестами? Мене знімуть, іншого поставлять, такого, щоб уже напевне не галасував і дбав тільки про те, що велять, про оцей ось найближчий врожай, а не на десять років уперед. І солончак землю жертиме, і нікому тут без мене легче не стане".

Отак ми з ним мовчки догмоніли...

Під час тої нашої подорожі трапилася така зустріч.

Спинився на дорозі біля озера, порослого очеретом, вантажник з будкою, вийшов з нього дядько у довгому сірому

плащі з відкинутим капюшоном, у мисливських чоботях, помахав рукою. Вояк зупинився, прочинив дверці, гукнув:

— Привіт начальству!

Той відповів, поручкалися, зазирнув у машину, угледів незнайомого, покивав мені. Літній чоловіча, чисто виголене приємне обличчя. Під плащем примітив я патронташ.

— На пару слів, Петровичу.

Вони одійшли за кілька кроків, стиха погомоніли, наостанку Вояк сказав: "Ну, що за розговор!" — і вернувся в машину. Поїхали. Я спитав:

— Хто такий?

— Хороший чоловік. Дуже хороший чоловік. Заступник прокурора, Віктор Аврамович.

— Району?

— Мугу.

— На полювання приїхав?

— Мугу.

Він часто отак ствердно мугикає, особливо коли розмова за бубликом.

— А що він хотів од вас, як не секрет?

— Не, не секрет, два мішка картошки.

— Як то, куди?

— Попросив чоловік завезти додому пару мішків картошки.

— Без грошей, чи як?

— Таж я з нього за два мішки грошей не братиму!

— А що у вас картопля якась особлива?

— Обична картошка. Запасається чоловік на зиму.

Мова у Вояка засмічена русизмами-канцеляризмами. Мені не важко їх вичистити, та не хочу. Чистої української мови нині в нас на Україні вживає тільки рафінований інтелігент, а де він, той представник вимерлого роду?

Отак з тим заступником прокурора — ані трохи не сумніваюсь, що таки справді дуже хороший чоловік. І то не випадок, то так заведено. Скаржився мені Вояк:

— Ви розумієте, я йому кавуни пожалів! Повідомили хлопці — Віктор, кажуть, Сидорович* скаржився: попросив, каже, у нього десяток кавунів врачам у область одвезти, жінку в лікарню поклав, — а я йому одказав! Ну, чули таке? То я їм так і сказав: передайте йому, Вояк сказав, хай не бреше! Я б йому десяток кавунів пожалів, га? А було як? Дзвоне він до мене: кавунців треба. Пожалуйте, кажу, Вікторе Сидоровичу, приїздить чи присилайте, скільки вам? Та з тонну. Ого-о, я потилицю чухав — уже ж пізня

*Віктор Сидорович — перший секретар райкому, рік тому знятий з посади.

пора, кавуни не на баштані, в коморі зерном пересипані, тонн з десяток про всяк випадок лишив. Ну, ладно, просить чоловік — треба дати, бож обов'язательно подумає: був секретарем — всього йому возили, погнали — то вже скотами дивляться. Кажу — Вікторе Сидоровичу, не можу тонну, півтонни дам. Ладно, каже, спасибі й за півтонни, дуже треба. Гарзд, кажу, присилайте, по 20 копійок кіло. І він там біля трубки кхекнув, помовчав, тоді каже — ладно, пришлю. І нема, ніхто не їде. Не хоче за гроші, не звик платити, хоч і жінці в лікарню. І бреше, бач, — Вояк йому кавуна пожалів! І чого, — скажіть, — я йому должен сто рублів совхозних грошей дарити? Я й раніше, як він першим секретарем був, по півтонни не возив йому — два десятки завезу — центнер там чи більше. Баранця Коля одвезе, жінці вигрузе, курчат десяток, зерна мішок, картоплю їм з "Маяка" Зінченко всім завозе, районному начальству, в "Маяку" піщана почва, смачна картопля, ну, яєць сотню одправиш, борошна, олії бутлю. Но не тоннами ж тобі! А тут — по 20 копійок — а де ви оце зараз кавуна вже й по рублю знайдеде, а? — то він язика розпустив, бреше на мене!

Отак воно. Аналізувати не хочеться. Гидко. Ото—тільки на думку спало: а якби я оце першим секретарем сидів, то приймав би — чи жінка моя — оті баранці та борошно? А приймав би, йй-право! Так гидко чи не гидко? Таки все одно гидко. Не за себе, не за тих районних начальників, які своєю чергою мусять посилати відповідну "требу" до області — а як же? Гидко за систему, за устрій отой соціалістичний, який злиденністю своєю матеріальною та моральною отак виховує. Вже 60 років виховує.

3. Запустеніє буде

В один із жовтневих днів, саме напередодні Дня робітника сільського господарства,* напросився я посидіти зранку в директоровому кабінеті в робочі години. Зайшли на звичну командирську вранішню нараду головний агроном, головний інженер і двоє управляючих відділами. Одразу, ще не всілися, Вояк сказав:

*Є й таке свято, громадянам не дуже відоме. Та й то: як же межі Дні Рибалки, Хеміка, Вчителя, Шахтаря, Залізничника, Міліціонера, Лісоруба, Суднобудівника, Будівельника, Радянської армії й фльоти — кого ще забув? — не вигулькнути почесному Дневі Робітника Сільського Господарства? Свято, законне свято! Привід для зайвої, законом стверженої пиятики в неділю (ті дні припадають на неділі) й похмілля по тому на півтижня. Користь державі — прибуток горіпчаного духу, приємність "алкашам" — нажлуктишся, а не скривдять, до витверезника та на 15 діб не заберуть, помилують заради свята. Вміємо ми святкувати, вміємо.

— Да, Василю Павловичу, — до головного інженера, — там у дитсадок котьол отоплення просять, вже жінка моя вчора лаялася — холода настають, як не встановимо котьол — садок закриє, бо діти мерзнуть. Знайди там їм, придумай.

І хвилин десяток радилися всі гуртом, де, і що, і як знайти.

Потім протягом години вирішували такі питання — теж гуртом, уп'яťох.

1. — Надої впали до 4,8 літра на корову, — прочитав директор у зведенні. — Василю Павловичу, на механізацію усі обижаяться. Барабан полагодили на кормороздатчику — цеп порвали. Я ж лічно 160 метрів тої цепі привіз, силою вирвав у сільгосптехніці, уже на всі кормороздатчики, здається хвате! Єсть же там у тебе мастер-наладчик?

— Який к чорту наладчик, як він лізе регуліровку робити п'яний, мов чіп, ледве на ногах устоїть. Сам зараз піду налажувать.

— Докладну мені на п'янку наладчика... Так чоґо ж все таки надої впали, Вікторе Семенович?

— Так, Петровичу, слухайте, у мене ж із чотирьох скотників — один. Миколу в воєнкомат визвали, Хряк п'яний валяється, Дурбаль третій день п'є, сьогодні весь опухлий приліз, — як я його до худоби допузу?

Якось вирішили питання надоїв. Директор викликав секретарку, і та покликала йому місцевого главу народної дружини, присадкуватого й широкоплечого силача Володю Мороза. І дав йому директор завдання:

— Бери яку завгодно машину, паняй до Хряка — він спить дома п'яний, грузи його в машину і по акту здаси в районі в міліцію, я їм зараз продзвоню. Хай припаяють штраф і 15 суток.

Спустив вказівку спокійним голосом, без нервувань — справа звична. Щодо іншого скотника було сказано:

— Завтра Дурбаль не вийде — докладну і на увольненіє.*

*От і ще раз перепрошую читача, що занотовую висловлювання людей такою суржикованою мовою. Так вони говорять, наші люди, сьогоднішні прості українці. Чистоту мови охороняють ті, хто обстоє українстику з ідеологічних міркувань. Вузівські та подекуди шкільні вчителі, студенти (філологи й мовники), серед письменників все частіше звучить чиста мова. Є в Києві один водій тролейбуса, який виголошує у мікрофон зупинки і дотепно-корисні поради пасажирам напрочуд приємною кольоритною мовою. А село балакає суржиком. Особливо засмічена мова бюрократичними термінами із загальнодержавного російського вжитку. Не скаже чоловік: "доповідну — на звільнення", а скаже — "докладну — на увольненіє". Так і Вояк. Він, до речі, має той чистий український запас слів, але навіть умисно вживає запозичений з російської бюрократіяди, воно так

2. До чотирьох головних командирів додалося ще двоє: два зоотехніки, головний і з першого відділу. І викликав директор скотника першого відділу Тарашука.

Вояк: — Іване, чого п'яний? —

Тарашук (хрипко): — Я не п'яний.

Вояк: — То вчора був п'яний, а сьогодні роботи не годен. Я так тебе зрозумів, що ти, Іване, в совхозі не хочеш роботи.

Тарашук: — Неправильно ви мене зрозуміли...

І почав сам нападати: води не було — телята нічим напувати, каші телятам не варили, раціону зоотехнік не дав. Директор спитав зоотехніка. І той:

— Я скажу. Ваня місяць робив з душею, а зараз — сильно плохо на роботі робе. Напивсь перший раз — простили. Знову не виходе, телята голодні, а тут іще свіжого фуража дванадцять днів не підвозять. Дали тобі трактор — сам фураж вози, раз до трактора спосібний, а ти сів та й поїхав самогонку шукати. Телята скоро подохнуть, Іване!

Простили Івана Тарашука і на цей раз, уже востаннє. А командирам директор сказав після того, як спалахнула між ними суперечка з приводу того, хто ж у першу голову відповідає за ферми:

— З сьогоднішнього дня управляючі відділеннями за ферми відповідати не будуть! Ато всі вже звикли з управляючих одбивну роботи. З сьогоднішнього дня за ферми відповідають зоотехніки! Ясно? Все.

Не второпав я, чи багато тут новаторства і чи воно на користь.

3. Довго гуртом вирішували питання, де взяти другу вагівницю, одна захворіла недавно, а та сама-одна не впорається і день і ніч. Вирішили — шукати.

4. Обговорили строки закінчення оранки на зяб: до 1 листопада, як намічалось, не встигаємо, хоча б до 10 встигли.

5. З'ясували, що сівба посувається непогано.

6. Побалакали про залишену для випасу люцерну:

— Тільки дозволили виписати, так уже витоптали всю, як площадку для аеродому.

7. Довго розв'язували питання про нехватку запчастин у гаражі — ще дві машини стали, генератор згорів у одній, а в другій помпу пробило. Негайно відрядили завгара у район до сільгосптехніки:

державніше звучить. І наділяти мені його чистим літературним словником — то буде неправда.

Взагалі ж питання чистоти мови нашої в нас на Україні — то проблема пекуча, і бесіду про її вирішення можна вести безконечно.

— Хай хоч зубами вирве — а машини щоб завтра крутили колеса!..

Зазначу, забігаючи наперед: завгар поїхав таки, не одразу, правда, а вже надвечір, а машини не крутили колеса ні завтра, ні післязавтра. Запчастини — то скрізь по всьому Радянському Союзу страшна біда.

8. На закінчення наради командири погодили питання, пов'язані із завтрашнім святом: чи представили управляючі кращих своїх людей до нагороди, чи забезпечать присутніх людей на урочистому вечорі.

На тому нарада закінчилася, командири розійшлися.

Директор викликав помгоспа і виклав йому плян святкового вечора:

— Паняй до Товчака на рибхоз, хай дасть кіл десять риби. І його проси з жінкою, хай приїздять на свято, він не приїде — но ти проси. Привезеш рибу — курчат давай, холодне хай варять, тільки щоб не як бриндза, а то насолять наші поварихи, воно випариться, тоді в рота взять неможливо. Візьми поварам на поміч Підтиченкову, р-риби ж-жареної хай наж-жарять, сал-лат хай зад-делають, щоб було все пригот-товлено, столи нак-криті, люди торжественну часть одслухають, концерт подивляться — і за столи. Понятно? Роби.

Помгосп уже підвівся йти, коли згадав, що газівник Петренко три дні п'є і газу не завозить ні людям, ні в їдальню, ні в дитсадок.

— Сюди до мене Петренка!

Помгосп пішов виконувати плян торжества і їхати по рибу, тим часом зайшов електрик Толя, і було йому "спущене розпорядження" хоча б уже на честь свята помінати по стовпах перегорілі лампи, бо ночі темні, місяць саме сховався, то щоб люди після застолін ноги по канавах не поламали.

Увійшов Петренко. Сивухою дмухнуло на весь кабінет. Високий парубок років на 35, чисто вбраний, приємне лице.

— Три дні застольничаєш, Федю? — лагідно спитав Вояк. — М-му?

Той мовчить, втупився в підлогу. І знову директор дуже лагідно й тихо, схиливши набік голову:

— Так от здай гирличку помхозу — і к є... матері скотником. На три місяці.

Зненацька поблід, аж губи тремтять і очі штрикають.

— З руковою должністю попрощайсь! Все, хватить! Сто двадцять рублів у карман клади, газ розвези, кожен могорича йому ставе, і паняй собі рибку лови! Скотником, Федю! Покажеш, на що ти способен.

— Та я більше...

— Скотником! — по столу грюкнув кулаком. І взяв себе в руки, помовчав, пересівся.

— Оддай гирличку.* Передай помхозу ключі і все хазяйство по акту. Та дивися, щоб недостачі не було, бо під суд, так і знай. Іди.

Роздрочив директора газівник Петренко, дуже прогнівив. Вже згодом десь за годину знову він зненацька вдарив кулаком по столу, вилаявся.

— Скотником! І я подивлюсь іще, як він на фермі робитиме, а то — в шию з совхоза! І хай тоді мати не бігає, не морочить мене.— дай йому легшу роботу, в нього нерви слабі... Я предупреджав: хто на керівних должностях бездельнічає, пропивається — скотником! І назад на керівну роботу не вернеться.

Не второпав я, правда, чому газівник — керівна робота. Не інакше — байдикувати на тій роботі дозволяється, тому?

Покінчивши з газівником, закликав Вояк секретарку Зіну, звелів принести святковий наказ.

— Тут іще допишеш — Черченко, тільки не Н. М., а Ніколай Михайлович, з повагою треба, на пенсію стариків наших виряджаємо... Так... Тут Кремень — викинь Кременя, головних спеціалістів не треба багато до нагороди, ясно?.. Тут пишеш: "Поздравляю рабочих совхоза, специалистов, желаю крепкого здоровья и счастья в личной жизни..."

Чому — не відомо, тільки святкові накази в нас на Україні подаються теж загальнодержавною російською.

— Тут: "В ознаменованіе Дня работника сельского хозяйства приказываю..." Та не, не так усе це составлено. Поручи тому робочкому — наплутає, що лучше я б уже сам усе написав. Де він є?

— Та був зранку, пішов десь...

— Ух, я йому... Нічорта поручить не можна! Подумать: 160 рублів у карман кладе — і ні за що ж не отвѣчає! А то ще зап'ється днів на чотири, я вже казав: полетиш і вообще і з партії! Нічого, оце ось перевибори — чорта тебе знову виберуть, побачиш!**

*Вояк часто вживає такого вислову — "оддай гирличку", "віддаси свою гирличку", коли сповічає комусь, що доведеться позбутися доброї посади. Гирличка — чабанська гирлига — тут у почоті, чабани добре заробляють і тримаються свого місця.

**Знову забіжу наперед. Були за тиждень звітні збори робочого комітету (це радгоспний осередок профспілки) і перевибори. І перебрали того самого Грицька Лук'яновича. Бо не знайшлося кращої кандидатури. А директор зрештою тільки сказав у своєму гостро критичному виступі:

— Та гляди ж, Лук'яновичу, не пий більше. Востаннє вже тебе предупреджаю. Бо як же ти до п'яниці підступишся, коли сам під балабасом ходиш?

І в залі весело зашуміло.

—

Покрутив папірці, кинув на стіл.

— Все це треба переписати наново, безграмотно воно і не до ладу, взяв старий якийсь наказ — ну да, первомайський, ось тут зачеркнуто: "поздравляю с Первым Мая"!.. Ладно, Зінушо, я вступітельну частину тобі напишу, а ти все покинь і далі сама печатай, кого представляти. Тільки ж грамотно, а то учні з наших приказів сміються, грамотности од них у школі добиваємося. Дательні падежі — якщо вручається, кому вручається. Родительні — якщо наградить, кого наградить...

Секретарка пішла, а директор викликав головбуха заходилися довкола грошових премій. Затвердили премії в розмірі десятки — тут таки при оголошенні наказу в ковертах і вручати. А пенсіонерам, що їх на пенсію, вирішили презентувати іменні годинники. Вояк ухопив телефон, додзвонився до магазину в райцентрі і почув, що чоловічих годинників катма, розібрали до свята. Директор не розгубився, гукнув Зіну.

— Дружинник наш Мороз Володя ще не поїхав — я велів йому Хряка в міліцію одгрузить? Бистро до мене!

За хвилину з'явився дружинник Володя.

— Ти от що. Випиши грошей карбованців сто, поїжджай і, як Хряка в міліцію здаси, катай у область, купи троє часів мужських і хай вигравірують написи...

Удвох склали вони тексти написів, і Володя пішов.

Увійшов головний агроном — вирішити, як бути з отією кукурудзою, що онде проти вікон жовтіє. Клапоть там невеличкий, комбайни вже на бригаді до наступного сезону спочивають. Руками та косами? Ніхто не погодиться, не примусиш людей. І вирішили — дати команду, хай люди для себе збирають. Д л я с е б е — руками та косами підуть.

— Після роботи, чи як? — спитав агроном.

— Та хай коли хочуть, і в роботу нехай, аби наряди виконали. А то з начальства нагряне хто, прямо з вікна гляне — чого кукурудза стоїть? А порпатимуться хоч двоє-троє — то ми тому начальству скажемо — збираємо потроху, закінчуємо, тільки предупреди, хай мовчать, що для себе.

— То може б, нехай з половини, як у робоче время?

— Нехай уже все тягнуть, скільки його там, мелочовка...

Тут продзвонила* з райвиконкому якась завідуюча сільсько-господарською звітністю і напустилася на директора за те, що зоотехнік не надіслала звіту, а той звіт негайно треба узагальнити і сьогодні ж відправити в область. І хвилин з п'ятнадцять мій Вояк викручувався й виправдувався. Почав різко:

*"Продзвонити" — якось енергійніше звучить. "Я продзвоню", "ти мені продзвони".

— Та що ви мені мораль читаєте, ніби мені... Ви знаєте що, ви пишть, приймайте мери, винувати — бийте!..

І стишився, забалакав лагідніше.

— Ні, я ізвіняюся, ви мене правильно пойміть — я не умишленно... Да, я її зараз викличу, наганяю, вона напише об'яснительну, розберусь і по етому вопросу, ви ж знаєте, я же отношусь з уваженієм к управленію і к вам к работніку... (Тут зовсім уже перескочив на російську)... Поздравляю вас с праздником, желаю вам крепкого здоровья и личного счастья, это главное, а если этого не будет — то вся наша суета никому не нужна... Да, спасибо, спасибо... Я вызову, потребую об'яснения, приму меры и накажу — ну, она молодой еще работник у нас, но мы не игнорируем управления, мы с уважением. До свидания, до свидания!

Поклав трубку, закрутив головою.

— Ф-фу-у, хай їм трясця... Ця дурепа отчот не послала, та кричить на тебе, наче ти... І от же ж, всяке г... — а кричить! І ти її уговарюй, проси, я її не знаю і в очі не бачив, хто вона там така є, отчот їй подай, все зараз покинь — отчот їй вези! А настроювать проти себе — нельзя, нагадить може -ого-го, і не визнаєш потім, звідки вонь пішла...

І тут прочинилися двері, і до кабінету просунулася голова дружинника Мороза Володі.

— Андрію Петровичу, ні одної машини нема в гаражі, щоб той... щоб Хряка везти і за часами...

Директор видивлявся на нього. Сказав безбарвно:

— Нема? Машини нема?

— Нема ні одної.

— А той... а буде?

— Та каже завгар — і не буде сьогодні.

— Мугу... А Хряк — спить?

— Аж хропе. Я ходив, дивився. Він уже до утра не встане.

Директор безтямно зорив у вікно. Махнув Морозові рукою.

— Ладно, іди. Увечорі за порядком добре сліди. Та дивись — сам не напиийся заради свята.

— А з часами ж?

— Потім вручимо.

Двері за дружинником зачинилися. І Андрій Петрович сказав:

— Запустеніє буде, от що буде...

Знову забіжу наперед. Головний дружинник Мороз Володя напився таки. Не цієї ночі, не святкової, а наступної. Ще й так примудрився, що вчинив з кимось бійку біля самого директорового дому і валявся, аж поки розвиднілося, там таки під директоровим парканом.

А того ж дня години за дві після сидіння в кабінеті вирішили

ми проскочити на озеро з вудками — подивитися, чи не клює карась. Карась не клював, але не про те мова. Вертаючися назад, зустріли недавно поверженого в скотники газівника Петренка Федю верхи на мотоциклі. Котив собі з вудками рибу ловити, ніби й нічого не трапилось, ще й шанобливо вклонився з мотоцикла директоровій машині.

4. Клятї пережитки

То страшна картина. Два тижні у жовтні 76 я отут пробув у радгоспі, і от послушайте, скільки разів директор роздирався з п'яницями. Тож усе при мені, а було ж, мабуть, і без мене.*

1. Другого дня по моїм приїзді завітали ми зранку на баштан, ще кавуни лежали. Нетвердою ходою прискочив до машини баштанник, зупинився на відстані, зайшов проти вітру.

— Знову п'яний? — спитав Вояк.

Мовчить, всміхається.

— З вечора не проспався чи вже зранку нализався?

Похитується, мовчить.

— Що на Тернополь грузилися — коли поїхали, сьогодні?

— Вночі.

— Значить, до ночі тебе поїли. Скільки ж ти їм дав, хоч помниш?

— А як же! — вхопивсь за кишеньку, потяг папірці. — Ось усе записано, розписки, накладні.

— А зверх того скільки вхопили, як ти накачався?

— Та що там вони...

— Ладно, Іване. Я оце приїхав, всі кавуни бачу. Скільки їх тут у тебе?

— Сімдесят тонн.

— Должно быть сімдесят, та нема, я глазом бачу — нема... За все одвітиш. І май на увазі: за кожний кавун — голову з тебе зніму.

Прозвучало непереконливо, і Іван дозволив собі пожартувати:

*Не вважай, читачу, ніби радгосп, про який пишу, то виняткове явище щодо пиятики. Скрізь так, без винятку. Запитаєте: чому не наголошують на тому кореспонденти або сільсько-господарські делегації, що туристами, а чи при обміні спеціалістів гостюють у наших селах? Ну, про те й запитувати не варто. Саме собою, що вже ж на час візити іноземних гостей якось те пияцтво припинять і прикриють. Не тільки пияцтво прикривають, а так виставити себе примудряються, що навіть спеціалісти-агрономи живуть і місяць у колгоспі тому, і два, а розібратися в справжній реальності не здатні.

— Та голова ж одна, Петровичу, а кавунів?

2. Під час великого наряду — раз на тиждень буває з участю всіх спеціалістів — з'ясувалося, що відсутня ветеринар першого відділу Мотря Борщ...

— Чому нема?

— П'яна.

Ніхто не здивувався. Чийсь голос докинув:

— Та вона вже тиждень п'яна, на роботу не ходє.

Директор послав головного ветеринара — негайно щоб приставив сюди на люди свою "кадру", мертву чи живу. Той пішов, повернувся за півгодини.

— Хата замкнена, грюкав — не відчиняє. У вікно бачу — на кроваті в чоботях валяється.

Я ту п'янюгу-ветеринарку на власні очі так і не побачив. Другого дня тільки на столі в секретарки лежав наказ — саме друкувала його — про останнє попередження, догану, штраф, а вкінці погроза про "принудительное лечение от алкоголизма".

Балакають шофери в гаражі, що оце недавнечко возили в міліцію за наказом директора — п'яниць, матір із сином з віддаленого села радгоспу, є начебто в тому селі ще одна видатна п'яниця-баба, а в третій бригаді теж одна "видающаяся" проживає. А так загалом не пропивається жіноцтво, по празниках випиває.

Зате мужицтво...

3. Шофер директора Микола Карпович. Як не їхати йому нікуди зранку, подав директорові заправлену машину і гуляй — то вже по обіді ледве швендяє. Цей тихий, не скандалить, тільки дурний: до всіх чіпляється, хапає за барки і тягне — ось візьму в "командира" машину і поїдемо в село до тещі самогон пити.

4. За вечерею в їдальні кілька мужиків обов'язково п'яні, а то ж, як кажуть, ще не вечір, та й дирекція до їдальні навідується. Щовечора під вікнами клюбу й гуртожитка — п'яні крики, матюки, співи. Ну, матюки чути не тільки від п'яних, цілий день з ранку до вечора де робота — там і матюки. І при жіноцтві, і при дітях та при дівчатах матюкаються. І жіноцтво, не соромлячись, вже й забувши геть, що він, отой вислів, означає, аби розгонисто загнути. В їдальні у клюбі — не так уже часто та густо матюкаються. Зате на роботі — от вам сценка.

У гаражі з механіком сперечається шофер, підійшла саме, стала поруч молоденька дівчина, обліковець. Шофер матюкнувся. Механік зиркнув на мене, не на дівчину, на мене:

— Чого ти ото гнеш? Дівчина он!

Шофер теж глянув на мене — не на дівчину, а та стоїть собі, ніяк не реагує.

— Ми тут на роботі, хоч і дівчина, — сказав шофер.

Труд — справа честі, доблесті й геройства...

5. В один з днів на тих двох тижнях знову сидів я в кабінеті директора. Покликав Вояк секретарку.

— Давай отих.

Узійшли п'ятеро парубків — я їх примітив ще в приймальні біля столика секретарки, тицали якісь папірці.

— Принесли пояснителні? — спитав директор.

Дружньо протягли ті самі папірці. Вояк узяв, проглянув усі підряд, тоді розмашисто й швидко став на кожній писати резолюцію. Я дивився на хлопців. Один — худий, блідий і наче інтелігентний, другий — з тонким гарним обличчям, спокійно дивиться, обоє чисто вбрані. Інші троє — явно з переполо: в одного очі кров'ю залиті, аж згустки по білках, у другого подряпини на носі й на лобі.

— Ну, от так, друзі, — сказав директор. — Зіно, оце в приказ. Цьому — строгий виговор з останнім предупредженієм, чотирьох — на увольненіє. І щоб по обіді духу вашого тут не було! Оце я зараз їду в район, повернусь о четвертій — щоб жодного не стрів.

Троє мовчки й незалежно залишили кабінет — вони тут, виявляється, після того, як прошотрафилися в райцентрі, потрапили під суд і дістали умовне покарання, відбували тут у "Комінтерні" свій умовний строк, і оце вже він скінчився, та й в армію всім трьом, дома вже, мабуть, повістки лежать. Забув сказати: всі п'ятеро — шофери.

Той, що одержав догану, вклонився, дякуючи, і теж подався. А п'ятий лишився, став молити, пустив сльозу — і директор його "востанне" простив, переписав резолюцію.

Я зазирнув у ті "об'яснителні". Один повіз до райцентру зоотехніка і, поки чекав, зустрів друга з армії, взяли по сто п'ятдесят, потрапив до міліції. Другий саме ото й побився після свята з дружинником Володею під директоровим парканом. А троє умовно покараних серед ночі завітали до зав'гара з'ясовувати взаємини, чимось він їх обидив, зав'гар-парубок дужий, ножів при хлопцях не було, та все таки троє на одного, а під балабасом були добряче*, то зав'гар до них не вийшов, а на ранок написав директорові доповідну.

Бійок кривавих, з ножами — в радгоспі, щоправда, не чуть.

6. Верталися ми з райцентру. На повороті дороги чіпке директорове око в обшарпаному й закуреному хлопчині, який

*"Під балабасом" — то ще один синонім до семантичного ряду "напитися", "нап'янюватися", "нажлуктатися", "набратися", "нарізатися", "надертися", "насмоктатися", "нализатися", — мабуть, іще згадається, коли посидіти, бо багато слів для означення того чудового процесу видобув наш народ із скарбниць мови своєї. "Ходити під балабасом", "набалабаситися" — це я тільки тут почув.

якось так відвертався і затулявся од нас, упізнало радгоспного виконроба. Зупинив машину, гукнув. Той підійшов, весь прибитий, приголомшений, з диким поглядом, з міцним сивушним духом.

— Чого ви тут, Петре Миколайовичу?

Той помовчав, поковтав слину, смикаючи борлаком, покліпав безтямним оком.

— З машиною ми перекинулися.

— Де? — зовсім спокійно, без подиву.

— Та он там.

— Сідай.

Підїхали. "ЗІЛ", вантажений цементом, лежить горічерева, викинутий метрів за п'ять од дороги. Шофер у розпанаханому вздовж спини піджаці, весь у грязюці, цементі, ходить уздовж дороги, роздивляється якісь сліди, щось виміряє нетвердими кроками.

Удвох були? — директор спитав.

— Удвох.

— Повезло тобі, Петре Миколайовичу. І дітям твоїм. Ну, розкажуй.

Їхали з ночі, стомилися. Вже майже доїхали, ось повертати з соші на радгосп. І зайшли у чайну. І по стакану випили — вина, здається. А далі не пам'ятає. Пригадує тільки, що якісь люди возили їх кудись легковою і привезли до перекинутої машини, яку, не інакше, хтось вкрав і перекинув, а потім ще возили їх до лікарні, а потім покинули отут серед дороги.

— Неубедительна версія для міліції, — резюмував директор. Повезло тобі, Петю, молися.

Потім узяв я: Петя взагалі майже і не п'є; та й шофер той серед п'яниць не числиться.

7. Не знаю тієї історії в деталях, бо чув тільки такі дві фрази:

— Чого Кулик і Черненко не вийшли на роботу? — спитав директор у управляючого другим відділом.

— Та їх же засудили. По 50 рублів і штрафу 15 суток.

Все те — на моїх очах. Протягом двох тижнів.

Заговорив я з Вояком — як же з тими п'яницями боротися, виховувати, позбавлятися їх.

— А як я їх позбавлюсь, як у мене людей нема? Мені положено по штату 1200 робочих, а в мене їх — 550. От і позбавляюсь, і борися. Я пишу в наказ на звільнення тільки тих, хто тут не приріс, хто временний і, так чи інакше, сам скоро втече. А виховувати — що я можу? Прокуратура всякою мелочовкою займатися не хоче, у суд на нього подай за прогули та за порчу імушества — він у суді викрутиться. Принудительне оте лечение -- до с... воно їм, він там лічиться, а в передачах од жінки требає, щоб самогонку приносила. І взагалі у директора ж тепер ніяких

прав немає, то звідки дисципліні взятися. Ото тільки в міліцію здам, хлопці там знайомі — то пострижуть на п'ятнадцять суток...

Мало не забув, іще ж чудовий випадок. Головінж доповідає директорові:

— Кочевський вчора приїхав, посилали ж на місячні курси підвищення кваліфікації електриків. Зустрічаю. — Щось ти, кажу, рано вернувсь, уже курси скінчив? — Та ні, каже, тільки відсидів... — Як відсидів? — Та 15 же суток, каже, відсидів... Сміється, скинув шляпу свою моднячу — лисий, дивлюся. Що ж таке случилось, питаю? Приїхав, каже, на курси, одпразнували начало. Тепер його знову посилай, так що два строки в нього курси...

Смішки!..

Чудовий афоризм довелось почути. Проголошено було його з приводу того, що хлопці одержували оті преміяльні десятки в ковертах на честь Дня робітника сільського господарства. Літня жінка сиділа поруч мене в клубі на урочистій частині. Проводжаючи очима козарлюгу-тракториста, що одержав коверта й під оплески залі прямував до свого місця, широко всміхаючись і підморгуючи навсбіч так виразно, що ні в кого не лишалося й краплі сумніву щодо того, куди він ті гроші негайно ж пристроїть, — жінка зідхнула і мовила:

— Охо-хо, лишні гроші — лишня п'янка.

А робочих у радгоспі — 500, замість 1200, потрібних за штатом. І буде не збільшуватись, а навпаки. Бо виїздить, вмирає і сідає в тюрму більше, аніж приїздить, народжується і з тюрми виходить, це останні роки цілком переконливо довели. Візьмемо за пунктами. Ну, щодо посадки в тюрму й звільнення з неї — то тут питання зрозуміле: навіть як і повернувся до рідної оселі, то з нього після тюрми добра не жди, щоб там не писали про чудові методи нашого виправно-трудового виховання різні письменники-журналісти. Про смертність. Ну, старики вмирають — то закономірність. Так от же молодь гине, в розквіті сил! І все чомусь після армії. У радгоспі "Комінтерн" протягом двох років — троє загинуло, щойно з армії повернулися. Один напивавсь-розпивався, поки втопився, другий теж на підпитку мотоциклом у залізобетон улетів, третього — з весілля з сусіднього села вночі повертався — машиною збило. І по сусідніх селах гине отак молодь, вже я умисне випитував. І все чомусь невдовзі після армії. Збіг обставин? Чи після тої касарняної неволі безладно-безтямно воїн той за свободою женеться? Не знаю.

Щодо виїзду й приїзду. Виїздить — знову ж останні роки показали — більше, ніж приїздить. Та й чом же не виїздити, якщо першого-ліпшого путящого робітника якої завгодно професії залюбки візьме отой "Маяк", що на самій соші, і до райцентру

ближчий і взагалі більш культурно-цивілізований, — людей там теж тільки подай. Та що там "Маяк", у райцентрі теж заїюбки пуцящий тверезий чоловік чудово влаштується. А в область схоче — то й там на прохідних усіх підряд фабрик- заводів висять списки усіх професій, тільки давай. За офіційною нашою статистикою з так званого "Білого ТАРС-у" (це зведення для номенклатурно-партійних лекторів-пропагандистів), в країні не заміщено півтора мільйона робочих місць — себто не вистачає півтора мільйона робітників. Нам хоч невеличкий процент американських безробітних, щоб мати змогу дисципліну і виробничий рівень праці піднести — так немає в нас безробіття, не було, немає і не буде, бо завжди в нас робочих рук не вистачало й не вистачатиме. Не вистачає — а тим часом скількись там мільйонів молодих найактивніших робочих рук постійно перебувають в армії, безглуздо неробствують. Та повернемося до нашого "Комінтерну".

Сидить тут і працює тільки той, хто справді до цієї землі приріс, хто з дідів тутешній, хто патріот. Або вже непуцящий, себто той самий п'яниця, якого ніде не візьмуть: такий загальний закон зоологічного відбору, скрізь так у суспільстві, добрий артист і вчений потрапляє, зрештою, до столиці, поганенький нидіє на провінції... А патріотів усе меншає, хоч живеться — он як лепсько, он які доми, он які заробітки! А ті патріоти, що все таки лишаються (молодих маю на увазі), чомусь плодяться надиво погано. Про це шкільні справи свідчать. Оце збудував радгосп чудову простору школу — на 320 учнів у одну зміну (тут восьмирічка), а учнів до тієї школи ходить всього 160. Все, нема більше, по одній клясі з першої до восьмої, і кляси ті — некомплектні. Вважається, за нашими законами, комплектна кляса, якщо в ній не менше 25 учнів. Поділіть 160 на 8 — то матимете тільки 20. Але в старших клясах — більше учнів. І що рік — то все менше: все менше народжується, більше виїздить і ніякого демографічного вибуху на територіях "Комінтерну" не передбачається, за інші братні республіки — не знаю... У першій клясі цього року так мало учнів, що загрожувало злиття першої, другої й третьої в одну клясу, так звану "першу- третю об'єднану", і набралось б у тій першій-третьій аж 32 душечки. Не дивуйтеся, хто з тим не стикався, по не дуже великих селах скрізь таке зустрінеш: школа у просторій хаті на одну клясу, у хатині — вчительська на одного вчителя, який і навчає різнокаліберних дітлахів віком на сім, вісім та дев'ять років, програми всіх трьох кляс разом: Петю перші палички виводити, а Галю за сусідньою партою вже й диктанта писати... А до четвертої прийдуть вони вже в більше, сусіднє село. А як уже той вчитель з ними впорається, чого він їх навчить — не питаєте.

То директор школи, аби зберегти комплект, тобто мати всі вісім клас, а не шість (перша – третя об'єднана вважається за одну), пішов на злочин і приписав у першій і другій класі "мертві душі" — неіснуючих Васильків, Владиків і Оксанок. Заврайно про це знає, скрізь так діють, бо повний комплект — то не тільки окремі перша, і друга, і третя класи, то повний штат вчителів, повне їх навантаження й заробіток, нормальне забезпечення школи всім потрібним.

Отож, справжнісінькими "мертвими душами" компенсуємо ми клятї прорахунки демографії в нашу буремну цивілізовану соціялістичну епоху. Гоголь їх вигадав за поміщицько-царсько-капіталістичної доби, а ми наслідуємо. Так і є: пережитки проклятого минулого.

5. Кріпак – фермер

За тиждень по тому, як сидів ото я в директоровому кабінеті під час наради командирів, відбувся в радгоспі "великий наряд". Тут жартують:

— Великий наряд, щотижневий — то в нас "КВН". А щоденний, малий — то "13 стульев".

"КВН", "13 стульев" — це, хто не знає, модні й усіма улюблені гумористичні телепередачі *Клуб веселых и находчивых* і *Кабачок 13 стульев*.

Це був саме отой наряд, на який директор наказував привести п'яну ветеринарку, та так її й не дочекався.

Говорили на наряді і про те, що надто висока в радгоспі собівартість продукції, що машини в гаражі стоять без запчастин, набридло переставляти то скат, то карбюратор з одної на другу.* Чехвостив директор головбуха, бо бухгалтерія погано рахує, не б'є тривогу, коли грошові справи вказують на прорахунки в господарюванні.

Головбух йому суперечила, доводила, що з звітністю, обліком, контролем за собівартістю в бухгалтерії все гаразд. Директор розсердився, раз і вдруге вказав головбухші на незаперечні її

*Я вже зазначав: запчастини — то лихо страшне й непереможне по всій країні, по селах і по містах. Викручуються так:

— Миколо, гукає механік, — в тебе що случилось?

— Підшипник, мати його... на кардані полетів.

— Зніми з ноль-п'ятої, вона однак загоряє без генератора, поки привезуть.

— Ну х... тобі! — озивається шофер ноль-п'ятої. — То скільки ж я сидітиму?

Таке щодня у гаражі чути.

помилки, а тоді, зиркнувши в мій бік і притишивши голос, сказав:
— Ви думаєте, я забув, як ви не знайшли винуватих у падежі худоби на 13 тисяч? Три тисячі утримали, а на десять — нема винуватих? Там корову не дорізали, там бугая не добили — а винуватих нема?

Набичився, так і штрикав злими очима.

— А як ви силос торік рохитали, коли я півтора місяця на курсах в області сидів? Розтринькали весь запас, а в апрелі голодну скотину до зеленої травички на жерстянках витягували, бо ногами вже не годна була йти?

Знов помовчав, випалюючи поглядом всяку спробу суперечити.

— І про 59 коней, яких торік угробили, я не забув. Ви з подружкою вашою, головним ветеринаром, побоялись відповідальності, коней з раціона зняли, бо коровам силосу не вистачало? Коров не простять, як подохнуть, а коні виздыхають — якось проскочимо? А коня соломою догодувати можна, овса туди жменю сипніть! Я вас питав уже: був овес у совхозі? Мовчите? Я вам не забув ті 59 коней!

Потім сказав мені Вояк, що головбухша з головветеринаршею прибігали після того *Клубу веселих і находчивих*, винуватилися й каялися, і дорікали йому — нащо, мовляв, згадав про ту ганьбу при сторонньому, та ще й журналісту.

А про витягання голодної вихлялої худоби "на жерстянках" до травички та про 59 угроблених коней я в Вояка не допитався. Не бажав чоловік розповідати.

Закінчився "КВН" виразним штрихом. Коли вже всі питання вичерпалися, директор погортав ще записника, зненацька згадав:

— Да, Василю Павловичу, як там з котлом для дитячого садка. Бо жінка вчора казала — холодно стає, діти мерзнуть, грозиться — садок закриє.

Василь Павлович, головінж, запустив нігті в потилицю і сказав, що нічого не виходить, в районі обіцяють, але тим часом немає. І знову, як і тиждень тому, на нараді командирів, заходилися судити-рядити, висувати пляни сотворення котла для опалення дитячого садка. І постановили: дістати все таки котел до заморозків, а тим часом попросити завідуючу якось обігріватися грубами, от тільки сажу потрусять завтра.

У полі лишилися помідори. Не поодинокі — маса, аж червоно. Гуляв я погожої жовтневої днини, добрів до того поля. Не знаю, скільки там гектарів — уже мокруватих і порепаних, щойно дозрілих і ще зеленуватих, — їх були там тонни, коли не десятки тонн.

Хотілося пити, я з насолодою з'їв з півдесятка соковитих

червоних красенів — смачні, кисло-солодкі. Вкинув з десяток у рюкзах. Приніс Воякові. Він глянув і спохмурнів.

— І туди дочалапали... Загадував же главному агроному — дай команду переорати.

Я жахнувся.

— Як то — переорати? Таке добро? Андрію Петровичу, Бога бійтеся! Та дозвольте людям, хай люди підуть заберуть!

— Вже набралися люди. Хто хоче — бере, поле відкрите, сторожів нема, самі бачили.

Я продовжував бідкатися: як же так, адже по 10 копійок за склянку томатного соку платимо, а помідори такі нині в жовтні вже, либонь, на базарі по 50 копійок кіло, а то й карбованця візьмуть! Обурення свої формулював я довго, а відповів мені директор коротко:

— Нема в мене людей на ті помідори.

Я знову пустився у всякі темпераментні розумування — він перебив мене:

— Нема людей, нема!

І перескочив до іншої теми.

Вояк — добрий хазяїн. Таким я його побачив у великому складному господарюванні, таким його вважають люди, за такого мають його в районі та в області. Чому ж дозволяє він гинути добру, багатству? Адже можна... тут я оце почну перераховувати заходи, доречність яких доводив Воякові, аж поки він не урвав моїх просторікувань лаконічним: "Нема людей". Спорудити заводик для переробки на соки й пасту, відкрити в районі й у області ларки радгоспні для продажу овочів, повідомити жителів району й області — радгосп запрошує приїздити й безкоштовно набирати помідори, об'єднатися з сусідами для того, щоб... Все це Вояк знає, про все це він і без мене, розумника, думав. І визнав нереальним. А господар — наполягаю! — добрий. Отже? Висновки? Які висновки зробимо на честь славного 60-річчя?

Наступного дня знову світило сонечко і я знову потьопав собі в той бік до помідорового поля. І води з собою не взяв — натуральним соком червоним спрагу вгамую. А помідорового поля вже не було. Чорніла переді мною масна свіжа рілля. Подекуди на ній червоною цяткою яскравів розчавлений помідор.

А люди, каже Вояк, вже набралися помідорів, насолити, наквасити, в бутлі закатати; бутлі закатати — то теж проблема: накривки оті металеві, державна їм ціна три копійки штука, з-під поли — гривеник, та ще піди дістань, і скільки пам'ятаю їх, так таки ніде ніколи по магазинах і не бувало, неспроможні заводи наші велетні налагодити виробництво накривочок. Помідорів люди набралися. Людям оце восени якогось корму для худоби подай. Вояк, бач, ризикований хлопець — то просто з-під вікон контори

дозволив кукурудзу собі у двір тягати. А інші — не ризикують. Таку сцену довелося спостерегти мені в сусідній "Перемозі".

Поле понівеченої кукурудзи: чи комбайнер був п'яний, чи комбайн несправний, тільки не зібрано, а позбавано качани, стебла повалено. І нишпорять люди з лантухами. Притьмом бігають, поспішають, до візочків край дороги бігцем з повними лантухами. Чому квапляться? А два трактори з плугами на збирачів насуються, розорюють поле, загібають стебла з качанами. Баба якась поперек путі стала, руки розкинула, лається, кулаком загрожує — такий же качанистий рядок лягає під гусениці! Став тракторист, перекурив, знову рушив — йому наказ переорати.

А над бойовищем отим ще й літак пікірує, добрива сипле. Просто на людей, в один лантух качани кидають, другий — на голову нап'яли. І справді — бойовище.

Не міг голова "Перемоги" зачекати день з оранкою? Міг, нічого б не сталося. Але хтось би обов'язково капнув, що він, голова, кукурудзу не зібрав, та людям дозволив д л я с е б е розтягти. І вмажуть йому по пиці — аж загуде на весь район, а мо, вже й умазували, більш не хоче підставляти. То хай гине, а б и л ю д я м н е д і с т а л о с я . І це — сьогодні, напередодні славного 60-річчя. Сьогодні, коли лишається при повній силі ота жадлива наша статистика: під індивідуальними городами й садибами в нашій країні 1% землі, радгоспам-колгоспам належить 99%; і той 1% землі дає понад 30%, третину всіх харчових продуктів країни, а 99% — дві третини! Неймовірно! Страхітливе! Але — факт. І відомий всім той факт, і начальство зверху до низу — всіх заходів вживає для того, щоб завадити селянинові зібрати сало-м'ясо-яйця-овочі на тому своєму одному відсотку. Кукурудзи тобі для курей-свиней на зиму? А дзуськи, хай гине!

Хай гине! А тут таки їздить по фермах, збори скликає голова сільради, закликає, зачитує з газетки:

— Хто протягом року здасть державі 500 кролів — може поза чергою придбати автомобіль "волга". Хто 400 кролів — "москвича", хто навіть 50 здасть — килима може купити.

М'яса немає в країні, минулого на корми голодного року маточне поголів'я винищили, аби не дохло. А сподіватися, що радгосп виростить кролів на своїх 99% не доводиться, не вийде, надто тендітна тварюка той кріль для казенного "общественного". Тож давай, дядьку, годуй Р-родіну отим своїм одним відсотком, а Р-родіна тобі — "волгу" поза чергою за 9-тисяч триста карбованців, де вже ти їх візьмеш — невідомо (але в дядька — є, він і сам не знає, звідки, — але знайдуться, бо то ж жиливий, розумний, хитрий з діда-прадіда дядько!). І дядько гукає тому голові сільради:

— А де комбікорм? А дерть де? З обласного центру за сто

верстов на горбі тягать по 11 копійок кіло, та й там чи розживешся? А сіна на 500 кролів треба 3 тонни — ви їх дасте?

Дідька лисого він дасть, де воно в нього.

— Дозволимо на це літо викошувати по лісополосах траву, косить собі.

Красненко вам за ті лісополоси, надумалися, досі й у лісополосах ганяли та штрафували. А голова проголошує:

— Прийнято постановлення: на той рік, на 1977 кожний двір об'язан здати державі 40 кролів. Хто не дасть — будем приймають мери, штрафувать аж до адміністративної висилки.

Отак. На 77, на ювілейний.

А як тому дворові здати ті кролі? Як вигодувати, чим? Чим годувати корову та свиней? Та хлібом печеним з магазину. Та хлібом і годують, аби хліб підвозили, і в яку ж копійку те сальце-яйце влітає! А коли все те порати? Бо день же треба в радгоспі відробити. В неділю дома порай, та коли стемніє, та поки не розвиднилось. Ото і є соціяльне становище нашого радянського селянина. Він, селянин, кріпак на державу-поміщика — і фермер на отому своєму присадибному одному відсотку. Наймит на державу, лятифундиста-куркуля — і примітивний убогий сам собі фермер. І на державу-землевласника він працює точнісінько, як кріпак-наймит, ще й гірше, аби день відбути, бо в поміщика порядок був, ще й бич у руці, а тут порядку чортма, а бича з руки вибито вже начебто, битися не дано права. Вдома ж у себе дядько працює як д л я с е б е . От вам і ефект того одного відсотка. І уявити собі тільки: як би він хазяйнував, які б багатючі врожаї ганяв, отой наш український дядько, кріпак-фермер, коли б йому справжнє фермерування на кшталт американського! Та ріки молочні давно б текли по Україні, а береги з м'яса-сала та пампушок-марципанів!

Ні, не можна. Ідеологія комуністична не дозволяє. Задубіле від поту й крові ідеологічне веретище скрутило, скувало могутні м'язи українського селянина. І що буде?

— Запустеніє буде.

А бича з руки вибито, не дано права битися. Звеселив мене Андрій Петрович такою розповіддю.

Він і раніше хвалився, що іноді, стикаючись із п'янюгами, котрі хуліганять та ще й насакають на нього з погрозами, а чи й з кулаками, — що він, буває, рукоприкладствує, вживає фізичних метод. І, мовляв, допомагає, тим більше, що сила й боксерська хватка є. Десь він отак розправився з п'яним шоферюгою, іншим разом, не чекаючи міліції, кулаком покарав скотника, який, озвірівши, гнався з кілком за власною дружиною, там іще когось нокаутував. В одній із численних анонімок на нього, — а по кожній анонімці обов'язково приїздить, як не ціла комісія, то принаймні один

контролер-ревізор, ніхто нині вже й не заїкається про те, щоб анонімок до перевірки не брати, беруть усі підряд, — в одній з анонімок було описано ті Воякові подвиги. І — треба ж такому статися! — потрапила анонімка до рук першого секретаря обкому. Прислали ревізора, той виявився "своїм" хлопцем, не відмовився, щоб йому негайно додому баранця з належним ґарніром завезли, — розкрив ревізор перед Вояком усі карти й анонімку показав з червоною резолюцією першого секретаря: "Перевірити і в разі підтвердження найсуворіше покарати". Стояло на полях двоє знаків запитання червоним олівцем, але місце про рукоприкладство взято в червону рамку, ще й стримить червоний знак оклику. І ревізор пояснив: усі звинувачення — то пусте, та от бійка, кулаки на підлеглих — то суд і тюрма. Він же, ревізор, і пораду дав: поки я перевірятиму завтра інші пункти скарги, паняй до тих побитих і побалакай з ними так, щоб вони мені, коли викличу, засвідчили: ні, мовляв, він мене не бив, то брехня. Так і вчинив директор. Не було іншого виходу. В усіх своїх жертв побував і кожній жертві поставив півлітру. Та й без півлітри ті хлопці на нього б не поскаржилися, не образилися вони на свого директора за чесне і своєчасне застосування боксерських навичок. Коротше, коли викликав їх ревізор, всі троє захистили Вояка і власноручно написали пояснення про те, що директор їхній мухи в житті своїм не зобидив.

А розповів він таке:

— Торік отут до мене в кабінет плотник ввалюється, п'яний, сиділи саме в мене завґар і робочком. Ввалюється, човгає сюди до стола й хрипить: "Мене прораб до роботи не допускає". Кажу: "Правильно він тебе до роботи не допускає, бо ти п'яний". — "Я не п'яний!" — "П'яний, кажу, проспись". А ви ж розумієте: прийшов п'яний чоловік у мастерську, там циркулярка, пилорама — в два щоти без руки останеться. "Іди, кажу, проспись". Він отут стоїть, хрипить — "Ах ти, сука!" — "Ану не суч мені!" — я йому, а сам уже чувствую — в мозках тремтить, ось запаморочиться, озвірію, а я страшний, як озвірію, ви мене не бачили, і сила страшна десь береться. "Ах ти падло!" — він мені, він перед тим недавно до нас прийшов, без мене його прийняли, в тюрмі двічі сидів, головний агроном без мене прийняв, я вже його ляв — пожалів, каже, просився дуже, ніхто після тюрми не бере... І от кидається він отуди, де ви стоїте, хватає стул і мене — стулом! Я отак сидів, пригнувся за стіл, і в мене над головою стул отут у стіну тільки ш-шмяк — у портрет! На цьому місці, над моїм кріслом отут портрет Косигіна висів, такий якийсь наш прем'єр-міністер на ньому миршавий та грустний, хреновий портрет, я вже його давно помінять збирався. і він стулом я-ак дав — так у того Косигіна аж очі на лоб полізли, а скло друзками на всі боки так і

бризнуло, і стул, ноги окремо — спинка окремо, отут шмякнувся. Робочком і завгар до нього руки простягають — та успокойсь, та що ти робиш, а він стоїть отам, розкарячився, в мене звирячим оком впивається. Я завгару — "Вийди!" кажу, а робочкому — "Не, ти останься", — іду до дверей і двері на ключ. І чувствую— вже не здержусь, вже звірю, вже кулаки свинцем налилися. Підходжу до нього, а він опять за стул, вже другий, і замахається і ножкою стула за оту вішалку зачепивсь. І тут я його я-ак ш-шмякнув — він туди в угол. На ноги зіпнувся і знову за стул. Тут я йому як д-дава, як д-ддава — страшенна с-сила в мене! — юшка тече, зуби отут йому вм'ялися, а я озвірів і сила страшенна, неділю потім кулаки боліли. Вже робочком до мене: "Петровичу, та може хвате йому?" І я його в останній раз — ш-шмяк, він головою туди в шкаф, скло вибив, рачки осів і не піднімається. Кажу робочкому: "Сідай, пиши протокол". Наливає він мені воду, подає, кажу: "Сідай, пиши протокол, чого в тебе руки, мов у алькоголіка, дрижать!" Прозвонив я в міліцію, написали протокол, приїхали хлопці і забрали його. Впяяли йому 15 суток, а він же давай жалуватися, директор його ізбив. Но де не жалувався, куди не писав, приїдуть — я їм портрет Косигіна із сейфа, я його припрятав і до-овго беріг, і раму розбиту з осколками. Він же, кажу, на голову председателя Совета Міністрів руку підняв, ето ж політичеській інцидент! Люди заходять, люди привикли, що в кабінеті портрет вождя висить — питають, почему портрет зняли, що, питають, вже він — не він? А я їм що должен відіать? Я собі одхилився, за стіл пригнувся, а він же, Косигін, бідолаха, одхилитися не може, на стінці висить!... І хто не приїде, скільки той не жалувався, — правильно, кажуть, ти йому дав. Отак Алексей Николаевич через мене постраждав, а потім мене і виручив...

Розмовляли ми.

— Прибалти обігнали нас, — сказав Вояк. — Здорово обігнали, не знаю, на скільки років, на десять чи на двадцять, бо неізнєсно, куди хто за ті роки сунутиметься, — ну, крепко обігнали. Отак як ми Росію обігнали — і балакати нічого.

— А в чому ж нас так сильно прибалти обігнали? — засумнівався я.

— У всьому. В розвітті сільського хазяйства в стрітельстві. Да даже і в отношеніях. От хоч і в тому, що приїхали ми в село на трьох "волгах", їхній міністер сільського хазяйства з нами, це ми торік делегацією до них їздили од нашого району. Приїхали ми в село, в колхоз — нема председателя, головний агроном зустрічає, заведе в правленіє, веде діловий розговор. А председатель де? Та десь по хазяйству мотається, над вечір на наряд явиться. Ніякий це показательний колхоз, обичний, середній. І нічого. А у нас? Ви

— собі можете представити, коли б до мене — міністер? Та я б за три дні дорогу язиком вилизував!... Отак вони нас обігнали.

Здивував мене оповіданий епізод. Невже десь в Естонії справді таке можливе — їде делегація вкупі з міністром і ніякої їм пошани, хліба-соли, вишиваних дівчат, всякої фальшивої помпезности й традиційної п'ятики на завершення? Все отак просто й ділово, як і мусить бути в людей? Та що вони, не "совецькі", оті прибалти?

А може, міністер наскочив зненацька, не знали? Не буває такого на нашій землі. Правду каже Вояк, спробували б у нас на Україні десь не знати, що до них завітає... ба навіть не міністер, нащо вже так високо, простий собі заввідділом міністерства! Та що ж там у них, у естонців отих, і ховати од чужого ока вже нічого, і сміття з хати нема? Чи боятися перестали, як хто те сміття угледить та висновки зробить? То знову ж таки — не буває такого в нашій соціалістичній країні!

А може, подумалося, то вони за наказом міністра таку інсценівочку встругнули? Розпорядився міністер:

— Привезу до вас гостей — а ви ні бучного прийому, ні зустрічі ніякої, і хай навіть голова буде відсутній, щоб усі відчували: так у нас уже все ладно та досконало, що й високі гості нас не лякають!

Ні-і, надто розумно, не буває в нас таких міністрів. І взагалі — не буває в нас такого, якби було — то вже ми були б не ми.

Дивина якась там у тих прибалтів коїться, якщо вірити Воякові.

Сиділи ми увечері, в шахи грали. Телевізор влучено. Передавали урочисту частину великого святкового засідання в одній з республік, не пам'ятаю вже, чи з нагоди якогось ювілею, чи нагородження орденом. Виступав Брежнев. Люди в залі часто підводилися й довго ляпали в долоні.

Ми позирали в телевізор, прислухалися до фраз першого керівника держави. Знову заляпали в залі, пропливли на екрані урочисто зосереджені обличчя. І Вояк промимрив, беручися за пішака:

— Ляпають... І ото кожний ляпає — і думає: і чого оце я ляпаю?

А так — живуть люди у колгоспі непогано. Добре живуть люди.

НА ШЛЯХАХ СИНТЕЗИ КЛЯРНЕТИЗМУ

(До 60-ліття «Соняшних клярнетів» і 10-ліття смерті Павла Тичини, 15. I. 1891 — 16. IX. 1967)

Юрій Лавріненко

Якщо щось і може бути реально витримане і пізнане, то тільки з погляду вічності, інакше кажучи, мистецтва.

Андре Моруа, Літературні портрети.

Родися людиною, а вмреш поетом. Ну, чи не іронія!

П. Тичина, з листа до М. Могилянського (1924).

Я хочу все таки зостатися Тичиною.

П. Тичина, з листа до М. Зерова (1924).

Гра світла й музики (ці два компоненти його поезії так влучно відбиті в назві його першої збірки — *Соняшні клярнети*, що Тичина наче сам давав визначення своїй поезії як клярнетизму, яке вже готовим взяли від нього пізніші дослідники).

І. Кошелівець, Сучасна література в УРСР.

1. Слідами загубленого і призабутого

Як шалено швидко зникають сліди української творчої праці! Ще не минуло і 10 років від смерті Павла Тичини, що в ньому чехи перші розпізнали найбільшого лірика сучасного слов'янства, а поляки — генія, як уже бракує даних до його біографії, першодруків його творчості (надто в періодиці), нема навіть їх бібліографічного списка. Про повне видання творів Тичини можна тільки мріяти. А про публікацію загарбаного в Києві літературного архіву поета навіть думати не можна. УРСР фактично зрікається свого власного лавреата. З жахом думаєш і про себе: змалку ріс, декламуючи напам'ять *Соняшні клярнети*, ще студентом написав першу свою працю (*Творчість Павла Тичини*. Харків, 1930), мав розмови з Тичиною, на еміграції поставив тезу про тичининську вістку "світлоритму" ("Література вітаїзму", есей в антології *Розстріляне відродження*, 1959), — але не завдав собі труда накреслити на папері давно виношувану думку про *Соняшні клярнети* й прилегли до них твори — як про поетичну синтезу, що асимілювала в собі елементи двох світових стилів — барокко і символізму; плюс українська пратрадиція пісні, казки, епосу; плюс вершинні твори імпресіонізму Коцюбинського та *Лісова*

лісня Лесі Українки з її глибинним розкриттям відношень людини і природи; плюс архипоетичні джерела Древнього Сходу... Мабуть, і тепер не взяв би на себе ризику накреслити першу частку цієї гіпотези в одному есеї, якби не надали охоти і відваги дотичні до теми члор Василя Барки, Богдана Рубчака, Богдана Бойчука і Віталія Кейса.¹

Тичина йшов до власної поетичної синтези стилю в таких первісних і тепер уже призабутих та трудноприступних виданнях його творів: *Соняшні клярнети* (Київ, 1918 і друге видання Київ, 1920); *Замість сонетів і октав* (Київ, 1920); *В космічному оркестрі* (Харків, в-во Всеукрлітком, 1921, 16 стор; також уривком у журналі *Шляхи мистецтва*, 1921, ч. 2, стор. 17-20; також у *Вибраних творах, том другий. Поєми та цикли*, Київ, 1971, стор. 33-47); *Золотий гомін. Поєзії. Збірка збірок* (Київ-Львів, 1922); "Сковорода. Уривки з симфонії" (журнал *Шляхи мистецтва*, 1923, ч. 5 і окремою книжкою Львів, 1923). Цей фрагмент поєми, очевидно, її першу частину, вміщено і в посмертній збірці головне ранніх, ще "передсимволістичних" поєзій Павла Тичини *В серці у моїм. Вірші та поєми. Із недрукованого і призабутого* (Київ, в-во "Дніпро", 1970). Нарешті зроблено спробу і "найповнішого" (отже неповного!) видання фрагментів незакінченої поєми: *Сковорода. Симфонія*, Київ, в-во "Радянський письменник", 1971, 402 стор. Примітки і вступна стаття С. Тельнюка.

1. Василь Барка, "Хліборобський Орфей або клярнетизм", *Сучасність*, 1961, ч. 2-5 і окремою відбиткою; Богдан Рубчак, "Пробний лет" у книжці *Остал Луцький — молодомузець*. Зібрав Юрій Луцький. Вступна стаття Богдана Рубчака (Нью-Йорк: в-во "Слово", 1968), стор. 9-43. Стаття Рубчака краща, якщо не єдина, в українській літературі спроба суцільного образу чи характеристики міжнародного символізму з частковими заувагами про український передсимволізм; Богдан Бойчук, *Подорож з учителем. Поєма* (Нью-Йорк: вид Нью-йоркської групи, 1976). У цій поємі своєрідно позначився композиційний засіб ніби тичининської небароккової параболі, про що згадано в моїй неопублікованій рецензії "Парабола однієї подорожі" (про тичининську параболу в синтезі клярнетизму мова в другій половині цього есею); Віталій Кейс, "Символістична музикальність і *Соняшні клярнети*", доповідь англійською мовою на 18 з'їзді Асоціації модерних мов у Чикаго. Ілюстрована вдалими англомовними перекладами зразків поєзії Тичини доповідь зробила враження на чужинецьку фахову аудиторію (*Свобода*, 16.XI.1976).

По дорозі слід зазначити: зацікавлення явищем міжнародного символізму оживлює в нас капітальна двотомова праця: *Стефан Георге по-українському та іншими, передусім слов'янськими мовами*. Видали Ігор Костецький та Олег Зуєвський (Штутгарт: в-во "На горі", 1968-71). У широкій вступній розвідці Костецького, між іншим, парадоксальна паралеля символізму Сковороди і Стефана Георге.

Як бачимо, досягнення вершин клярнетизму припадає на п'ятиріччя відродження української незалежної держави: 1917-1922. До нього і прив'язалося поняття "раннього Тичини". Але період "раннього Тичини" більший, позначений прискореним інтенсивним розвитком поета трьома фазами: перша фаза — дуже здібний початківець і "передсимволіст" (1906-16); друга фаза — клярнетичний символізм (1917-19); третя фаза — клярнетизм як в основному власний стиль, стильова синтеза (1919-22, плюс дальша обірвана смертю праця над великою поемою-трагедією *Сковорода*). Визначення цих трьох фаз гіпотетичне, оскільки межі тих творчих фаз не раз перекриваються та й не встановлено повного хронологічного списку поезій Тичини. В цілому саме роки 1917-22 — час творчих протуберанців, майже вибухового темпу розвитку Тичини. "Новітні поети: вони за шість місяців 1919 року одбули стільки еволюцій, що просто не потовпишся", — писав тоді Андрій Ніковський (*Vita Nova*, Київ, 1919). Сучасники (за блискучим винятком Юрія Меженка, теоретика київських символістів-музагетівців) дійсно "не потовпилися" помітити в *Соняшних клярнетах* вихід української лірики до міжнародних вершин символістичної поезії. А тут зразу (не так у радянській Росії, де символісти пристали до нової влади) в окупованій УРСР український символізм як, мовляв, націоналістичний "буржуазний ідеалізм" став сливе "табу".

І треба було півстоліття часу, щоб новонароджена поетична дитина могла бути охрищена своїм власним (таки тичининським) ім'ям *клярнетизм* (у вищезгаданому есеї Василя Барки). В атмосфері бурхливого національного відродження України (1917-19) наша критика і читач прийняли *Соняшні клярнети* якось позалітературно — більш як *політичний*, ніж поетичний маніфест того відродження. Російський символізм, попри свою заангажованість в російську політичну імперську, мав сили і кошти рости як *літературний рух*, мав спеціальні літературно-критичні журнали (*Весы*, 1904-09, *Аполлон*, 1909-17). Польський символізм мав свій журнал *Жице* ще з 1897 року. А в нас навіть поетичні генії Лесі Українки й Івана Франка мусіли вичерпуватися на громадсько-політичній праці. Поневолення національне щось значить, бере свої страшні мита також талантами. Отже не диво, що українська (переважно публіцистична) критика кинула до загального лантуха "модернізму" український "передсимволізм" — цей відгомін міжнародного символізму. Потрапив туди і "передсимволізм" та символізм Тичини і всенької символістської генерації: Дмитро Загуг, Микола Філянський, Агатангел Кримський, Павло Савченко (збірка *Епілогу*, 1913), Микола Вороний, Олександр Олесь, Григорій Чупринка. Не зважаючи на революту *Української хати*, тільки в Галичині нашим символістам

вдалося стильове самовизначення як символістів: у формі групи "Молода муза" (1907). Оспорювана й ігнорована сучасниками ця група тільки десятками років пізніше дочекалася позитивної уваги дослідників.² До 1917 року "Молода муза" була П'ємонтою українського символізму.

2. Київський рух символістів 1917-22 років

Цей рух, очолюваний Павлом Тичиною, Дмитром Загулом і критиком Юрієм Меженком, створив мистецький мікроклімат для написання і публікації *Соняшних клярнетів* у 1917-18 роках. Своім людським складом рух був соборний. Західні українці були його активними співтворцями, а у випадку Дмитра Загула, може, й ініціаторами.³

Цей короткий у часі розділ історії української літератури зник, як Атлантида в океані: в огні революції, агресії та інтервенцій з усіх чотирьох частин світу, а насамперед з більшовицької Москви. Не збереглися не те що архівні матеріали, а навіть першодруки видань журналів, альманахів і книжок окремих авторів. В українську літературу разом з 1917 роком прийшла незнана молодь і таланти, які виявляли серед руїни чималу творчу й видавничу енергію. З великим трудом удалося мені скласти приблизний список понад 12 журналів і альманахів, що в них друкувалися головне символісти і символістичні твори. А крім того, понад 12 збірок-книжок поезій молодих українських символістів, не рахуючи видань старшої генерації "передсимволістів" і модерністів, як Микола Вороний, Олесь, Чупринка тощо.⁴

Літературну епоху творить не кількість книжок і авторів, а один великий твір. Короною поданих у примітці поетичних збірок

2. Михайло Рудницький, *Чорна Індія "Молодої Музи"* (Львів, 1937); *Остап Луцький — молодомузець*. Зібрав Юрій Луцький, вступна стаття Богдана Рубчака (Нью-Йорк: в-во "Слово", 1968).

3. Антін Павлюк, "Нова українська поезія", Альманах *Стерні* (Прага), 1922, липень, ч. 1, стор. 84-124 (тут є інформація про видання 1917-19); Галина Журба, "Від 'Української хати' до 'Музагету' (люди й події)", *Слово. Збірник українських письменників у екзилі* (Нью-Йорк, 1962), стор. 434-473.

4. Журнали й альманахи 1917-22 років переважно в Києві: *Промінь*; *Шлях*; *Літературно-критичний альманах* (поруч *Музагета* головний вияв молодих символістів, програмова стаття символіста Дмитра Загула, рік 1918); *Універсальний журнал* (1918); *Музагет* (січень-березень, 1919); *Мистецтво* (1919-20), *Негативи* (альманах, 1919, видання Дніпросоюзу); *Шляхи мистецтва* (1921-23); *Гроно* (1920) *Червоний вінок* (Одеса, 1919); *Зшитки боротьби* (альманах, 1920); *Арена* (1922); *Музикант* (1919); *Книгар*.

київського руху символістів та естетичного самовизначення українського символізму, на тлі світовому була перша книжка поезій Тичини, писана здебільша в 1917-18 роках і видана в другій половині 1918 року. "Ми всі вийшли з гоголівської *Шинелі*", — писав Достоевський. Щось подібне міг би сказати не один з найкращих письменників 1920-их років. Зокрема Микола Хвильовий, що не в одному підхопив мистецьку вістку клярне-тизму з його відродженською музичною "світлоритмікою і символікою "Матері", "Нареченої" тощо.

Загублене п'ятиріччя 1917-22 треба нам рятувати документальною реконструкцією подій. Щодо літератури, то не тільки рух символістів, а й формування українського футуризму, неокласиків та ін., може, навіть імовірний "бароковий гурток" навколо Юрія Нарбута, Вадима Модзалевського (за участю також М. Зерова); молодотеатрівські починання, статті і декларації, символістична своїм стилем частина вистав Леся Курбаса, що був співзасновником "Товариства українських письменників і мистців Музагет" і співавтором головного альманаха символістів *Музагет*. Зникли сліди "Білої студії", що мала бути першим кроком — "альманахом молодих" та їх товариством, як подає Антін Павлюк,⁵ а також О. Білецький у статті про Д. Загула.⁶

Через воєнні обставини й внутрішні розходження "Біла студія" не здійснилася ні як товариство, ні як альманах, а з наготовлених

Книжкові видання, збірки поезій тодішніх молодих символістів: Яків Савченко, *Поезії*, т. 1 (1918) і його ж *Земля* (1921); Дмитро Загуг, *З зелених гір* (Київ, 1918) і його ж *На грані* (Київ, 1919); Олекса Слісаренко, *На березі Кастальському* (Київ, 1918); В. Чумак, *Заспів* (Київ, 1920); Микола Терещенко, *Лябораторія* (збірка вибраних віршів 1917-23, Харків, 1924); Павло Филипович, *Земля і вітер* (1922); Володимир Ярошенко, *Світотінь. Поезії* (Київ, 1918); Антін Павлюк, *Сумна радість. Поезії*, т. I; Клим Поліщук, *Поезії*, т. I; Микола Терещенко, *Переклади вибраних творів Е. Верхарна* (1922); Володимир Кобилянський, *Мій дар. Посмертна збірка творів* (Київ, 1920; близький Тичині талановитий поет-символіст помер замолоду в 1919 році); Максим Рильський, *Під осінніми зорями* (Київ, 1918. М. Зеров уважав цю книжку Рильського почасти символістичною — рецензія Зерова в *Музагеті*, 1919, стор. 154).

5. Павлюк, *цитована праця*, стор. 98.

6. Крім Загула, Білецький зараховує до членів художньої групи "Біла студія" таких: "Яків Савченко, Олекса Слісаренко, Михайль Семенко, Володимир Кобилянський, Павло Тичина". Білецький, відхилившись від офіційної настанови оминати літературно-історичний факт українського символізму, ставить Тичину в одну категорію щодо стилю з Верленом і Малларме: "Символізм, як поезія відтінків, натяків, що шукає суто емоціонального впливу на читачів, що намагається стерти межі між поезією і музикою, не даючи певних слів-назв речам, а закорінюючи лише

матеріалів "виходить скорочений *Літературно-критичний альманах*, організується тоді ж, на початку 1919 року, перша організація молодих "Музагет". "Для захисту літературних змагань молодих від нападів критиків-ветеринарів в ім'я протесту проти трафарету в літературі та зближення до тем і обріїв світової літератури".⁷

У внутрішнє життя групи символістів "Музагет" дає як очевидець деякий вгляд В. Міяковський у силуеті Юрія Меженка. Міяковський пише:

Літературне оточення Меженка було організоване ним в групу Музагет, де він грав провідну роль, як теоретик літератури, хоч саму ідею створення Музагета Клим Поліщук приписує собі разом із Д. Загулом (Клим Поліщук, *З виру революції. Фрагменти спогадів про "літературний" Київ 1919 р.,* Львів-Київ, 1923). Збори Музагета відбувалися в квартирі маляра-мистця Михайла Жука [співзасновник і професор Української державної академії мистецтв — Ю. Л.] в прийнятній артистичній обстановці: стіни були обвішані своєрідними портретами діячів мистецтва і поетів з символічними аксесуарами. [...] Юрій Меженко одразу з'ясував собі, що організації молодих письменників нової пореволюційної доби потрібен був міцний теоретичний ґрунт, і тому літературні читання музагетівців переривалися епізодичними студійними екскурсами в теорію стилів і музичної побудови вірша.

Вихід *Музагета* в 1919 році був сенсацією в літературно-мистецьких колах. Великого формату, грубий, з добірними зразками творчості членів Музагета, з цікавими портретами декого з них на окремих картках — він заповняв значні творчі можливості цієї групи. Тичина, що був тоді в zenіті своєї слави, дав три загальновідомі потім поезії: "Міжпланетні інтервали", "Плуг" та "І Белий, і Блок, і Єсенін...". Були ще поезії Павла Филиповича, Дмитра Загула, Миколи Терещенка, Кліма Поліщука, Михайла Жука [Володимира Кобиланського], Олекси Слісаренка [...] Але вісь альманаха становили дві літературно-публіцистичні статті Юрія Меженка та І. Майдана (Д. Загула).⁸

До цього свідчення співучасника можна б чимало додати.

"ідею" про них, символізм Верленів і Маллярме, символізм Тичини доби *Соняшних клярнетів* був ще чужий Загулові, насиченому враженнями від німецької романтики"[Олександр Білецький, *Зібрання праць у п'яти томах* (Київ: в-во "Наукова думка", 1965-66), т. 3, стор. 96].

7. А. Павлюк, *цитована праця*, стор. 98.

8. Володимир Міяковський, "Юрій Меженко", *Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933* (Париж: Інститут Літерації, 1959), стор. 786-790. Тут же далі передрук із *Музагета* статті Юрія Меженка "Творчість індивідуума і колектив", стор. 791-794.

Насамперед наявність в альманаху⁹ кількох рецензій на збірки поетів-символістів: *На грані* Д. Загула (писав В. Кобилянський-Штутнер Ульріх), *На березі Кастальському* Слісаренка (писав П. Филипович), *Під осінніми зорями* (довга рецензія Миколи Зерова, який відзначив символістичний і постсимволістичний характер збірки Рильського, стор. 153-156). На перших сторінках анонсується, що "Музагет є органом товариства українських письменників і митців" з "найближчою участю" в ньому таких: Михайло Жук, Галина Журба, Дмитро Загул, Михайло Івченко, Володимир Кобилянський, Лесь Курбас, Ю. Іванів-Меженко, Марко Терещенко, Микола Терещенко, Павло Тичина, Володимир Ярошенко". Серед запрошених згадані: Микола Зеров, Павло Зорев, (Павло Филипович), Павло Ковжун, Клим Поліщук, Володимир Міяковський та інші.

З характеристичним для доби почуттям блискавичності і значення часу підкреслено, що "історія *Музагета* довга і болюча [...] після кількох місяців, протягом яких ми еволюціонували в чисто формальному напрямку [...] пориваючи з віджившими традиціями, що стояли на перешкоді розвитку української культури в загальноєвропейському значенні".

Стаття Юрія Меженка "Творчість індивідуума і колектив" (стор. 65-78) висміює проекти московського Пролеткульту про "організацію літературної творчості" (стор. 73), захищає незалежність поета від суспільства й політики та дає відкоша народницьким постулатам про службність поезії: "Народ не пізнав себе в тому мистецтві, що про нього стільки балакало" (стор. 65).

Неперевершена й досі стаття-рецензія Ю. Меженка про *Соняшні клярнети* П. Тичини (стор. 125-134) підходить до збірки, як до одного суцільного твору. Меженко пише: "В манері Тичини є певний плян [...] всі асоціації у нього реалізуються в певну гармонійну емоціональну послідовність, яка не порушується протягом усієї книги". Назвавши суттєві ознаки стилю міжнародного символізму, що властиві і книжці Тичини, Меженко насамперед відзначив те нове, чим Тичина ніби підсилив символістів, які, мовляв, "дали звукові мізерно прислужницьку роллю і навіть не зробили в цьому напрямкові якихнебудь змін" (стор. 125-126). Яскраву оригінальність Тичини на тлі поетів-символістів (зокрема

9. *Музагет*, Київ, січень-лютий-березень, 1919. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

російських Бальмонта, Брюсова, Белого) Меженко бачить у тому, що Тичина "гармонійно поєднує два боки поезії: форму зовнішню [мабуть, звук як оздоблення — Ю. Л.] і образ — форма внутрішня [тобто звук як "дивна музична асоціація" з гаслом Тичини — "Звук — це є всевіт, всевіт — то є звук"]". "Хіба не тонкий слух, що чує орган землі, хіба не надзвичайна музична вразливість примушує рану звучати?" ("Де згучала рана, — Квітне цвіт — первоцвіт"). "Головна сила поета не в звукових зовнішніх формах, а в образі, в тій асоціативній творчості, яка власне повинна [мистецькою] абстракцією замінити реальність" (стор. 128).

Коли імпресіоністи, — продовжує Меженко, — зломити почату ними мистецьку революцію, "відкинувши образ і замінивши його на емоцію", — то Тичина "будує центральний асоціативний образ" (стор. 132). На аналізі ліричної мініатюри "Пробіг зайчик" Меженко виявляє, як Тичина "підходить до того явища, що дає імпульс творчості, одразу з усіх боків: він його разом і роздивляється, і нюхає, і слухає, і дотикається до нього, і заражається його ритмом. Потім в його уяві самий об'єкт зникає і залишається лише враження від комплексу різних почувань, які він і викладає нібито хронологічно непослідовно, безсистемно. Мовляв, це спосіб понадчасовості" (стор. 133).

Тут Меженкове "зараження ритмом" нагадує те, що 23 роки пізніше скаже про себе поет і критик Т. С. Еліот, а сполучення різних сенсів, почуттів нагадує *synaesthesia* Шарля Бодлера, французького основоположника символізму (про це далі).

Яким же парадоксальним чином західній символізм — песимістична дитина західноєвропейської духової кризи — став чи не головним стилевим впливом на українську поезію років державно-культурного відродження України? У глибокому видющому песимізмі часом буває більше життєздатності, ніж у поверховому засліпленому оптимізмі. (Поза тим нотки Відродження проявлялись і в західньому символізмі, наприклад, символістично-новаторський журнал *Молода Бельгія*, Лювен, 1886, відродженські мотиви в Еміля Вергарна та ін.). У цілому західній символізм зродився як новий, тривожний сигнал неспокою і, може, як відповідь на європейську історичну кризу. Що ж дивного, що коли пізніше ця криза позначилася найтрагічнішими подіями на теренах України, то відповідь на неї дав український символізм? Отже, дещо про кризу і символізм на Заході.

3. "Знедійснення дійсності". Історична криза як "виклик" і символізм як "відповідь"

Але фактично криза культури 19 століття ще тримає нас у своїх кліщах.

Річард Сеннет.

І те, що дійсністю здавалось, — нікчемна тінь...

М. Рильський, Під осінніми зорями.

На культурах усього світу майові губки поросли.

П. Тичина, Замість сонетів і октав.

"Ми не знаємо, що з нами сталося, — і це якраз те, що з нами сталося, — що ми не знаємо, що з нами сталося". Такими словами характеризує сучасну затьяжну історичну кризу культури еспанський філософ.¹⁰ Тут, можливо, й доцільно згадати тільки декотрі з тих відомих ознак кризи, що мали ближче відношення до появи у Франції символізму приблизно сто років тому і зачепили більш чи менш і Україну.

Ортега бачить сучасну історичну кризу головне як кризу раціоналізму й Європейського Ренесансу. На думку філософа, раціоналізм не тільки відхилив чи ослабив християнську релігію, а й дав свою підміну релігії у вигляді віри в науку й розум, культу "прогресу", "гуманізму", свободи та інших позитивних вартостей. "Коли людина стоїть між двома віровизнаннями, не почуваючи себе дома ні в одній із них, то це і є криза" (стор. 17-18). "Людина загубилась у самій собі". "Ренесанс був тільки надією на відродження, яка не справдилася" (там само).

Можна погоджуватись або ні з філософією історичної кризи Ортеги (різних концепцій кризи є багато, трохи подібна концепція в Арнольда Тойнбі). Але з перспективи столітньої розгри цієї кризи дедалі стає більш самоочевидним, як прославлені успіхи, вартості й культу раціоналізму перетворюються на свою протилежність; "прогрес" обернувся на руїну, "гуманізм" став наймасовішим знищенням людей, ба навіть знелюдінням (дегуманізація) людини; свобода змінилася на свавілля одиниць, груп, революцій, диктатур; європейська "весна народів" перетворилася на війну народів, на світові імперіялістичні війни; піднесене ренесансом поняття "повної людини" поволі подекуди вироджується в поняття "надлюдини" (як у популярного Ніцше, прозваного "демоном кризи"); нарешті, колишнє ренесансове

10. Jose Ortega y Gasset, *Das Wesen Geschichtlicher Krisen* (Stuttgart, 1951) стор. 85. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

творче захоплення життям ("вітаїзм" у пізнішій термінології М. Хвильового) виродилось у хворобливу одержимість страхом смерті (мені пригадується книжка одного німецького вченого про страх як головну хворобу західньої людини). По першій світовій війні Освальд Шпенглер висловив загальний настрій своєю голосною книжкою *Занепад Заходу* (1918-22).

"Дальше знедійснення дійсности" — такою лаконічною формулою схарактеризував хід історичної кризи зразу після другої світової війни український учений і письменник Віктор Петров-Домонтович (народж. 1894, отже, ровесник генерації київських символістів, народжених переважно в 1890-их роках).¹¹ Свідомо кинута чи несвідомо, ця формула Домонтовича наче перекидає місток до, здається, трохи подібного світовідчужання французьких засновників символізму в останній третині 19 століття.

Сьогоднішнє літературознавство бачить у філософії символістів основне переконання, що цей минулий об'єктивний світ не є справжня дійсність, а тільки якесь віддзеркалення невидимого Абсолюту. Все ж таки, зв'язок до нього існує за допомогою імпульсів, виведених із різних почуттів, сенсів (як у сонеті Бодлера "Correspondances").¹²

Поети не раз перші відчують, "що з нами діється". Як чутливий сейсмограф нотує далекий землетрус, так поети-символісти віщують у своїй поезії кризу, повстають проти знедійсненої дійсности та проти служіння їй поетів, висувують гасло "*чистої поезії*", "*мистецтва для мистецтва*". Говорять про "невимовне", задля схоплення якого поезія має виробити свою власну мову, відмінну від ужиткової мови. Поет і есеїст Стефан Маллярме (1842-98), провідний теоретик-основник символізму, вважав, що справжню реальність можна тільки навіювати, а не просто назвати.¹³

11. *Українська трибуна* (Мюнхен). Новорічна (мабуть, перед 1948 роком) анкета із запитанням: Що, по-вашому, буде в новому році? — "Дальше знедійснення дійсности", — відповідь Домонтович.

12. Anna Balakian, *The Symbolist Movement Critical Appraisal* (New York, Random House, 1967, стор. 42. Сонет Бодлера "Відповідності" в українському поетичному перекладі М. Драй-Хмари в *Поезії* (Нью-Йорк, 1964), стор. 252. Тут же переклади поезій кількох інших французьких символістів.

13. "Назвати предмет, — твердив Маллярме, — значить знищити три чверти насолоди поезією... У досконалому застосуванні цієї таємниці і полягає символ: викликати помалу предмет, щоб показати стан душі або, навпаки, вибирати предмет і витягати з нього шляхом послідовних розгадок душевний стан". Ці думки Стефана Маллярме подано в славетному інтерв'ю Жюля Юре *Анкета про літературну еволюцію*, що вийшла

Бодлер і Маллярме спопуляризували в Європі американського поета Едгара По (1809-49) як піонера символізму. По визначив поезію музично як "ритмічне творення краси". Маллярме вивчив англійську мову, щоб читати твори Едгара По в оригіналі. Але, здається, не ритм, а звук і мелодія посіли перше місце в теорії музичності поезії французьких символістів.

Шарль Бодлер (1821-67) шукав вислову "невимовного" абсолютного ніби в синкретизмі чи синхронності почуттів (*synaesthesia*), тобто в співдії кольору, звуку і мелодії, у синтезі поезії й музики. Приклад такої синтези Бодлер додавав в увертюрі Вагнера до опери *Тангойзер* і порівнював її до свого сонета "Відповідності".¹⁴

Бодлер шукав Абсолюту в Красі і мистецтві, протиставляв мистецтво спотвореній дійсності і самій смерті. Він більше, ніж хто інший із сучасних йому поетів-символістів, брав на себе особисто виклик кризи культури і людини, виклик потворної дійсності. Мав мужність дивитися в обличчя дійсності без жодної ідеалізації і прикрашування. Противник будь-якого проповідництва (етичного, метафізичного, політичного), свідомий добра і зла в людині й природі та певний переваги мистецтва над дійсністю і природою, Бодлер відважно брав огидне і саму смерть у свою поезію в надії перемогти їх Красою і досконалістю свого твору. Чи не з цієї, сказати б, ніцшеанськи-надлюдинської зваги зневіреного в дійсності поета, чи не з його трагічного виходу на своєрідну "очну ставку" з огидним й смертю — і народилися його потрясаючі *Kviti zla*, зокрема й поезія "Падло"? Це важка вічна проблема. Арнольд Тойнбі кидає на неї світло з допомогою поеми Гете про

книжкою: Jules Huret, *Enquête sur l'Évolution littéraire*, 1891. Також подано їх у *Литературной Энциклопедии* (Москва, 1932), т. 6, стор. 740. Приблизно за цим принципом "натяку" і сугестивної "атмосфери" написано відомий вірш Маллярме "Пополудень Фавна" (1876), див. його справді поетичний переклад Олега Зуєвсько-єго (*Сучасність*, 1976, ч. 7-8, стор. 34-36). Інший відомий у нас вірш Маллярме "Сонет" з символом лебедя, заскоченого замерзанням води в кригу — символ ситуації поета і поезії — переклав у 1928 році Михайло Драй-Хмара, щоб виправдати свій власний засуджений владою сонет "Лебеді" як подібний символ розпачливої ситуації неоклясиків. Знаменне, що французький поет Шарль Вільдрак переклав Драй-Хмариних "Лебедів" на французьку мову. Див. про цей цікавий епізод у книжці дочки Драй-Хмари: Oksana Asher, *Draj-Chmara et l'école "néo-classique" ukrainienne* (Winnipeg: University of Manitoba, Department of Slavic Studies, 1975), стор. 280-84; текст перекладу Вільдрака на стор. 280-281.

14. Charles Baudelaire, "Richard Wagner and Tannhäuser in Paris", *Selected Writings on Arts and Artists* (New York: Penguin Books, 1972), стор. 330.

Фавста і Мефістофеля. Чи не для того, — пише Тойнбі, — Бог допустив появу Сатани, щоб зробити людині й собі самому "виклик" і забезпечити простір для дальшої творчості та вдосконалення? ¹⁵

Здається, що Бодлер відважився взяти на себе одного особисто цей найвищий виклик-іспит Злом, не рахуючися з межами власних сил і здоров'я... Помер у 46 років. Вичерпаний. Передчасно.

Артур Рембо (1854-91) став бунтівливим поетом у 16 років. Якраз у час розгри європейської кризи, розгри кров'ю війн і конфліктів двох головних культурних націй Європи — Франції і Німеччини (1870-71, 87 і 91). Геніяльний юнак з "обличчям вигнаного янгола" (слова Верлена), "дитина з даними Шекспіра" (вислів Віктора Гюго) сп'янів галюцинаціями "вічної рани" завданої життям, видивами саме тієї "космічної свідомості", що її бракувало розсвареній Європі. Цей юнак з гаслом "мистецтво для мистецтва" написав такі речі, як *Один сезон у пеклі*, сонет про кольори голосівок, *П'яний корабель*.

Рембо спробував піднести ще вище страшний тягар бодлерівської нещадної образности. Лишився несприйнятим, нерозпізнаним і втік від Європи й літератури в Абесінію, щоб стати бізнесменом з револьвером у кишені. Пізніше його відкрили як генія нової символістичної поезії, що мав вплив на післясимволістські "іزم" (експресіонізм, сюрреалізм).

Бодлер, Рембо і Верлен дістали назвисько "проклятих". Поль Верлен (1854-96), майстер елегантної настроєвої музикальності вірша (*Сатурнові поеми, Романси без слів*), заломився по-своєму. Він стріляв у Рембо "з любови". Дав для поезії голосне гасло "Музики передусім!", тримався символістичного постулату "чистої поезії". Своїй прославленій музикальності надав специфічно верленівську настроєвість і мелодійність доведені до найтонших "нюансів" і "відтінків". Верлен здобув велику популярність, у тому числі також серед слов'ян (і в українців перекладами Гр. Чупринки та інших). Спонтанний живий елегантний поет Верлен може не цілком досягав ригористичного ідеалу Маллярме — "чистої" і "абсолютної" поезії.

Богдан Рубчак у згаданій праці подає таку стислу характеристику ідеалу Маллярме:

15. Arnold Toynbee, *Civilization on Trial* (New York: A Meridian Book, 1958), стор. 22-23.

Лексика, синтаксис, алітерація — все в поезії Малларме підкорене тим законам очарування, що мають створити в свідомості, а ще більше в підсвідомості читача почуття якоїсь естетичної і то *тільки* естетичної екстази. Тут уже не романтична тематика, навіть не Бодлерове поєднання тематики з формою, а сама форма має підносити читача в світ Ідеального. Вона має нагадувати про ту Поезію, яка лежить далеко поза рядками даного твору, і в порівнянні з якою навіть наймайстерніші рядки — це тільки марна блідість [...] Поліфонічні, многопланові образи-відношення Малларме, які збуджують одночасно тисячі різних струн сприймання, прийнято називати символами, на протипагу до звичного, особливо теологічного значення символа, як прямого відношення 1:1. З цього пішла назва "символісти", якою критики охристили Малларме і його престолонаслідників.¹⁶

У ретроспекції століття від появи символізму сучасний видатний літературознавець Рене Веллек вважає за головну заслугу і діло французьких символістів той складний комплекс осягів, що позначився гаслом "*мистецтво для мистецтва*" і їхнім прагненням до "*чистої репрезентації безпосередньої візії*" та підходом до мистецького твору як "естетичної одиниці-єдності". Це діло закріплювали, крім Валері, два інші найвидатніші поети ХХ сторіччя — Т. С. Еліот і Рільке (у нас — Тичина клярнетичного періоду). Можна сказати, що символісти відвоювали назад для мистецтва його знедійшене матеріалістичним раціоналізмом місце в абсолюті естетики — складової незалежної частини Духа людського життя і творчості — з його підставовими колонами: пізнання (наука), етика (віра), естетика (Краса, мистецтво) у їхньому незалежному "незмішаному співбутті". Заслуги французького символізму, на думку Веллека, своїм корінням сягають "великої традиції естетик від Канта до Гегеля".¹⁷

4. Ріст ритму як поняття

Французькі основники символізму підносили музичність як один із важливіших засобів абсолютизації і самоздійснення поезії. Проте, існує думка, що їм не вдалося зв'язати вивершення теорії музичності. Якщо це так, то, мабуть, насамперед недотягнення стосується складної проблеми ритму. Старогрецьке (за Платоном) всеосяжне поняття ритму як сили *порядкуючої* і виховної зазнало пізніше в Європі раціоналістичного звуження і зведення до метричних рамок. Символісти в поетичній практиці розширювали ті рамки. Але щойно після них настала пора

16. Рубчак, "Пробний лет", цитована праця, стор. 17.

17. Rene Wellek, *Concepts of Criticism* (New Haven and London: Yale University Press, 1969), стор. 357, 364.

інтенсивного наукового дослідження феномену й проблеми ритму, — нібито історична криза культури й хаотизація актуалізувала ритм як відроджувач і протихаос.¹⁸

У пляні чисто літературному символістична теорія музичності дістала згодом важливе доповнення на ритм. Насамперед, мабуть, від англійців. У 1925 році видатний теоретик літератури Річардс, ніби доповнюючи французьких і російських символістів, які в питанні музичності найбільше цікавилися звуком, писав: "Звук набирає повної сили тільки через ритм".¹⁹

Авторитетний голос на користь збільшеного значення ритму в поезії подав значно пізніше (1942) видатний англійський поет Т. С. Еліот з його думкою про *ритм як генератор поезії*:

Я думаю, що поет може здобути багато від музики [...], але я знаю, що якась поезія може намагатися реалізуватися *спершу як певний ритм* раніше, ніж вона дійде вираження у словах, і що цей ритм може *принести народження ідеї й образу*. І я думаю, що це не тільки мій особистий досвід.

18. Саме за хаотичних часів першої і другої світових воєн та після них появились десятки праць про ритм, переважно німецьких, наприклад: Е. Петерсен, *Про слово "Ритм"*, 1917; К. Бюхер, *Праця і ритм*, 1924; Л. Клягес, *Про суть ритму*, 1944; Міссенард, *Клімат і ритм життя*, 1949; Франц Саран, *Німецький вірш*, 1907; Б. В. Томашевський, "Проблема віршового ритму", Альманах *Литературная мысль*, II, 1923; Ю. Тынянов, "Ритм як конструктивний фактор", *Проблема стихотворного языка. Статьи*, 1963; А. Верві (Verwey) *Ритм і метр*, 1931 та інші.

Старогрецьке слово Rhythmus-тексти, струмувати. "Ритм це — закономірна періодична повторюваність у часі і просторі". Феномен ритму вперше помічено в музиці і танцях, його часто змішували з простішим явищем такту. Та потім ритм визначувало як форму виразу життя взагалі. Перебіг життя організмів майже без винятку ритмічний, але далеко не завжди метричний. Прийнято розрізняти ритм *природний* (приплив і відплив моря) і *штучний*, через людей, розмірений на такти. Встановлюється різниця між традиційною *розміреністю і почуттєвим* ритмом, що йде власною дорогою.

Цей вибух зацікавлень і розглиблюючих досліджень явища ритму збігся в часі з важливим відкриттям "квантової теорії" Макса Плянка та світлоквантової (Lichtquantentheorie) Айнштейна. На підставі цих епохальних відкриттів фізиків можна думати, що сама матерія, атом, світло, електромагнетні випромінювання мають будову ритмічну (хвилі). З цими відкриттями стало можливе радіо, телевізія та електронічні засоби комунікації людей з людьми та людини з Космосом. Поняття ритму набирає онтологічного характеру (без перетворення його на поняття теологічне).

19. I. A. Richards, *Principles of Literary Criticism* (New York: Harcourt, Brace and Company: First Published in 1925), стор. 137.

Хоч Еліот прихильник символістичного постуляту Валері про "абсолютну поезію" і її окрему "мову в мові", проте він робить застереження щодо ригористичного догмату "мови в мові": "Як далеко мова поезії дійшла б у напрямі музики, — може настати час, коли її знову покличе розмовна мова (speech). Поезія завжди має перед собою безконечні пригоди".²⁰

При неприступності архівних матеріалів про Тичину трудно сказати, чи він був у курсі згаданих вище досліджень ритму — багато їх сталося *після* чудесного світотворчого об'явлення ритму і світлоритму в клярнетизмі. Тичина ішов не тільки разом, а й попереду свого часу. Недарма Юрій Меженко, критикуючи російських символістів за те, що звели музичність до "прислужницької ролі", пише: "Тичина в цьому обсягу виявив себе справжнім революціонером".²¹ Таке першображення з першопояви клярнетизму відкривалося висококультурному критикові-символістові. Він не міг знати, що понадукраїнська перемога Тичини — тільки початок трагічних іспитів клярнетизму на моторошній сцені євразійського Сходу.

5. Трагічне роздвоєння російського символізму між неза- лежним мистецтвом і месіаністичним проповідництвом

Перед ликом родини сурової
Я закачаюсь на кресте.

Александр Блок

Не зважаючи на прямі формально-естетичні запозичення в західного символізму, провідні російські символісти відкинули головний західний принцип — оте ніби навмисно парадоксально-загострене гасло "мистецтво для мистецтва" (його треба брати практично — як насамперед *унезалежнення* мистецтва від політики та ідеологій на власному шляху мистецтва до збагнення "абсолютного" і "невимовного" в долі людини). Андрей Белий ще в 1907 році зформулював із властивою йому різкістю це капітальне розходження:

Завдання сучасної російської літератури прийняти постулат західноєвропейської естетики: форма невіддільна від змісту. Але з висновком із цього постуляту російська література не погодиться ніколи. [...] "Мистецтво для мистецтва" — гасло безглузде в літературі. Форма є тільки продукт ралігійної творчости. [...] Від

20. T. S. Eliot, "Music of Poetry", *On Poetry and Poets* (New York: The Monday Press. A Subsidiary of Farrar, Straus and Giroux, 1961-75), стор. 32, 33. Курсив мій.

21. Ю. Меженко, "П. Тичина", *Музамет*, 1919, стор. 126.

літератури до релігії підіймається західноєвропейський символізм; і навпаки: від проповіді релігії життя до освячення і усвідомлення цієї проповіді в літературі, в засобах, у формі підіймається до символізму найновіша російська література. [...] Заперечуючи догмати православ'я, приймаємо релігійні символи; заперечуючи догмати марксизму, приймаємо символи перетворення землі.²²

Роздвоївшись між естетикою (форма) і проповідництвом (релігія, російський месіанізм, перебудова—"преображеніє" землі і т. п.), російські символісти звалили на свої плечі непосильний тягар поєднання непоєднального, охоплення неохопного... І з цим тягаром кинулись у невтомні напружені шукання виходу з наявної загальної і їхньої власної кризи. Шукання в творчості — вартість у собі. У короткий час — за яких два десятиліття (приблизно 1897-1917) не так численна, як блискуча своїми талантами і культурою плеяда російських символістів (на чолі з великим поетом Блоком і гостродумним есеїстом та митцем прози Белим плюс учений-поет і перекладач В. Брюсов) естетично збагатила російську літературу — і, поруч знеславлювань, дістала найвищі оцінки, як наприклад: "срібний вік російської літератури" (Н. Бердяєв?), зв'язаний із "Русским Ренесансом" (Зоя Юрьєва); "одна з центральних епох у розвитку російської літератури" (Д. Чижевський); "справжній гносеологічний блиск і патос думки" (Ф. Степун). Джерела до цих оцінок, поруч власних цінних спостережень, подає проф. Зоя Юрьєва в докладній вступній статті до перевидання цитованого вище *Лука Белого* (стор. vi-vii). Вона ж твердить, що "наукове вивчення російського символізму ледь щойно починається".

Зокрема тут потребує більшого вяснення згадане явище роздвоєння російських символістів між естетикою і проповідництвом літератури, бо саме на цьому пункті українські символісти рішуче відштовхнулися від російського символізму, що в особі поета Блока мав вплив на молодого Тичину, а в особі митця прози Белого мав вплив на ранню мистецьку прозу Хвильового.

У першості проповіді над літературою Белий бачить головну традицію російської літератури, що її (традицію), мовляв Белий, тепер і рафінує та збагачує російський символізм. Що ж для Белого головне в тій проповіді? Здається, це насамперед гльорифікація незрозумілої трагедії Росії і терпеливої живучості російського народу. Тут у Белого більше відчуття, ніж зрозуміння. Відчуваючи якусь фатальну російську приреченість, Белий не добачив, що національну Росію з'їдала імперія — її ненормальне (щоб не сказати шизофренічне) поєднання гіпертрофії велико-

22. А. Белый, "Настоящее и будущее русской литературы", *Луг зеленый*. Книга статей (Нью-Йорк і Лондон, 1967), стор. 59, 58, 72. Це видання — передрук оригінального видання в Москві 1910 р.

простору з абсолютною централізацією влади і думки, брак відчуття ритму цілості як "незмішаного співбуття" (думка Г. С. Сковороди) вільних часток. Здається, майже ніхто з геніальних росіян не міг вповні відчутти ритм здорового співвідношення цілості і вільної частки. Хоч гострий біль від браку такого ритму, від "жахів хаосу" відчували чимало з них: Радіщев, Герцен, Пушкін, Лермонтов, Достоевський, Ф. Сологуб... і разом з ними в цитованій статті про них — Андрей Бєлий. Головний теоретик російського символізму пише:

Сучасність наша темна, як минуле наше темне — споконвіку, споконвіку. Тьма зливається з тьмою, в єдину ніч над єдиною рівниною, суцільною, льодовою, гробовою — рівниною російською. Тут ще безпредметно знемагався Пушкін, коли під місяцем він побачив, що летять над ним "бєси разни", розсипаються снігом, осідають льодовою коростою на російській дійсності.²³

До речі і між іншим, цей надхненно-моторошний пасаж А. Бєлого (ніби списаний з подібного висловлювання А. Герцена) нагадує собою гіпотетичну "чорну діру", відкриту не так давно астрономами. Вона з'являється тоді, коли велика зірка під тиском внутрішньої доцентрової гравітації і вичерпання власної внутрішньої енергії спадається в несамовито згущену масу — "чорну діру", яка набирає неуявної гравітаційної сили і втягує в себе сусідні небесні тіла, навіть проглинає прохідні повз неї промені інших зірок, хоч сама променів не має і не випускає. У "чорній дірі" знані людині фізичні закони матерії не дійсні. Це вже цілковито інший світ.²⁴

Цікаво Бєлий включає в традицію російського символізму Достоевського: "*Мракобісся* [Достоевського] зімкнулось із *біснуванням* і несподівано злилось... зустрілось у наших серцях... *біснування* російської інтелігенції виявилось молитвою до дальнього".²⁵

З приматом проповідництва Бєлий логічно заперечує також тезу Маллярме — "назвати предмет значить знищити його". Протиставить цьому свою тезу про слово-назву, слово "як магію": "Коли я називаю словом предмет, я стверджую його існування".²⁶ Одначе, Бєлий гльорифікує (і дещо спрощує) маллярмеансько-бодлерівське поняття звуку й образу, додаючи до них своє

23. Там само, стор. 74.

24. Frederick Golden, *Quasars, Pulsars and Black Holes* (New York: Scribner's Sons, 1976), стор. 164.

25. Бєлий, *Луг*, стор. 72.

26. А. Бєлий, *Символізм* (Москва, 1910). Передрук у Мюнхені 1969, стор. 429.

поняття змісту і зливаючи їх "в єдину цілісність звукообразу".²⁷ Подаючи цю формулу Белого, провідний російський формаліст Борис Ейхенбаум добачив у ній "фатальну помилку теоретиків" символізму, "банальне" спрощення і висування неіснуючої гармонії змісту і форми. При цьому нагадав Белому про велике значення ритму: "Організуючим первнем ліричного віршу служить не готове слово, а складний комплекс ритму та мовної акустики".²⁸

Течія "формалістів" осталася в Росії майже єдиною послідовною захисницею маллярмеанського принципу незалежності-суверенності поезії і самовартости Краси та її форми. Тому саме керівні формалісти Ейхенбаум та В. Жирмунський завдали собі труду вглянутися в трагедію російського символізму, що не дотримався власних основ і потрапив у згубний позаестетичний проповідницько-реформаторський максималізм.

Зазначивши згубність цього максималізму в теорії Белого — злиття всього і вся, змісту і форми, речі і назви, поезії і релігії, Ейхенбаум демонструє це також на подібному максималізмі в поетичній творчості А. Блока, найбільшого поета російського символізму. Про хаос як фатальну прикмету й проблему російських символістів Ейхенбаум пише: "Перше покоління символістів було захоплене патосом містичного злиття суперечностей в один потік символів — потік, що в ньому тонули люди, речі і саме мистецтво".²⁹ "Похмурий пророк хаосу і смерті" — пише Ейхенбаум про Блока. Та Блок був справді великий поет, великий і тим, що, як визнає і Ейхенбаум, мав у душі "трагічну свідомість незлитности і нероздільности всього" (стор. 224).

Тим часом хвиля подій навалює більшовицькою революцією і терором. "Блок, — пише Ейхенбаум, — починає метушитися в пошуках злиття мистецтва, життя і політики. 1918 рік — період його максималізму... поема *Дванадцять*... Христос повинен злити всі суперечності в одному Символі" (стор. 226, 227). Справді, наприкінці поеми Христос з'являється на чолі вуличного загону сп'янілих від терору матросів. Після публікації поеми *Дванадцять* "Блок уже поезії не писав", — зазначає Ейхенбаум (стор. 216). Поетична муза його вмерла скоріше, ніж він сам.

27. А. Белый, "Жезл Аарона", зб. *Скифы*, II, 1917.

28. Б. М. Ейхенбаум, "О звуках в стихе", *Сквозь литературу. Сборник статей* (Передрук: Mouton, 1962), стор. 206. Цитата з Белого про "звукообраз" тут на стор. 204. Стаття Ейхенбаума "О звуках в стихе" датована 1921 роком. Курсив мій.

29. Ейхенбаум, "Судьба Блока", *цитована праця*, стор. 223. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

Висновки Ейхенбаума з критики недостатності теорії Белого про музичність поезії та позаестетичні завдання літератури підтвердив дослідник російського символізму Віктор Жирмунський на аналізі поезії Александра Блока та інших символістів.

Жирмунський³⁰ підкреслює заслугу російських символістів у тому, що вони (В. Брюсов, В. Іванов, А. Бєлий, А. Блок) звільняли російську поезію від служіння народницькій і псевдоділіберальній пропаганді. Водночас підкреслює, що ті поети запрягли поезію в *інше служіння*: висловити "останні глибини душі людської". Все це так, але їхній характеристичний максималізм і месіянїзм ішов далі до *реформи* тієї душі засобами поезії. І тут власне починався справжній жах хаосу і "страшної краси", блоківської "розірваності і відчаю", "страшного світу", "страшної казки", "прокляття краси" і т. п. Жирмунський подає прототип поняття хаосу "страшної краси" у формулі Ф. Достоевського, наводячи на стор. 208-209 таку цитату з геніяльного романіста:

Краса — це страшна і жахлива річ! Страшна тому, що не визначена, а визначити не можна, оскільки Бог дав одні загадки. Тут береги сходяться, тут усі протилежності вкупі живуть!.. Краса! Стерпіти їй тому ж не можу я, що інша, вища навіть серцем людина і з розумом високим, починає з ідеалу Мадонни, а кінчає ідеалом Содомським. Та ще страшніше, хто вже з ідеалом Содомським у душі не заперечує їй ідеалу Мадонни, і горить від нього серце його, воістину горить, як і за юних безпорочних років. Ні, широка людина, занадто широка, я б звужив (*курсив мій* — Ю. Л.).

В останньому реченні цитати звучить відчуття потреби міри і ритму. Російські символісти не "звужили", а ще далі "поширили", для чого давали поезії ролі релігії, засоби містицизму і навіть окультизму. За Жирмунським, головним символом поезії Блока, що починав із слов'янофільського месіянства Росії ("Святої Русі"), був багатопляновий образ "Возлюбленной". "Возлюбленная" Блока репрезентує багато: і Росію, і кохану дівчину, і даму, "володарку світу краси невимовної", і таємничу "Незнану". Згодом "Свята Русь" перетворилась у поезії Блока на "п'яну Русь", божественна краса на "розбійницьку красу" і "п'яне страховисько". Та саме такою поет ще більше любить її, любить, мовляв Жирмунський, "у найглибшій розірваності та відчаї любовної пристрасти" (стор. 208). На цій погібелі ідеалу Краси та якомусь аж хворому розкошуванні болем погібелі родилися видатні

30. Віктор Жирмунський, "Поэзия Александра Блока", "Преодолевшие символизм", *Вопросы теории литературы. Статьи 1916-1926*, (фотопередрук: Mouton, 1962), стор. 190-268, 278-321. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

зразки символістичної поезії Блока. Жирмунський бачить у цьому "релігійну трагедію особистого життя Блока" (стор. 215). За Шіллером, трагедійне не в самих тільки стражданнях, а в опорі тим стражданням. Був тут, звичайно, і опір, але в засобах його знайшлися фатальні неточності. Не в цьому ескізному нарисі їх дошукуватися. Досить згадати, що російський символізм був суцільним многоголосим алярмом про "грядущих гунів" (Брюсов).

Один із найцікавіших і водночас убивчо нуднющих творів російського символізму — це роман Федора Сологуба *Кручений біс* (*Мелкий бес*, 1905). З нагоди цього роману А. Белий присвятив Сологубові може найкращий із безлічі своїх блискучих ерудитно-бистродумних парадоксальних есеїв. Він дає характеристичний матеріал для закінчення цього розділу про трагедію: хаос "страшної краси" і "перетворення світу" в проблематиці російського символізму. Провінційне російське місто Сапожок для Белого символ всеросійської одноманітності ("єдинообразия"). Центральний символ роману, одначе, не саме місто Сапожок, а звичайнісінька порошокка — "недотикомка", символ живої смерті.³¹

Недотикомка — символ атомізації механічно збитого, тотально злитого суспільства, здрібнення людини, що в неї "украдено" індивідуальність і саме життя. Із правильної діагнози Сологуба критик Белий, ототожнюючи хворобу і хворого, дає сумнівну формулу: "... життя і смерть є негативні величини", а згодом приєднується до есхатологічного знищення їх обох, *Об'явлення* Іоанна: "...смерть повержена в озеро огненне... Сіє творю все нове". І наказовий клич критика Сологубові: "викриті ним, повинні ми йому сказати: тобі говоримо: встань".³²

Виглядає — як підміна мистецтва релігією, якщо не політикою. Через два роки після написання цитованої статті А. Блок відійшов від свого гуртка поетів, виїхав на Захід, де став

31. Белий пише про неї: "Звичайна порошокка-піщинка "з головою і ніжками" підскакує: "я". Люди, боги, демони, звірі приводяться до основної одиниці пискучої порошокки; як і вона, вони пишуть, а примарне життя перетворює (цей) писк суєтного, безсмертного небуття в плач, галас, регіт і рев. Недотикомці протиставиться *те, що ні тут, ні там, ніде, ніколи — смерть*" (кн. *Луг*, стор. 157).

"Люди походять від порохні: ось космогонія Сологуба" (там само, курсив мій).

"Все розвалюється, далі нікуди йти і "богоспасаємий" Сапожок оцирюється жахом... Ось що зробив із життя Сологуб" (стор. 164, 165). Белий складає на підставі кількох творів Сологуба цілу таблицю тез і антитез, але вони властиво не антитетичні, і тому синтеза їх усіх — смерть (стор. 168-171).

32. А. Белий, "Ф. Сологуб", *Луг*, стор. 176.

учнем голови секти антропософів Рудольфа Штайнера (та в ті ж роки написав Белий свій найкращий твір — роман *Петербург*, 1916), повернувся в Росію, після більшовицької революції працював у Пролеткульті в Москві. Автор нібито поетикального постуляту "перетворення життя" опинився почасти в себе дома, хоч і скаржився цей великий мистець слова на свою літературну долю.

До подібного кінця, як Белий — блискучий софіст та белетрист російського символізму — прийшов і Александр Блок, найбільший після Пушкіна і Лермонтова російський поет. Серед катастрофи першої світової війни та назрівання революції Блок, за свідченням В. Жирмунського, впав у "релігійну хворобу особливої гостроти", вдався в неоромантичний патос "туги і відчаю", поетизації "страшного світу" для "серця тісного", "страшної краси", "проклятої краси", "страшних ласк", "страшних обіймів" — тобто "все те (пише Жирмунський), що відкриває перед нами Достоєвський, який передбачив Блока".³³

Драма Блока *Роза і хрест* (1912) має в собі "мотив радості страждання". Поет бачить себе розп'ятим на хресті.

За шість місяців до своєї смерті А. Блок, що, за його власними словами (записом з 1913 року), мав у собі "внутрішній роляль і нерви 'струновидні' ", — у промові на 84 річницю смерті Пушкіна говорив не без заздности, цитуючи відомі слова Пушкіна, про "тайну свободу" — "творчу волю, що без неї поет умирає, бо нічим дихати".³⁴

Творчу волю Блока було обмежено "мідним вершником" вічної Росії, "чорною дірою" її всепоглинаючого абсолютного централізму влади і думки. Пушкінів символ "Мідного вершника" з його чітким, хоч прихованим критичним аспектом Блок пробував переспівати в аспекті позитивному ("Возмездие"). "Медный всадник — все мы находимся в вибрациях его меди" — записав Блок у 1910 році у свої "записные книжки".³⁵

У зв'язку з темою і поезією Пушкіна Блок дав у згаданій промові своє знамените розширення поняття ритму: "На

33. В. Жирмунський, "Поэзия Александра Блока", *цитована праця*, стор. 210, 220, 230; власні вислови з поезії Блока в лапках. Слова Достоєвського про "страшну красу" — у вищенаведеній цитаті.

34. Александр Блок, "Назначение поэта", *Собрание сочинений в шести томах* (Москва, 1971), т. 5, стор. 525.

35. А. Блок, *Собрание сочинений в восьми томах* (Москва-Ленінград, 1963), т. 7, стор. 217. Цитоване в праці: Д. Д. Благой, "Мысль и звук в поэзии", *Славянские литературы. VII-ой Международный съезд славистов*, Варшава, серпень 1973, стор. 110.

бездонних глибинах духа... недоступних для держави і суспільства... котяться хвилі, подібні до хвиль ефіру, який обіймає всесвіт; там ідуть ритмічні коливання, подібні до процесів, які творять гори, вітри, морські течії, рослинний і тваринний світ".³⁶ Як далеко це передсмертне прозріння від "вібрацій Мідного вершника"!

Видимо, Павло Тичина, в ті часи ще молодий початківець-передсимволіст, стежив за творчістю Блока. У ті часи, в Києві 1915 року, Тичина написав вірш, що його можна сприйняти як глибоко співчутливу розмову з тодішніми символістами. Як-не-як "чорна діра" централізованої Москвою євразійської імперії своєю орбітою сягала не тільки поглинених нею Белого і Блока, а й протиставного їй Павла Тичини. Ще засобами "передсимволізму" Тичина пише:

Читаю душі ваші, наче книги, я
і сам цвіту-ридаю, як роса...
Ах, на землі одна, одна релігія —
страждань краса.

Ви ніжно-стомлені, троянди зломлені:
ой не цвісти вам знову, не цвісти.
Кричать ножі, серцями в серце встромлені.
О, зглянься хоч ти!

Ріка життя біжить, хлюпоче, грається,
на ній линяють весни, мов убір...
Ви плачете, вам серце розривається:
людина — звір.

О, не тривожтесь так, мої улюблені.
Людина звір, а в вас чия ж любов?
Ви всі до храмів храму стежки згублені
святих дібров.³⁷

Найделікатнішим способом тут висловлено глибоке зрозуміння і водночас якесь принципове розходження Тичини з російськими символістами (натяк на немаловажну, може, й орфеїчну, вагу поета та його відповідальності й почуття ритму природи). Щойно через яких три-чотири роки Тичина виступить із своєю першою книжкою *Соняшні клярнети* та власною українською версією символізму, яка заперечить будь-яку фетишизацію "чорної діри", хаос "страшної краси" і сектантської "перебудови землі"

36. А. Блок, "Назначение поэта", стор. 520.

37. Павло Тичина, *В серці у моїм. Вірші та поеми. Із недрукованого та призабутого* (Київ: в-во "Дніпро", 1970), стор. 54.

6. Клярнетичний символізм

Ніби щойно прокинувшись, він відкрив очі на світ і основний первень всесвіту побачив у ритмічному русі, гармонійному звукові, музиці. Цей ритм всесвіту і є "соняшними клярнетами".

Олександр Білецький, Павло Тичина.

Вернімося тепер до згаданого у другому розділі руху київських символістів 1917-22 років на чолі з поетами Павлом Тичиною, Дмитром Загулом і критиком Юрієм Меженком. У їхньому програмово-символістичному альманаху *Музагет* у статтях Меженка і Загула (І. Майдан) зроблено (хоч без полеміки) відмежування від згаданих вище прикладів роздвоєння між мистецтвом і побічними місіями російських символістів. Обидва автори³⁸ обороняють капітальний для західних символістів принцип самоцінності, суверенності та незалежності поезії, що його заперечив у теорії Белий і не дотримував у практиці Блок (стор. 70 і 96). Крім того, Меженко, не називаючи імен, висміяв тодішні спроби "організації колективної літературної творчості" московським Пролеткультом, що в ньому після Жовтня Белий працював, проводив заняття з теорії поезії і прози серед "молодих пролетарських письменників". Про це Меженко не згадує, персональних випадів не робить взагалі. Супроти "революційного" модного тоді постуляту "перетворення життя" (його висував по-своєму і Белий для поезії ще за десять років до Жовтневої революції) Меженко саркастично зазначає: "Психологічна революція завжди дає наслідком божевілля; можлива лише революція психіки". Тому що психологія національності складається віками (стор. 72), Меженко думає, що не вужчі групи (кляса, партія і т. д.), а найусеосяжніша органічна колективна група "національності" може стати для поета ґрунтом, що на ньому можливе "внутрішнє самовиправдання творчості" (стор. 65).

Дмитро Загул, тримаючися теми поняття Краси в символізмі, прийшов до капітальної думки, що Краса може асимілювати "цілість" життя, але задля самої Краси, а не задля тієї "цілості" (стор. 65). Звідси читач може вивести рацію бодлерівських "квітів зла" і заперечення "страшної краси" Достоєвського та Блока.

І Меженко і Загул, формулюючи свої протилежні Белому естетичні засади, стрималися від прямої полеміки з називанням

38. Ю. Меженко-Іванів, "Творчість індивідуума і колектив" та його ж рецензія-стаття про *Соняшні клярнети*; Іван Майдан (Дмитро Загул), "Поезія як мистецтво", *Музагет*, 1919, стор. 79-98. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

імен російського символізму. Що критикові личить тільки як натяк, те належить до права відвертого відмежування поетові, який уже творить власний супроти і російського і західнього символізму свій клярнетичний варіант цього міжнародного стилю. Отже, поруч із статтями Меженка і Загула в тому самому числі *Музагета* (стор. 9) появляється поезія Павла Тичини з такою першою строфою:

І Белей, і Блок, і Єсенін, і Ключев:
Росіє, Росіє, Росіє моя!
... Стоїть сторозтерзаний Київ,
І двісті розп'ятий я.

Там скрізь уже: сонце! — співають: Месія! —
Тумани, долини, болотяна путь...

Не спішімо з самоочевидним тут протиставленням Києва і Москви. Тут бо протиставлено глибші за політику речі. Тичина протиставляє російським символістам щось незмірно більш основне: проти хаосу "страшної краси" і "перетворення світу" в "світовій пожежі", як у поемі *Дванадцять* Блока, у Тичини стоїть надполітичний ідеал Маллярме — "абсолютна поезія", плюс власний тичининський панритмізм цілоти, починаючи від серця поета і аж до всього універсуму безмежної різноманітності світів, і лечей, і перебоїв. Цікаво, як сама доля унаочнила протиставлення. У 1918 році стався збіг двох подій: у Москві опубліковано поему Блока *Дванадцять*, а в Києві вийшла *тоді ж таки* перша книжка поезій Тичини *Соняшні клярнети*. У цих двох публікаціях виявилось, що російський і український символізм йдуть різними шляхами. Тичина пішов власним шляхом — *клярнетизму*, спершу як українського варіанту міжнародного символізму, а потім і як цілком власної синтези поетичного стилю.

У символістичній частині клярнетизму більш чи менш послідовно зберігають своє місце, здається, чи не всі важливіші естетичні заповіді західнього символізму: насамперед *незалежна від політики й ідеологій і взагалі вільна від будь-якої ролі служниці* "чиста поезія", музично-поліфонічні многопланові образи-відношення — символи Маллярме; синкретизм "synaesthesia" чи синхронність різних почуттів (сенсів) Бодлера (колір, звук, запах, дотик); драматичні несподівані словосполучення Артюра Рембо — всі ці поетикальні засоби французьких основників символізму знайшли свою свіжо збагачену реалізацію в поезіях збірки *Соняшні клярнети*. А щодо верленівської музичності, то, на думку О. Білецького, говорити про це з приводу "творчости Тичини стало банальним".³⁹

39. Читаючи *Соняшні клярнети*, — пише Білецький, — "може видатись, що сама книга — цілковите здійснення знаменитого заповіду

До речі, варто ще раз нагадати, що при всьому новаторськи-важливому наголосі на музикальність і звук у поезії французькі і російські символісти не вивершили повно і зв'язно свою теорію музичності поезії (це побіжно зауважив Юрій Меженко в цитованій вище рецензії на *Соняшні клярнети*). Здається, що зокрема недостатньо вони врахували "складний комплекс ритму". Тичина, підхоплюючи згадані більш живучі з естетичних засобів західних символістів, капітально доповнив їх своїм власним унікально проникливим і повним поетичним схопленням *ритму*. Мабуть, майбутні дослідження покажуть, що автор *Соняшних клярнетів* став чи не першим у світі поетом-символістом, який поклав ритм в основу не тільки музичності поезії і не тільки як "генератора", а й як "конструктивний фактор" твору; відчував ритм як узагалі (мовляв Платон) "порядкуючу силу", ніби як засіб, сказати б, антихаосу в творчості-житті-Космосі. Саме в такому ритмі Тичина шукав переборення нездоланих суперечностей, розірваності поезії-життя-світу. (Завдання, що над ним бився і розбився А. Блок і що на ньому пізніше під залізною п'ятою тоталітаризму по-своєму розбиватиметься Тичина).

Відкіля у Тичини ця унікальна, хоч теж іще відносна, повнота відчуття ритму? Трудно сказати. Може, від вродженого абсолютного слуху, розвиненого з дитинства інтенсивним вивченням музики і практикуванням її в семінарійній оркестрі (в якій був першим і найкращим клярнетистом) і в хорі (де став і диригентом)? Може, із його любовних спостережень-переживань знаменитої соняшної природи рідної Чернігівщини над берегами "зачарованої Десни" Олександра Довженка? Може, із українських пісень в обробці його укоханого Леонтовича, із мандрювання по Україні з видатними хорами часу, коли і геніяльний Кошиць вийшов на кін? Може, із досконалого знання клясичної європейської музики? А може, книжник і приятель Юрій Меженко інформував поетів у студії музагетівців про нове тогочасне відкриття Айнштейна про кванто-світлохвильну властивість

Верлена «Насамперед - музики!» (Білецький, *Зібрання праць у п'яти томах*, т. 3, стор. 128).

Як уже було згадано, Білецький *раніше* навіть ставив символізм Тичини в стилевому відношенні поруч символізму Малларме (там само, стор. 96). Але, оскільки пізніше в УРСР на український символізм наче загострилося "табу", Білецький всупереч самому собі вказує на протилежний песимізмові символістів "мажорний тон" збірки *Соняшні клярнети*. Академік мусить оминати той факт, що ця збірка дала шедеври *трагічної лірики*, де найглибший розпач і відчай над самим краєчком безодні ледь-ледь чудом переборює поет засобами клярнетичного символізму з особливою ролею в ньому тичининського ритму й панритмізму і трагічної антитетики.

матерії від атома до Універсума (Lichtquantentheorie)? Може, інтуїція справжнього поета збіглася випадково в часі з шуканнями великих фізиків і астрофізиків початку ХХ століття? Можна припускати співдію названих та інших можливостей, але перевірка їх можлива тільки після розшуку і дослідження дотичних матеріалів, здебільша тепер недоступних.

Можна думати на додачу і про психологічний аспект — класична розгра хаосу війни, революції, інтервенцій і анархізму на території України *саме в час її відродження* — болючою протиставністю (від протилежного) стимулювали в чутливій душі поета шукання і винахід *ритму як протихаосу*. Ритм як вищу закономірність усіх "останніх речей" висловив Тичина у вступному ніби програмовому вірші "Соняшні клярнети", що дав ім'я цілій книжці і синтезі клярнетизму:

Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, —
Лиш Соняшні Клярнети.
У танці я, ритмічний рух,
В безсмертнім всі планети.

Я був — не я. Лиш мрія, сон.
Навколо дзвонні звуки,
І пільми творчої хітон,
І благовісні руки.

Прокинувся я, і я вже Ти:
Над мною, підо мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою.

І стежив я, і я веснів:
Акордились планети,
Навік я взнав, що Ти не Гнів, —
Лиш Соняшні Клярнети.

У радянській критиці встановився був шаблон трактувати цей вірш як "антирелігійний". Правда, в 20-их роках філософ Володимир Юринець відзначив тут три "великі космічні концепції минулих віків: олімпійська, що персоніфікується в Зевсі, орфічна — в Пані і гностично-християнська — в ідеї Духу"... Зрештою, Юринець конкретизує: "... проблема Космосу ще стоїть перед ним у вступному вірші як релігійна проблема".⁴⁰

40. Володимир Юринець, Павло Тичина, *Спроба критичної аналізу* (Харків: "Книгоспілка", 1928), стор. 23. Витяги в праці: Леонид Новиченко, *Поезія і революція. Творчість Павла Тичини в післяжовтневі роки* (Київ, 1968) стор. 26, 27.

Оскільки Тичина під тиском загроз і геноциду в Україні дипломатично наверх відійшов від клярнетизму і став радянським орденоносцем, то те-

Усі ці клопоти навколо матеріялізму й релігійности Тичини не суттєві. Проблема Космосу в Тичини ані антирелігійна, ані релігійна (в конвенційно-віроісповідному сенсі), а *естетична* ("молюсь не самому Духу, та й не матерії", пише Тичина в *Замість сонетів і октав*). Це проблема (приблизно як у Маллярме і Валері) вдосконалення засобів поезії для наближення до висловлення "Абсолюту" — як воно можливе в поезії тільки "абсолютній", "чистій" і незалежно-самоцінній. У Тичини в даному випадку зокрема — це проблема універсального багатоплянового символу, що ним і є *Соняшні клярнети*. Символ чого? Про це не питаєте справжнього поета-символіста, тільки ще і ще раз вчитайтесь у його твір. Тичина наче дотримався тут канону Стефана Маллярме: "... назвати предмет значить знищити; навіювати-сугерувати його значить творити". Він свідомо не вжив імені Бог. І тільки для посилення сугерованої ним найвищої сили й закону світобудови скористався властивістю української мови вживати частку "не" в сенсі ствердження. Це дало йому змогу включити у свій символ три великі попередні концепції людства про найвищу силу і цим *не знищити* їх, а *підвищити*.⁴¹

пер Л. Новиченко пробує врятувати *Соняшні клярнети* для святої Матерії і діямату; задля цього дозволяє матерії мати вищі тичининські прикмети, подаючи їх у цитаті з О. Білецького:

"Нічого, крім одвічних, гармонійних законів природи, не бачить поет «під грубою корою речовини» (вислів Володимира Соловйова). Та й немає в його сприйнятті світу цієї «грубої кори речовини». Речовина у його сприйнятті — природа — у нього легка, співуча, сама собі закон, сама себе стверджує" (цитоване в праці: Новиченко, *Поезія і революція* стор. 28).

Означена вправним пером академіка "легкість матерії" в Тичини другорядна річ. Вона була новиною ще в Олеся. У Тичини натомість справжня глибина, де наче зникає в світлоритмі межа між матерією і світлом-енергією і духом. Так, але це вже засуджений символізм, і Білецький визнає: "Остаточний літературний портрет Тичини ще неможливий (Білецький, *цитований п'ятитомник*, т. 3, стор. 128).

41. "Реторика дає якусь позитивну якість негативній заяві", — пише видатний сучасний літературознавець [Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, (Princeton University Press, 1957) стор. 351].

До речі, українська мова дає можливості для такого символістськи-виглядового ходу думки й уяви. У ній частка "не" часом вживається не для одного тільки заперечення, але й для одночасного ствердження якоїсь важливої суті чи аспекту заперечуваного. Наприклад: "недохід" — дохід із коляди, "нема" в сенсі є, "нехай" в сенсі так ("нехай буде"). У словнику Грінченка слова з часткою чи приростком "не" займають 28 сторінок друку. Почуваю тут складнішу проблему з приростком "не" до неіменникових слів. Її заторкнуто в блискучій книжці Юрія Шереха *Нарис сучасної української літературної мови* (Мюнхен: НТШ, 1951), див. розділ "про модальне забарвлення частки "не", стор. 352-355. (Далі на наст. стор.)

Поруч центрального символу соняшних клярнетів вирішальним у вступному вірші естетичним складником є *ритм*. Поетичне відкриття власного доступу до Абсолюту (подія не абияка!), почуття грядущих поетичних об'явлень проявилось у вступному вірші ритмом особливого величаво-урочистого ямбу, який поєднанням легкості з величавістю нагадує і наче перевершує величаво-пишний ямб "Прологу на небі" — вступу до трагедії-поєми Гете *Фавст*.

У багатшаровій структурі цього коротенького вступного вірша поруч ритму і символу першорядну роль грає думка як "естетична форманта". Вона спершу з'являється як "мрія, сон", а в самому кінці спалахує наче блискавка об'явлення ("навік я взнав, що Ти не гнів, лиш соняшні клярнети"). Взагалі в цих поезіях Тичини думку піднесено до мистецького засобу так далеко, що вона стає ніби оберненою метафорою: замість звичайного в метафорі зображення абстрактного конкретним, — навпаки, конкретне зображується абстрактним, наприклад: "думами, думами — наче море кораблями, переповнилась блакить, ніжно-тонними"; дзвін... "пряде думки над нивами"; "цвіте веселка дум" і т. п.

До поетичної багатшаровості ("стратифікації") вступного вірша треба згадати ще один шар; це — своєрідний поетичний маніфест визвольного відродження поезії і поетової Країни, а також — декларація світлоритму як мистецького принципу добору арсеналу поетичних засобів цілої книжки.

Не зважаючи на таке складне філософічно-принципове призначення вступного вірша, він дає спонтанну естетичну насолоду несподіванками словесних блискавок і незвичним враженням світлоритму і світла як основи тичининського Всесвіту. Сонце, світло, рух — основна субстанція поезії клярнетизму. Епітет "соняшні" недарма поставлено в заголовку цілої книжки.

Годі було б назвати головні приклади цих соняшних субстанцій. Обмежусь кількома:

"Міжпланетні інтервали! / Сонце (скрізь цей сон!)"; "промені, як вії соняшних очей"; "туркоче сонце в деревах, голубка по карнизу"; "Я — сонцеприхильник, / Я — вогнепоклонник"; докір поетам: "Ходять по квітах, по росі. / Очима чесними, / Христовоскресними / Поєми тчуть. / А сонця, сонця в їх красі — / не чуть"; "сонце ! пісне! — / В душі я ставлю / вас я славлю! — / В

Василь Барка у прегарному поетично-візійному есеї *Хліборобський Орфей, або клярнетизм* пропонує "забути відступ «не Голуб-Дух»" як не властивий клярнетизмові [*Сучасність*, 1961, ч. 5, стор. 60]. У можливостях символістичної поетики і навіть української мови цей відступ "не Голуб-Дух" можна сприймати як включення самого Духа в синтезу клярнетизму.

душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум"; "На схід сонця квітнуть рожі"; "сум росте, мов колос з піснею про сонце"; "соняшники горять". Це все в книжці *Соняшні клярнети*, але ось подібне і в першій частині поеми *Сковорода*: "А сонце скрізь у всі кінці, [...] послало сяючії роги, — / і дзвонить, і гуде, / і світом землю наповняє".

"Наповняє" сонце і всю тканину тичининської поезії, а поза тим він у спеціальному вірші під заголовком "Сонце" подав його образ, не вживаючи назви, в час, коли сонце ще не зійшло, тільки мітологічні райські птиці віщують його появу:

Десь клюють та й райські птиці
Вино-зелено.
Розпрозорились озера!...
Тінь. Давно.

Косарі кують до сходу.
Полум'я квіток!
Перса дівчини спросоння:
Син... синок...

Невидима наявність сонця. Навіть слова-назви його нема в тексті — звучить тільки алітерація його основних суголосних *с, н*. Ще один приклад світлоритму-руху (без єдиного дієслова!) із якимось начебто аж електронічним ритмом: "Птах — ріка — зелена вика — / Ритми соняшника". ("Вітер" у циклі "Енгармонійне").

У поезії Тичини світло наче сугерує межу, де кінчається матеріальне і починається невідоме нематеріальне — Дух. Може, з цього відчуття світла і вийшли слова Тичини: "Молюсь не самому Духу — та й не Матерії. До речі: соціалізм без музики ніякими гарматами не встановити" ("Найвища сила" в *Замість сонетів і октав*).⁴²

Головні виблиски засобів клярнетичного символізму треба шукати не в програмових і вступних поезіях, а в цілком непретенсійних, майже іграшкових ліричних мініатюрах збірки, як от у циклах з безпредметними назвами "Енгармонійне" і "Пастелі". Наприклад, у "Пастелях" вірш без назви під ч. 3 починається ніби ідеальним для стилю символізму зразком українського безособового речення та "безособовою" є й ціла поезійка.

42. Ця унікальна світлохвильна природа Тичининої поезії і світу дозволяє припускати якусь геніяльну інтуїцію, якою поет схопив у феномені світла ті основні характеристики, що їх у нашому столітті фізики визначають так:

1. Світло є енергія, що може йти самосилою крізь величезні простори з найбільшою відомою людині швидкістю. 2. Світло, як і електромагнетичні

Безособове речення і твір дають сугестію неназваної таємничої істоти, у сповільнюючо-дактилічному ритмі величавости сугерованого дійства:

Коливалося флейтами
Там, де сонце зайшло.
Навшлиньках
Підійшов вечір.
Засвітив зорі,
Прослав на травах тумани,
І, на уста поклавши палець,
Ліг.
Коливалося флейтами
Там, де сонце зайшло.

З першого погляду на цю ліричну мініатюру можна було б дати їй назву "Вечір". Найбільша помилка! Вечір для поета тільки *сировий* матеріял, перероблений на поетичний засіб з метою навіяти читачеві щось таке абсолютне, що його ніколи не дано людині просто бачити. Цікавий парадокс, що діти сприймають напам'ять такі символістично-безособові поезії Тичини, хоч, звичайно, не всеосяжність їх символу й музики. Секрет, мабуть, у тому, що на сходах до найглибшого і найтруднішого символу Тичина майстерно будує перші ступені начебто за принципом білої несписаної картки душі дитини (*tabula rasa* філософа Джона Локка) — в кількох словах дає дію казки, загадки чи загадковости. Володіти цим секретом найбільших майстрів світової літератури помагало Тичині досконале інтимне знання україн-

хвилі, має хвильову ритмічну структуру ("періодичність у часі і просторі"). 3. Світло існує тільки в рухові. 4. Світло може перенести інформацію з одного місця до іншого, починаючи з інформації про атом і кінчаючи інформацією про Універсум.

Світло є основний аспект оточення людини, і його не можна визначити в термінах чогось простішого, як воно само. Світло напевно є причиною почуття зору. Теорія світла з кінця минулого століття дійшла пункту, на якому всі знані міжзор'яні явища включено в одну логічну теорію. Нерозв'язним лишається прохід світла через велетенські дистанції міжгалактичного простору. Тут теорія світла стикається з наукою космології, ["Light" *Encyclopedia Britannica*, 1974, т. 19, стор. 928-949].

До речі, учений краєзнавець Олександр Знойко, почасти посилаючися на етнографа Я. Головацького, пише: "Прекрасна богиня наших предків Дана ("втілення священної субстанції — пасивної жіночої основи", опікунка води) після дотику бога світла Полеля народжує все живе". О. Знойко, "Русь і річка богині Дани (Про походження назв Русь і Дніпро)". *Дніпро* (Київ), 1971, ч. 6. стор. 123. П. Тичина знав цей українсько-слов'янський праміт, що дійшов до нас у формі купальських обрядів і пісень.

ської мови і її ще не розкритих можливостей, як ось і в цьому символістичному обрамленні мініатюри "Коливалося флейтами там, де сонце зайшло".⁴³

Із суверенною досконалістю перетворив Тичина інший, ще Бодлером вичаруваний, символістичний засіб "синаестезії" — співдії в одному образі кількох різних почуттів. Як от у тому ж циклі "Пастелі" лірична мініатюра "Пробіг зайчик":

Пробіг зайчик
Дивиться —
Світанок!
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують.
— сонце —
Пробіг зайчик.

Простежмо по рядках. Короткими ритмічними моментами почуттів: рух (перший рядок), світло (третій рядок), рух (четвертий і п'ятий рядки), нюх (шостий рядок), колір (сьомий і восьмий рядки), сонце (дев'ятий рядок), рух (десятий рядок). Рух-світло-рух-нюх-колір-світло-рух — сім почуттів з'єдналися в один образ сходу сонця. Переважає рух як головний секрет поетичного, (своєю свіжістю майже дитячого) чару в komponуючому ритмі єднання окремих секундних моментів у понадчасовий символ *світанку*.

7. Від антитетики до параболізму

Ритм... гармонія... А проте саме до клярнетичного Тичини стосується слушна думка, що нема в справжньому мистецтві "прекраснодушної гармонійности".⁴⁴ Усе там рухається і ворушиться, усе неспокійне; і як не росте, то падає і підіймається та знов і знов шукає нових засобів об'явлення. Можна уявити Тичину як альпініста, що все своє доросле життя плянував і

43. Учений лінгвіст і критик Юрій Шерех звернув увагу на специфічну особливість українського безособового речення, яке дозволяє обійтися не тільки без прямої назви предмета, а й без заміни його "фіктивним підметом — займенником, що є зовсім необов'язковий в українському безособовому реченні, як це є з його відповідниками багатьох європейських мов (напр., у німецькій "es", англійській "it", французькій "il") [Шерех, *Нарис сучасної української літературної мови*. стор. 89-95].

44. Ейхенбаум, *цитована праця*, стор. 205.

націляв на здобуття вершин Евересту. На захмарній височині клярнетичної "чистої поезії", на крутому підйомі Тичини до дальших вершин — уже до власної *синтези* клярнетизму — перед поетом-альпіністом розверзлася загальнознана в нас безодня тієї кризової епохи 1917-22 років: перемога тоталітаризму жовтневої революції, поразка національно-визвольної української, безнастанні чужі й жорстокі збройні інтервенції і терор. В обороні й повстаннях проти всіх влад народилася махнівська клясика анархізму. "Казан киплячий" — так названо одну книжку російського автора про тодішню Україну. З'явилися позначки знелюднення людини ("як страшно, людське серце докраю обідніло", — виривається в Тичини). Перед Тичиною були два шляхи: шлях Блока, що кинувся в безодню "страшної краси" (яка жахала ще Достоєвського) і шлях Олеся та Вороного, що з кличем "Меча республіці!" пішли на еміграцію. Тичина після моментів вагання (їх видно в кількох поезіях першої і дальших збірок) остається вірним завданню незалежної поезії. Тут поет і здобуде для Українського Відродження 1917 року безповоротну духову перемогу. Пробує здобути для неї новий вихід і засіб — перекидає через безодню хаосу *мистецтво антитез*. Розсортовує, перетворює хаос на тези й антитези. Вони спершу — статичні антимонії, наче застигли в почутті жаху безвихідности, як "Одчиняйте двері", "Війна" та інші:

Одчиняйте двері —
Наречена йде!
Одчиняйте двері —
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,

Ждуть...

Одчинились двері —
Горобина ніч!
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!
Незриданними сльозами
Тьмами

Дощ...

"Наречена" і мати належить до наскрізного головного символу клярнетизму, представляюваного в образах "Марії", "Мадонни" і врешті "Скорбної Матері". Цей символ-архетип у нас іде іще віддавна і через Тараса Шевченка, а тепер через Тичину піде далі в майбутню українську літературу. Насамперед спалахне в найкращому творі Хвильового, як "прообраз тієї надзвичайної Марії,

що стоїть на гранях невідомих віків" (новеля "Я"); або як "наречена з багряною полоскою на простреленій скроні"... "Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя" ("Арабески"). Клярнетичний символ "нареченої" сам собою протистоїть основному в творчості А. Блока символіві "возлюбленной", що з нею разом великий поет Блок потоне в поемі *Дванадцять* і навіки перестане писати поезії.

Тут прийшов ще один щабель до узагальнення характеристики клярнетизму: поруч панмузичности та унікального відчуття-майстерства порадкуючого *світлоритму* досить рано стає в клярнетизмі як одна з головних ознак стилю *антите-тичність*. Ця потреба виявлення протиставности істоти речей стає доконечною для Тичини, бо він (як пізніше Бенедетто Кроче) ясно бачить, що ворог, "диявол всередині нас". Як ось у вірші "Війна":

Немає, каже, ворога
Та й не було.
Тільки й єсть у нас ворог —
Наше серце.
Благословіть, мамо, шукати зілля,
Шукати зілля на людське божевілля.
Звела я руки до хреста —
Аж коло мене нікого нема.
Тихо, лиш ворон: кря! кря!...
Праворуч — сонце.
Ліворуч — місяць
А так — зоря.

Ця загадка надзвичайного сусідства головних світил дня і ночі нагадує старовинну українську ікону початку барокових часів (16-17 ст.): на тлі зоряного неба розп'яття Христа, по один бік — сонце, по другий — місяць. Здається, панівний у поезії клярнетизму символізм починає ділити своє місце з елементами іншого епохального стилю — барокко. Але, як слушно зауважив Василь Барка, в поезії Тичини "барокко особисте".⁴⁵

Тези-антитези в Тичини не просто "повчальні" чи ілюстративні. Суттєво типізовані, вони мистецьки конкретизують і узагальнюють протилежні діючі сили і вартості та слабості життя. Важливе те, що поет (ніби за рецептом Поля Валері) зберігає від них обох власну дистанцію, незалежність, суверенітет. Не спішить ані примирити суперечності, ані дати перевагу котрійсь із них. Дає їм самим виявити свою суть і напрям. Як ось сценка із Києва котрогось із 1917-22 років:

45. Цитовано за *Сучасністю*, 1961, ч. 4, стор. 74.

По хліб йшла дитина — трояндно!
: тікайте: стріляють, ідуть.
Розкинуло ручки — трояндно...
Ні Бога, ні чорта — на бурю!
: гей, стійте! знайдем і в церквах.
Знялось, гайвороння — на бурю...

У конфлікті не абиякі теза-антитеза: "ніжні форми дитинні" (тогочасний вислів Тичини деінде) і брутальна стихійна чи організована сила тотальної революції. (До речі: на геніяльних терезах Достоєвського пролиту кров малої дитини не переважає спорудження найвеличнішої "будівлі долі людської".⁴⁶) У Тичининій мініятурі в мінімумі слів схоплено максимум ніби в сенсі вислову Стефана Маллярме: "Все у світі — для однієї книжки" ("Tout au monde existe pour aboutir à un livre").

Ще більшої естетичної всеохопності досягає Тичина в поемі "Скорбна Мати" — першому після самих *Соняшних клярнетів* найсильнішому символі клярнетизму. Тут перед фактом розп'яття сина песимізм і відчай винесли у безмежжя смерті. Яким же поетичним чином не дає поет смерті остаточної перемоги? Це один із секретів Тичининого жанру *трагічної лірики* клярнетизму. Здається, поет навмисне дає найбільший хід стражданню і смерті, щоб поетичний опір їм був на рівні і ще більший. Відомо, що саме на такій останній межі смерті зненацька зроджується духовий опір їй та підносить страждання до висот трагедії і дає імпульс відродження.⁴⁷

У "Скорбній Матері" наче навмисно і з найбільшим мистецьким тактом *не названо прямо* антитезу життя і смерті: вони самозрозумілі. Складніше завдання ставить собі поет: перемогти мистецтвом смерть. Засобами симфонії поет пускає на темні лінії катастрофи промені сонця й квітів і вони січуться у "вогнистий дієз" (вислів Тичини деінде). Поле поділяє трагедію Марії, наче бере на себе частку її болю і секундним світло-

46. *Братья Карамазовы* (Париж, 1951), том 1, стор. 320.

47. Цікаве, що в тому післявоєнному часі провідний західноєвропейський поет Т. С. Еліот зачіпає мотив відродження із глибини смерті. Його знаменита поема *Спустошена земля* (1922) починається словами: "Квітень, жорстокий місяць, пускає бузок із мертвої землі... тьмяне коріння під дощем весни". У коментарі до поеми Еліот пояснює цей "принагідний символізм поеми" "великим впливом на нашу генерацію *Золотої гілки* Фразера з її відродженськими мітмами "повишеного Бога" та "вегетативних обрядів". Еліот також згадує тут "подорож учнів до Емауса" (згадану також у поемі Тичини писаній п'ять років раніше за *Спустошену землю*) [T. S. Eliot, *Selected Poems, Including The Wasteland* (New York, 1964), стор. 51, 68, 72].

хвильним ритмом Сюїти ч. 3 Й. С. Баха несе вістку про воскресіння.⁴⁸

Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами!

Поглянула — скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой, радуйся, Маріє!

Спросоння колосочки:
Побудь, побудь із нами!
Спинилась Божа Мати,
Заплакала сльозами.

Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!... — людське серце
Докраю обідніло.

.....
Проходила по полю.
В могилах поле мріє —
Назустріч вітер віє —
Христос воскрес, Маріє!

Христос воскрес? — не чула,
Не відаю, не знаю.
Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю.

Христос воскрес, Маріє!
Ми — квіти звіробою,
Із крові тут юрбою
Зросли на полі бою.

Мовчать далекі села.
В могилах вітер мріє.
А квітка лебедіє:
О зглянься хоч Ти, Маріє!

Безвихідність. Розп'яття Христа співвідноситься з руїним поневоленням країни поета. І не видно рятунку:

48. J. S. Bach, Suite No. 3 in C Major. Коли я слухав на концерті Мстислава Ростроповича цю сюїту у виконанні геніяльного челіста, що давав відчуття кожну секунду ритму, то в одному моменті сюїти зрозумів світлоритм весняного поля в "Скорбній Матері".

Проходила по полю...
— І цій країні вмерти? —
Де Він родився вдруге, —
Яку любив до смерти?

.....
Не витримала суму,
Не витримала муки, —
Упала на обніжок,
Хрестом розп'явши руки!...

Над Нею колосочки
"Ой, радуйся!" — шептали.
А янголи на небі —
Не чули і не знали.

Мати ще не знає про воскресіння сина і не вірить у вістку поля. Воно ж бо само розп'яте — "труп в житах чорніє". І "знелюднилась людина". Два розп'яття українського Великодня — понад силу самій Богоматері. Вона додає своє третє, на обніжку "хрестом розп'явши руки". Смерть перейшла останню межу... і сама нітиться в безмірі безконечности у Вічності Всесвіту. Крізь максимум страждань непомітно зринає з поеми могутнє естетичне переживання Краси — Життя — Надії. Пробачте! Цих назв зовсім нема в поемі, є тільки чарівні "натяки" і "атмосфера" їхніх вартостей. Але, читачу, поет старанно лишив тобі повне право на власне враження. Як маєш силу — скористайся ним.⁴⁹

49. Василь Барка, справжній поет і християнин, бачить у поемі "Скорбна Мати" насамперед всеприсутність Спасителя. Він пише: "над видінням поеми, окресленим ніби в різних плянах бачення, *невидимо присутній* Спаситель. Його стратотерпні муки і світло його серця становлять височину і осередок усього" [Барка, *цитоване, Сучасність*, 1961, ч. 3, стор. 66]. Це правда. Але не вся, бо наче не доцінено, ті естетичні засоби, що дають відчуті в поемі ту "невидиму присутність".

Можуть бути й інші враження. Дехто сприйме в цій трагічній ліриці поеми насамперед Великодню радість, оцю світло-ніжну інтонацію всього весняно-польового тла поеми. Інший — навпаки, насамперед відчує траур, чорно-білий контраст смерті. Але вгляньмося ще раз і глибше: це не задубілий чорно-білий контраст похорону. Поет уникнув такої небезпеки тим, що дав проти смерті "вопіючий" контраст ясних звуків клярнетів — голосів любови й розквітлого поля! Клярнети! Ваґнер застосував їх в інакшій трагічній темі увертюри до опери *Танґойзер*. Його клярнети ритмом ніби морських малих частих хвиль лементують під домінуючим півбаритоновим сольо нездоланної туги валторни — разом із нею творять протяжний акорд *тривання* супроти фатуму, Долі. Дещо подібно (хоч *інакше*) в "Скорбній Матері" ясні клярнети Поля і туга Матері творять пасаж *тривання проти смерти*. (*Соняшні клярнети* повинні б досліджувати музикознавці).

Тезу-антитезу життя і смерть не названо в поемі. Вони занадто очевидні, щоб називати їх у лаконічному, скупому на слова, щедрому Красою творі. І чи тому не дано назви, що на їхньому місці поет приховує щось незрівняно більше як статичні антитези? — Він творить параболу ліній руху самої Долі. Та майстерна прихованість надає поемі чару руху у Вічність.

Узагалі в Тичини приховані засоби звичайно виходять сильніші як явні. Наприклад, драматично розгорнені параболі поем "Дума про трьох вітрів" і "Золотий гомін". Політично чіткіші, вони вийшли мистецьки слабші, хоч не зовсім, не зовсім.

"Дума про трьох вітрів" — це один суцільний многопляновий символ, що складається з чотирьох символів. Ніби як кам'яна скульптура дохристиянських слов'ян Святовид (звана ще Світовид, Чотиривид; знайдена в Збручі 1848 року). Чотири обличчя голови Світовіда — чотири координати світу.

Такими "обличчями" "Думи про трьох вітрів" є чотири символи: 1. "Ясне сонечко веснянее" (оголошує прихід весни і відродження). 2. Супротивний йому "Вітер Лукавий Сніговий-Морозище" ("снігом хати обкидає, з людей насміхає", "говорить по-чужому"). 3. Супротивний Сонцеві і другий "Вітер, молодий Безжурний Буровий" (йому "аби пити-гуляти", "людям хати перекидати", показує зворотний бік зловжитої свободи). 4. Цим двом вітрам — чужої напасти і власної української анархії-руїни — антитезою протистає разом із Сонцем "третій Вітер, молодий ласкавий Легіт-Теплокріл" (несе вістку відродження, оповіщає в кожну хату про поворот Сонця, нагадує хліборобам: "вашого плуга земля дожидається"...).

Якими ж засобами цей складний антитетично-суперечливий символ-чотиривид естетично сприймається як один цілісний багатопляновий символ весни або Відродження України? Явними (в Тичини дещо слабшими) і неявними поетичними засобами. Явний засіб — це лейтмотив і рефрен — він відкриває думу, ділить її на три частини і підноситься фіналом твору:

На ранній весні-провесні,
Гей, на світанні гук.

Більш складним здається розгортання повісти на лініях розвиненої із антитез параболі протиставних вітрів і досягнення єдності твору майстерним тичининським ритмом формальних повторів, архітектурного цілого, подібно до ліричного епосу козацьких дум. До речі, потрійна парабола трьох вітрів дещо нагадує параболу євангельської притчі про "трьох сіячів" (Марка 4, 3-9).

Літературна критика по обидва боки греблі перетворила естетичний чотиривид "Думи" (сонце і три вітри) на одноокого циклопа. По той бік греблі тільки вітер "непримиренних клясових суперечностей", по цей бік — головно Легіт-Теплокріл Відродження України. Трудно бути поетом серед політиків. Але Тичина має козацьку *тривалість зусилля*. У поемі "Золотий гомін" він знову поетично схопив протиставності у параболю Відродження — і соціального розбрату нації і виніс їх протидії у височини "музики сфер" та Вічності:

Над Києвом — золотий гомін.
І голуби, і сонце!
Внизу —
Дніпро торкає струни...

Предки.
Предки встали з могил;
Пішли по місту.
Предки жертви сонцю приносять —
І того золотий гомін.
Ах той гомін!...

За ним не чути, що друг твій каже,
Від нього грози, пролітаючи над містом,
плачуть, —
Бо їх не помічають.

Гомін золотий!

Кращого самовислову, мабуть, не мало Українське Відродження 1917 року. Йому — незабаром потім розстріляному гарматами ленінського командарма Муравйова — Тичина зразу ж створив незрушний пам'ятник *Соняшних клярнетів*. Бо клярнетичний поет бачить далі й глибше сучасників. Він, за його власними словами, вміє "приторкнутись до повного келеха життя, вирости душою і повідати світові про все те, що *пересіюється через душу*".⁵⁰

Після досконалого "фільтру" душі поета це вже не політика, а поетична міто- і світотворчість — "чиста поезія". Поема зразу ж після вступного поданого вище акорду переносить дійство у цей міто-світотворчий плян:

50. Павло Тичина, "На ріках вавилонських", журнал *Світло* (Київ), 1913, ч. 3, стор. 51. Автобіографічне за своїм характером оповідання раннього Тичини. Згадане також у цитованому п'ятитомнику О. Білецького т. 3, стор. 126. Курсив мій.

У ночі,
Як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле,
Розчини вікно, послухай:
Слухай:
Десь в небі плінуть ріки,
Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!...
Човни золотії.
Із сивої-сивої Давнини причалюють.
Човни золотії.
... З хрестом,
Опромінений,
Ласкою Божою в серце зраниений
Виходить Андрій Первозванний.
Ступає на гори
: Благословенні будьте, гори, і ти, ріко мутная!

Міт про апостола Андрія в Києві тільки місток до більш Абсолютного:

Уночі,
Як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле,
Вийди на Дніпро!
... Над Сивоусим небесними ланами Бог проходить
Бог засіває.
Падають
Зерна
Кришталевої музики.
З глибин Вічності падають зерна
В душу.

Коли все дійство цієї лінії параболі перенеслося на сцену душі поета й читача в погідному ритмі небесного Сіяча — поет блискавично повертає дійство на землю — на другу лінію параболі — в соціально-революційну бурю Києва кінця літа 1917 року, киплять криваві змови агентів РКП(б). В поемі зринають масивно-рвучкі пасажі наче із другої частини Piano Concerto in A Minor Едварда Гріґа.

І хоч проти напасти "вогнем схопився Київ у творчій високості", але вже дано сигнал до головної появи внутрішньої антитези — до розвитку дійства на дві парадоксальним чином протилежно-рівнобіжні лінії параболі:

Алеж два чорних гроба,
Один світлий.
І навкруг
Каліки.
Повзають, гугнявять, руки простягають
(О, які скорчені пальці!) —
.....

Чорний птах — у нього очі-пазурі! —
Чорних птах із гнилих закутків душі,
Із поля бою прилетів.
Кряче.
У золотому гомоні над Києвом,
Над всією Україною —
Кряче.
О, бездушний пташе!
.....
Чи не ти виймав живим очі,
Із серця віру?

Коротка і даремна розмова з братом: "Брате мій, пам'ятаєш
дні весни на світанні волі? / З тобою обнявшись ходили ми по
братніх стежках, / Славили сонце! [...] — Не пам'ятаю. Одійди. [...] —
Невжеж ти не впізнав? / — Відступись! Уб'ю!"

Чорний птах,
Чорний птах кряче.
І навкруг
Каліки.
.....
Хто їх поставив на коліна?
.....
Який безумний бог — в години радости і сміху?
Предки з жахом одвернулись.

У тичининській параболі вибух на одній лінії дає противибух
на протилежній: на "птаха очі-пазурі" здійснюється "золотий гомін":

: виростем! — сказали тополі.
: бризем піснями! — сказали квіти.
: розіллємось! — сказав Дніпро.
Тополі, квіти, і Дніпро.
.....
Зоряного ранку припади вухом до землі —
... ідуть.
Шляхами, стежками, обніжками.
.....
І всі сміються як вино:
І всі співають як вино:
Я — дужий народ.
Я молодий!
Вслухався я в твій гомін золотий —
І от почув.
Дививсь я в твої очі —
І от побачив.
Гори каміння, що на груди мої навалили,

Я так легенько скинув —
Мов пух...
Я — негасимий Огонь Прекрасний,
Одвічний Дух.

Це був би добрий кінцевий акорд поеми — всією силою оркестри наростає магічна сила поезії і відродження, скинула з людини гори каміння мов пух; з останніми словами мимоволі приходить думка, що в Тичининому клярнетизмі дійсно зріє "негасимий Огонь Прекрасний, Одвічний Дух". Та поета смикнула спокуса сказати кінцівкою для українців ще щось прямо патріотичне, і він додав аж п'ять рядків, вилив політичної води на огонь і дух чистої поезії. Додав ще гасла:

Вітай же нас ти з сонцем, голубами.
Я дужий народ! — з сонцем, голубами.
Вітай нас рідними піснями!
Я — молодий!
Молодий!

(Насправді ж один із найдавніших в Європі). Для *політично* не зацікавленого чужинця ця гаслова кінцівка — бляшка замість сподіваної корони. Тоді згадуєш, що і в попередніх пасажах поеми де-не-де виливається на "огонь" вода. Шкода, бо саме поема "Золотий гомін" мала всі дані стати короною цілої збірки, вже були зібрані у ній мистецькі вартості книжки: сонценосний панритмізм вступного вірша; потрясаюча антитеза "Одчиняйте двері"; "синаестезія" "Пастелів"; поліфонічний "пасаж Тривання" "Скорбної Матері"; символ символів "Думи"... І додано ще синтетичну історіо-мітотворчу думку. Протиставні лінії параболі — золотий гомін і "чорний птах — очі-пазурі" в змаганні йшли в загадкову безконечність. Так! Але поет зняв лінію "птах — очі-пазурі" і параболія згасла на очах.

Що ж таке, нарешті, параболія? У Тичини це поетично-композиційний засіб не просто "зіставлення для порівняння", а формування протилежностей у їхньому динамічному змаганні.

Поняття параболі належить до особливо трудних (якщо взагалі можливих) для остаточної дефініції. У науковій літературі й довідниках термін параболія вживається і в *математиці* і в науці *поетики*.

Математична параболія це — "незамкнена (або відкрита) крива лінія". Вона має в центрі свого закруту "фокус" і "вісь", які (принаймні на початку) не дають обом протиставним лініям параболі ані розійтись (як у гіперболі), ані зімкнутись (як в еліпсі). Але це тільки на початку. Дальший біг обох ліній параболі на їхній

неозначеній, може бути і безконечній довжині залежить від безлічі непередбачених факторів, і його неможна заздалегідь визначити. У розмові з одним ученим математиком я запитав: "Чи математична парабола може *теоретично* на своїй неозначеній (а може, й безконечній) вісі-довжині зійтись?" Відповідь математика для мене, не посвяченого в справу, була надзвичайна: "Понад півстоліття тому, — сказав математик, — обидві лінії математичної параболи теоретично могли зійтись, бо тоді ще була дійсною науково доведеною теорія руху світла в Космосі ніби по загнутій лінії, що промовляло про заокругленість Універсуму. Але сьогодні це вже не певне: обґрунтовують погляд, що Універсум наче розходиться в безконечний простір; отже й дві лінії математичної параболи теоретично можуть розійтись у простір (як у гіперболі)". — "Значить, — запитав я далі, — зімкнення чи розходження ліній параболи і в математиці залежить від багатьох незнаних факторів? І чи в такому разі моє перше запитання добре?" — "Так, — відповів математик, — це власне проблема".

Як і треба було сподіватися, консультація з математиком не дала ніякої готової розв'язки в моїй літературознавчій проблемі клярнетичної необарокової параболи, а тільки скерувала її в безконечність і вічність... Та "вічність" проблеми в царині духа, естетики, поезії чи ж і не є якраз есенціальна?

Літературну параболю визначають, звичайно, як *зіставлення для порівняння* (від старогрецького *parabole* — зіставлене зближене, кинуте поруч уздовж). Архетипи літературної параболи знаходять у староеврейській поезії і в євангельських притчах Ісуса Христа; у поетиці старого барокко параболя виступає як "рівняння" або навіть як різновид "повчальної літератури" чи схоплення правди через аналогію, алегорію. Ці визначення завузькі навіть для старобарокової параболи — явища ще не цілком дослідженого. Гете назвав одну свою книжку *Книга параболь*. Але чи не найвеличнішу параболю Гете можна добачати у зіставленні Фавста з Мефістофелем у поемі-трагедії *Фавст*...

Отже: порівняння, зіставлення... — які ж вони можуть бути різні! Або: як 1) *теза-антитеза* задля 2) *синтези* чи задля 3) *контрасту* — статичної антиномії; або ж, як у клярнетизмі Тичини — задля 4) парадоксально *протибіжної рівнобіжності* і взаємодії двох чи й більше протиставних феноменів.

У новітньому літературознавстві відомий учений Нортроп Фрай пробує освоїти подібні абстракції. Він обґрунтовує постулат "Літературного Універсуму" поруч з "Універсумом Математичним" як "чисту" поезію і "чисту" математику. Обидві царини,

твердить Фрай, виробили свою "автономну мову", що ніби не має "ніякого прямого відношення до реальної дійсності" щоденної. Фрай пише:

І література, і математика виходять із постулатів, а не фактів, але обидві можуть застосуватися до *нової* реальності і все ж можуть існувати також у "чистій самовистачальній формі". Символ є або не є реальність, яку він маніфестує [...] Це абсурд, що те, що не є числом, може бути і числом, але із прийняття цієї абсурдності вийшов винахід нуля. [...] Риторика відрізняється від логіки, і в цьому дає якусь позитивну якість негативній заяві. [...] Існує дивна подібність у формі, наприклад, між одиницями літератури і математики — метафорою і рівнянням.⁵¹

Подані поруч визначення математичної і літературної параболі вражають несамовитою розширеністю цього поняття геть аж до того, що воно виростає наче в якийсь принцип формотворчості в житті й у Всесвіті; принцип більш користаний ніж пізнаваний. Математична дефініція параболі більш розроблена і зазнала чималої еволюції, давши практичні наслідки в науці фізики і космології, ба навіть в електронічній, зокрема радієвій технології.

Не так з літературною параболою, яка з часів біблійних і старобарокових притч-парабол та народно-казкових парабол "добра і зла" мало що вийшла за межі формули "протиставлення для порівняння". Романтизм, правда, дещо зрушував цю статичність до драматичного контрасту. Щойно з символізмом стала можлива символізація і динамізація протиставних ліній літературної параболі з елементом загадковості. У цьому Тичина був, здається, один із перших.

З великими сумнівами пускаюся тут у гіпотезу необарокової параболі, як одного з засобів синтези клярнетизму. Та сам Тичина, творець поетичних парабол (Сонце і три вітри, Золотий гомін і "Чорний птах — очі-пазури") прямо і програмово зазначив наявність у своєму стилі "*використання термінології і символів точних наук*" (у листі до Миколи Зерова від 26. XI. 1924).⁵²

Ми бачили вище, що Тичина своєю антитетикою і параболою пробував охопити чи не головні суперечності і дилеми його

51. N. Frye, *Anatomy of Criticism*, стор. 350-352.

52. "З епістолярної спадщини Павла Тичини", *Радянське літературознавство* (Київ), 1971, ч. 11, стор. 74.

Між іншим, Тичина, ніби прямо наслідуючи Григорія Сковороду, залюбки вживав, символізував терміни і фігури з геометрії: "спіраль", "півкруг", "коло". "Де не піду — півкруг, / Де не стану — овал". "Дугами горби лягли" ("Фуга"). І йнакше: "Я часу дух, дух міри і простору, дух числа. [...] Поверх над поверхом на воді, / розміщаю системи, / вкладаю думи молоді, / даю їм теми" ("В космічному оркестрі").

судьбоносної кризової доби: це дилема поезії "чистої" і поезії заангажованої; дилема національного і соціального; дилема єдності (людей, клас, націй) *вільної, диференційованої* — і єдності *невільничої, тоталітарної*, що дає диктатуру або хаос; дилема "засобу і цілі" (чи ціль виправдує засіб? чи, навпаки, уже сам характер засобу визначає характер осяганої цілі?). Так, але, й найбільш геніяльна парабола — жодний всемогутній Деміюрг! Вона бо сама залежить від міріадів непередбачених факторів, які дадуть або не дадуть зійтися протилежним лініям параболі десь на її вісі, засадничо безконечній... У нортропівському "Літературному Універсумі" фактор поета може бути вирішним. Але, скажімо, щонайменше з двома умовами: 1) якщо поет справжній — має силу здобути контакт і сенс того невідомого закону, що ним кризь усі можливі катаклізми зрештою якось утримується Вічність, баянс життя, Всесвіту й самого мистецтва; 2) якщо поет до того всього ще має трохи і того звичайнісінького щастя для успіху. Перше Тичина мав. Але щастя було не по боці поета і Відродження його соняшної країни. Корабель поета і Відродження України скоро потрапив у вирву чорторію світової історичної кризи, — тут скрутилися в одну руїну силу безмирний кінець першої світової війни і початок нездалої східноєвропейської революції. Вирва коловороту локалізувалася в Україні, зокрема в її "вічному місті" Києві (Сталін писав тоді в московській пресі на тему: "Україна — міжнародний вузол суперечностей"). У Києві бували розпачливі дні, як от перший день захоплення столиці російськими військами під командою Михайла Муравйова, коли вони вирізали 3 000 мешканців міста.⁵³ Це було в перших днях лютого 1918 року. Тоталітарні методи напасництва не були чужі й іншим інтервентам. Попри регулярні частини щойно організованої української армії, країна боронилася на всі чотири сторони стихійними повстаннями. По всій країні населені пункти ставали полем боїв. У 1919 році в Києві розстріляно двох молодих, близьких Тичині поетів-символістів. Рік-два пізніше російська ЧК розстріляла популярного серед населення України поета-символіста Григорія Чупринку. Терор шалів з усіх боків. "Проклятий! Це ти так солодко розцвів, / Що в нас лиш трупи, трупи й кров! / Чи не востаннє граєш?" — пише Тичина в поезії "Вулиця Кузнечна I". Загадка: як він міг у такі часи зредагувати і видати книжкою свої *Соняшні клярнети*? Звідки черпав силу? — Із "Золотого гомону" Відродження та з розпачу "Скорбної Матері". У критичні дні Тичина особисто рятується, мабуть,

53. Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917-1923* (Ужгород, 1932), т. I, стор. 294.

завдяки своїй вдачі самітника — такого собі ченця свого власного поетичного "храму". Часом і відчипними компромісними революційними віршами. І якраз ці перші "відчипні" датки музи зривають поета на його власне одчайдушне повстання за незалежність.

8. "Прокляття всім, хто звірем став!"

Червоні війська взяли Київ, Полтаву, Харків, поступово рухаються на Ростов. В Україні киплять повстання...

В. Ленін, Лист до робітників і селян України.

Беруть хліб, уголь, цукор і так, немов до чарки приказують.

Павло Тичина, Замість сонетів і октав.

Нова ситуація. Злегковажений у "Золотому гомоні" "чорний птах — очі-пазурі" налетів і придавив знов. Надовго, на все життя поета. Тичина міг тікати на еміграцію, але не захотів, і замість того, на місці, в Києві, вчинив поетичне повстання — ніби щоб очищеним, цілковито незалежним піти навки в підпілля душі — поетичне підпілля. Тут він майже до кінця свого життя (за щитом радянського лавреата) творитиме далі незакінчену параболу змагань Відродження і смерти. Але не способом ліричних мініатюр і коротких поемок, а способом монументальної поеми-трагедії, може, з надією дати *Фавста* 20 віку, здобути духову перемогу над демоном всеєвропейської історичної кризи. У цій поемі *Сковорода*. *Симфонія* лінії тичининської параболі поведуть герой поеми Сковорода і Чорнобог.

Поки то буде, а повстання зроблено зразу в формі книжечки *Замість сонетів і октав*. Григорію Савичу Сковороді присвячую. Київ, на початках 1920 року. (Далі назву вживаю скорочено *Замість...* — Ю. Л.). Вступний вірш самовимовний:

Уже світає, а ще імла...
На небі зморшка лягла.
— Як зайшла ж мені печаль!

Промінні заори в'оралися у хмари.
Чую — фанфари!
— Як зайшла ж мені печаль...

Ой, не фанфари то, а сурми і гармати.
Лежи, не прокидайся, моя мати!...
Прокляття всім, прокляття всім, хто звірем став!
(Замість сонетів і октав).

Перший і єдиний вірш. Уся решта змісту книжки це — одинадцять попарних етюдів — "строфи-антистрофи" не визначеного й досі літературного ґатунку. Не верлібр, не поезія в прозі, не прозо-поезія, — просто *поезія* без давно вироблених і вже автоматизованих засобів — щось нагадує в ній загадково-неперекладні бенгальські поезії Рабіндраната Тагора.⁵⁴

У цій книжці особливо часто вживано улюбленого засобу Тичини включати в ритм твору так званий "еквівалент тексту", тобто пропускати в тексті щось важливе подумане, але залишене "в умі" і тільки зрідка позначене графічно (крапки, довгі риси, інтервали між рядками і т. п.). Зате поет максимально увиразнює написане в тексті до ступня афоризму. Це динамізує ритм і викликає читача на догадки й асоціації. Ця властивість дає можливість умовно зацитувати озаголовлені етюдики "строфу-антистрофу" тільки одним-двома реченнями (назви етюдів — у дужках):

"Велика ідея потребує жертв. Але хіба то жертва, коли звір звіра їсть?" ("Терор"); "ґрати Скрябіна тюремним наглядачам — це ще не є революція" ("Кукіль"); "Жорстокий естетизм! — й коли ти перестанеш любити з перерізаного горла?" ("Терор"); "Орел, Тризубець, Серп і Молот... І кожне виступає як своє... Своє ж рушниця в нас убила. Своє на дні душі лежить" ("Кукіль"); "Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнечу душі" ("Порожнеча"); "Очевидячки люди лише по духу енгармонійні. Бо всі трагедії й драми — врешті є консонанси. — Вставайте! — у місто вступила нова влада! Розплющую очі ("консонанси"). На стіні від сонця густорямне вікно як огнистий дієз..." ("Лю"); "Коли йде дві струнки дівчині — ще й мак червоний у косах — десь далеко! молоді планети! Пливуть. Струнчать. [...] Сонця стають у коло. А від них майви по всесвіту всьому" ("Ритм").

54. Дві збірки Тагора *Садівник і Місячний промінь* вийшли в українському спабому перекладі в Києві 1918 року. Здобути ближчий вгляд у неперекладний бенгальський оригінал міг допомогти Тичині Павло Григорович Ріттер (1872-1939), вихованець, а з 1921 року професор Харківського університету, знавець і перекладач санскриту, староіндійських та бенгальських мов і літератур, приятель зацікавленого орієнталістикою Тичини.

Спроби англійців віддати високоцінену ними лірику Тагора в прозовому перекладі "не дали уяви про віршове багатство бенгальського оригіналу". Навряд чи дав ту уяву і не відомий мені автор українських згаданих вище перекладів Тагора.

Тичина ритмізує свої "строфи-антистрофи" способом "синтаксичного членування", приблизно як у старовврейській поезії (книга Екклезіяста). Див. про цей спосіб ритму: Ю. Тынянов, "Ритм как конструктивный фактор". *Проблема стихотворного языка. Статьи*, (Москва, 1965), стор. 56.

Майже на кожній сторінці книжки *Замість...* зринає ім'я Сквороди, майбутнього героя одноіменної поеми. Рефрен поданого вище вступного вірша "Як зайшла ж мені печаль!" майже прямо взято з 19 пісні *Саду божественних пісень* філософа: "Ах ти тоска проклята! О докучлива печаль!" "Ах ти мука, люта мука!" В строфі-антистрофі "Найвища сила" з антитезою розстріл і Великдень почуваться передвісник параболі, задуманої поеми: Скворода і Чорнобог:

Одягайся на розстріл! — крикнув хтось і постукав у двері.

Я прокинувся. Вітер розчинив вікно. Зеліло й добрішало небо. А над усім містом величезний рояль грав...

І зрозумів я — настав Великдень.

Антистрофа:

Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує слуху.

Молюсь не самому Духу — та й не Матерії.

До речі: соціалізм без музики ніякими гарматами не встановити.

Закінчується ця передостання дорадянська книжка клярне-тиста "грудомохою" саркастичного запитання:

Хіба й собі поцілувать пантофлю Папи?

("Кукіль").

"Папа" тут, звичайно, той, хто з Москви посилає разом із "червоними військами" свого знаменитого "опікунчого" *Листа до робітників і селян України* (той лист було скоро дописано українською кров'ю). Саркастичний поцілунок кінцівки книжки змикається з прокльоном її початку в одно кільце. Інший тодішній поет-символіст Григорій Чупринка, перекладач поезій Верлена, кидає перо і йде у Всеукраїнський повстанський комітет (Центральний повстанком) — упав у збройному повстанні. Павло Тичина властиво теж пішов у повстання, але інакше. Своєю властивою зброєю поета — книжкою *Замість сонетів і октав* та першою частиною своєї величаво задуманої поеми *Скворода. Симфонія*.

9. 3 клярнетичним Всесвітом у поетичному підпіллі "духової людини"

Духовий же чоловік... свободен. У висоту, в глибину, в ширину літає безмежно. Не заважають йому ні гори, ні ріки, ні моря, ні пустині. Провиджує віддалене, прозирає в сокровенне, заглядає у минувшину, проникає в будучину, шестує по лицю океана, входить дверима замкненими. Голос його — глас грому. Нечаяний як блискавка і як шумящий бурний дух.

Григорій С. Сковорода

Огонь. Буран. Тяжіння. Рух. Свідомість, матерія... Біжить життя мое спіралями. В спіралях тих я гину! (Самотністю подоланий). І я в спіралях тих — як у страшних обіймах Лаокоон! (Самотністю). Печаль. Постій, життя. (Печаль). Постій, спинися! Я добіжу, я порівняюсь. Я —

.....
Таж смішно це! Хіба потрібне чудо у сферах тих, де розум діє, мисль, о к р е с л е н н я ? Печаль. В Європі Фауст ще брязкотить сумнівами.

Павло Тичина, Сковорода, Симфонія
(Слова Сковороди в поемі).

Спалить все те, що в простір лепетав;
що в світ пускав, не дбаючи про дійсність —
вагаючись, б'ючись і двоячись, —

Павло Тичина, Сковорода, Симфонія
(Слова Сковороди в поемі).

Тичина і його доба — Сковорода і його доба. Існує якась подібність у їхніх епохах і в духово-психологічних профілях поета 20 ст. і філософа 18 ст. Тичина все своє життя глибоко вивчав загадкову історичну постать мандрівного філософа і "пророка" Відродження людини і України. Образ героя поеми значною мірою творився як автобіографічний. Тому й поетичне підпілля для писання поеми було потрібне, бо в тому творі поет розкривав сам себе і свої шукання. Слова, поставлені в мотто, виявляють наявність і в автора і в героя його поеми суттєві елементи Гамлета і Фавста — двох геніальних літературних образів, "архитипів" європейської людини 17-20 століть — якраз століть згадуваної в третьому розділі "історичної кризи". За Ортегою-і-Гассетом криза стала внаслідок невдалої спроби підмінити християнство раціоналізмом, точними науками і уявою про світобудову як механізм. У результаті "раціоналізований" Космос став для людини порожнім,

відчуженим і навіть ворожим з маревом безглуздої смертності людини. Почасти з цього виникло, з одного боку, самовідчуження та нерішучість Гамлета, а з другого боку — самопевність діяльного Фавста. Обое вони не давали виходу з кризи.⁵⁵

Одначе Тичина не відкидає просто Гамлета і Фавста. Асимілюючи їхній досвід, він заперечує обидва прототиби тим, що йде далі від них, шукає виходу з їхнього мертвого кута. Яким шляхом? Здається з усього, це мав би бути шлях сквородинської "духовної людини" в її неугавній боротьбі з Чорнобогом і його "нечистою силою". В побічній короткій поемці *В космічному оркестрі* Тичина заперечує попередні уяви про Космос і людину "закинуту" в Космосі. Робить це саме в час, коли формує задум поеми *Сковорода* і намічає її сюжет (1920-22).

Космос для Тичини близький і навіть рідний, він має свою трагедію значно більшу від людської, наприклад:

Що наші сльози і зойки і крики?
Що всі драми землі в трагедії Космоса?
Вічно юний, первісний і дикий,
творець, на власнім творі розіп'ятий, —
це він на незглибній глибині шаліє й казиться без
берегів!

Легені його бурі видихають!
Серце обняло б найменший атом!
А мозок думку динамітно рве!

55. Вікові дослідження цих двох літературних прототипів нашої модерної людини підсумовує (наче як літературознавчу параболу) молодий наш літературознавець Віталій Кейс в його неопублікованій праці "Екзистенціалістичне порівняння Гамлета і Фавстуса". Не подаючи різниці між *Доктором Фавстусом* Марло і *Фавстом* Гете, які базувалися незалежно на тому самому джерелі старої німецької народної легенди про Мага і афериста Фавста, що в бажанні пізнати і перепробувати всі речі, склав з чортом умову, який його жорстоко зрадив і допровадив до пекла, Кейс пише:

"Боги вмерли. З їхньою смертю земля не перетворилась на рай. Стара тканина, що тримала народ укупі, розпалась і її ніколи не було адекватно заступлено. Наука, яка звільнила людину, втягла її, мабуть, у найкривавіші в історії війни. Відчужена і знеосіблена людина шукає способу вижити як індивідуум у знелюдиненій "системі" (За словами Гамлета, "епоха вивихнулась"). Вдивляючись у майбутнє, Фавст став Гамлетом, бачачи ніщоту (смерть) в атомовій бомбі [...] Чарлз Ламб помиляється, коли бачить у модерній людині Гамлета. Поміляється і Шпенглер, що бачить у модерній людині Фавстуса (...). Насправді модерну людину характеризує поєднання Гамлета і Фавстуса, як два боки медалі".

Безумний корабель, нагрудений вітрилами,
якор, що в пісні над безоднями заякорить не може —
це він прометейно в майбутнє ридає
і не вертається ніколи.⁵⁶

Такий рідний Космос у нас ще Шевченко відчував, звертався до нього словами "світе-брате". Тичина дивиться на "мапу Космоса" у "*вічності телескоп*", вглядається в "трагедію Космоса вічно юного", (курсив мій — Ю. Л.), тобто такого, що сам у собі *відроджується*. Поет з повною повагою і увагою стає перед цією загадкою Вічності. Він не поділяє ні відчуження і самовідчуження Гамлета, ані самопевності Фавстуса. Зрозумівши їх, іде далі. Шукає секрета самовідродження Вічності і контакту з нею. Знаходить його в *ритмі* і приносить цей винахід контакту з Вічністю читачам, наче як Прометей приносив людям із рук Вічності вогонь.

Так перекидається через безодню смерти духово-естетичний міст до вічності Всесвіту. Уже на початку поеми ми бачимо на піднебесній арці того моста героя поеми Сковороду (на київських горах біля Китаєва). Здається, весь світ повторює йому його власне життєве гасло "пізнай самого себе" — але так, щоб твоє самопізнання було самоспогляданням Всесвіту:

Налився всесвіт повноти
і споглядає сам себе.

Грандіозний задум — взаємовіддзеркалення душі, історичної епохи і вічності. Тичина буде виконувати його дальших близько півсотні років, ховаючись із ним, тамуючи нав'язну тотальним терором хворобу манії переслідування, відкупляючися від вовчихої дійсності вирваними клаптями з туніки своєї Музи і з м'язів серця власного. Почуває себе на перегонах із часом і смертю. Поет пробує у своїй "замкненій душі" здобути оту пушкінську "таємну свободу" творчу, що про неї заздро говорив перед своєю смертю А. Блок. Тичина пильно береже своє поетичне підпілля: заросли бур'янами радянських лаврів усі входи до поетичної "криївки" поета-лауреата. Не даватиметься чужим вгляду — яку ж то справді поему там увесь час пишеться? Ніхто не бачить трагедії Тичини, ще й досі глузують із його дивацтва — манії переслідування (наприклад, навіть загалом прихильний до генія Тичини Віктор Некрасов у спогадах "Погляд і дещо", *Континент*, 1977, ч. 10).

56. Павло Тичина, "В космічному оркестрі", *Вибрані твори* (Київ, 1971), т. 2, стор. 38.

На щастя, Тичина зумів, прикриваючись від смертельних ударів "щитами" підчервонених фрагментів поеми (в такому сенсі слово "щит" Тичина вжив у розмові зі мною на переломі 1932-1933 років), — зумів передати в майбутнє задум поеми і навіть натяк на її сюжет. В останнім підрозділі опублікованої першої частини звучить наче передчуття того, як закінчатся перегони поета з часом і смертю. Воно звучить народно-баладною ноткою вольового фаталізму бароково-козацького епосу:

Нехай собі да й шумлять дуби,
шумлять дуби, де глибокі рови.
Понад ровами бур'ян — будяк.
Упав козак — одкрасувався навк.
Ніхто ж йому тепер смерти не звидить —

Між іншим, цей мертвий козак у рові схопив Сковороду за руку, коли філософічно-задуманий герой поеми пробував дістати палицю з рову. Смертельно ранений козак показав Сковороді рукою напрям, яким іти до повстанців. Сковорода стоїть перед рішальним питанням долі: чи (і як?) поєднати високолетну думку Духової Людини з конкретною дією в конкретній дійсності? І після вагань рішає поєднати. Таке рішення героя поеми є рішенням автора: поему мусить бути написано так, як задумано. Щасливим випадком до нас дійшли листи Тичини до Миколи Зерова і близького йому ще з Чернігова Михайла Могиляньського. Листи писано в часі від березня 1924 року до жовтня 1929. В тих листах Тичина між іншим інформує про хід своєї праці над поемою *Сковорода* в 1920 роках. Перший, видимо коротший, варіант закінчення поеми був у нього готовий уже напочатку 1924 року, але він ще не рішається відкривати свій секрет, а веде далі перегони з часом, щоб закінчити в повному обсягу великий задум нецензурованого початку поеми.

Подаю дотичні витяги з листів за хронологічним порядком часу їх написання:⁵⁷

У березні 1924 року Тичина в листі до М. Зерова подає список "змісту" приготованої до друку нової збірки поезій *Вітер з України* (Харків, 1924). Наприкінці списку слова: "*Сковороду*" (я вже її закінчив) прийдеться в окрему книжку. Хоч справді... що вона кому дасть? Її не зрозуміють. Хоч би всю" (стор. 74).

Скільки відомо, Тичина не дав до друку ані фрагмент до

57. "З епістолярної спадщини Павла Тичини", цитований журнал, стор. 72-78. Тут 4 листи Тичини до Миколи Зерова і 6 листів до Михайла Могиляньського. Далі посилання на це джерело відзначаємо в самому тексті статті, відмічуючи сторінки в дужках.

збірки *Вітер з України*, ані "весь" закінчений вперше варіант "окремою книжкою".

У листопаді 1924 року Тичина пише в листі до М. Могилянського:

Так мені гриємно чути від Вас, що книга моя дає свій слід, але це, дорогий Михайле Михайловичу, — це не те, чого я хотів. Душа рветься до незнаних висот... Та коли я це зроблю, та коли я піднімусь? Незнані висоти — всебічного розцвіту і блиску вимагають... *Вітер з України* — це тільки вітер, а буря ще або буде, або ж ні. Хвороба, а разом з тим велика скупченість; поневір'яння, а разом з тим вселюдська совість. Ось про що я часто думаю: родишся людиною, а ввреш поетом — ну, чи не іронія!... У цім листі багато віри в себе, у перемогу над обставинами, — так воно в мене й є... Учись хсчу! Хочу з людьми бути, зо всіма. Хочу розвинути те, що в мене нового є [стор. 76].

У 1925 році в листі Тичини до Могилянського видно цей наступальний творчий дух поета у праці над поемою *Сковорода*, як видно і ставлені перешкоди; він навіть не має власної кімнати, поширюються поголоски про кінець творчої снаги Тичини (це виглядало правдоподібно, оскільки Тичина зосереджений на неопублікованій поемі, мало писав поезії для друку). Тичина з приводу поголосок пише:

Що кінець, коли я інше почуваю, для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не начитаного, ні!), що, може, вчетверо окріп... Не слухаю я зараз нікого й нічого, а працюю. Праця дурно не пропаде [стор. 76].

12 серпня 1926 року Тичина в листі до Могилянського плянує роки і час на писання: "Сааді 30 літ учився, 30 літ мандрував і 30 літ останніх (здається, так) писав. Отож я взяв перше. А оскільки життя зараз не довге, то хто зна, чи прийдеться ще 30 літ мандрувати" (стор. 72).

14 жовтня 1929 року в листі до Могилянського Тичина пише: "Про *Сковороду* питаєте. Одне тільки скажу: напружено виліплюю. Ну й сильна ж це фігура! Його ще в нас як слід не почули" (стор. 77).

Боротьба поета з часом і тотальним геноцидом відродження його країни була жахливо нерівна. Смерть Павла Тичини застала його під час праці над поемою *Сковорода*. Вдова поета Лідія Петрівна, спасибі їй, уважно зберегла великий архів поета, зокрема архів праці над поемою з багатьма десятками її варіантів кожного фрагменту і сотнями робочих нотаток. Вона також допомогла ознайомитися з архівом поеми Станіславові Тельнюкові, що написав передмову і примітки до посмертного, як сказано в передмові, "найповнішого" видання поеми. Але наглядачі над життям поета наклали руку і на архів поеми та на підготову її "най-

повнішого [отже неповного!] видання поеми".⁵⁸ Зроблене вже через чотири роки після смерти поета, видання спрепаровано так, щоб читач не міг на його підставі скласти собі навіть приблизну уяву про первісний задум і зав'язок поеми. Воно мало б довести, що тичининська "Духова Людина", творець клярнетизму, у своїй творчій "тайній свободі" в глибині своєї "замкненої душі" був нібито тільки звичайний одописець організаторів геноциду України. Мабуть, задля такої мети наглядачі видання поеми забезпечили в ньому такі речі:

1. Не подано ні разу ні одного з багатьох наявних варіантів фрагментів поеми, без яких неможлива публікація незакінченого твору покійного автора.

2. Єдиноправильну методу при публікації незакінченої поеми померлого автора — хронологічний (за часом написання) порядок розміщення фрагментів зламано висуванням на перший плян відчипних підчервонених фрагментів писаних у моменти найстрашнішого загострення терору для календарних святкових випусків газет.

3. Навіть єдину публіковану самим поетом у доцензурний час (1923) першу частину поеми з трьома підрозділами-підзаголовками "Allegro Giocoso", "Grave", "Risoluto", в яких разом узятих, дано зав'язок цілості задуму і навіть початок сюжету поеми, редактори розмонтували, вирвали з єдиної зацілілої цілісної частини переважливі фрагменти "Граве" і "Різолюто" та перекинули їх десь на кінцеві частини тексту. На цьому гвалтування покійного поета не кінчається, бо на місце вирваних "Граве" і "Різолюто" всунули фрагмент "Кінець феодала (уривок з драми)", писаний 1933 року на жовтневу річницю для *Літературної газети* за 7 листопада 1933 року — апогейного року сталінського геноциду України, коли знищено понад півдесятька мільйонів населення і майже дві третини Тичининої генерації українських радянських письменників, коли застрелився Хвильовий і Скрипник... Отже, коли Тичині сказали дати щось до ювілейного числа, — він захистився підчервоненим "щитом" "Кінець феодала". Редактори поеми *Сковорода* увігнали цей "щит" в опорожнене місце в зав'язку поеми — її першої всім

58. Павло Тичина, *Сковорода. Симфонія* (Київ: в-во "Радянський письменник", 1971, 402 стор. включно з передмовою і примітками Станіслава Тельнюка. Редакційна колегія: Л. М. Новиченко (голова), С. М. Шаховський, Є. М. Адельгейм, Л. П. Тичина. С. В. Тельнюк. Гравюри на дереві Ю. Г. Логвина. У видавничому формулярі значиться ще один редактор В. О. Підпалій, відношення якого до літератури не знаємо.

відомої частини. Приклад редагування за методою певної установи — безцеремонно виривати із свого місця і перекидати десь подалі, заповнюючи опорожнене місце чим попало. Мимоволі при цьому пригадується ляйтмотив із переселеного підрозділу "Різолюто":

На небі засвітали
зарі!
зарі!
Кого ще там убили,
зарі —
зали.

4. Годі шукати в цьому піднадзорному виданні поеми *Сковорода. Симфонія* фрагментів, що ними було закінчено "всю" поему в 1924 році, про що повідомляв Тичина в листі до М. Зерова. Про цей факт навіть згадки нема у вступній статті і коментарях, де подано чимало дрібніших деталей.

Поданих фактів вистачає в стислому есеї, щоб назвати абортіваним це дуже важливе видання твору (за своїм задумом, може, третього після *Гамлета* і *Фавста*). Київське видання, назване у вступі "найповнішим", зроблено з метою забити осиковий кіл у гріб безсмертного поета. Даремні зусилля, бо мав повну рацію Александр Блок, коли писав перед своєю смертю:

Не можна чинити опір могутності гармонії, що її приніс у світ поет; боротьба з нею перевищує і особисті і сполучені сили людські. Від імени, що його вона дає коли треба, ніхто не може ухилитися, так само як від смерти.⁵⁹

До таких незнищених імен даних поетом належить клярнетизм *Соняшних клярнетів* і поеми *Сковорода, Симфонія*, про яку ще буде написано не одну монографію. Даремна річ тримати під арештом багатий літературний архів Тичини, зокрема великий архів поеми *Сковорода*. Головна частина поетичного доробку поета, в тому й недовікінченої поеми, вже перейшла в світову культурну скарбницю.

Зрештою страхотлива абортация генія Розстріляного Відродження (хоч тривала десятки років) виявилася *запізненою*. Із згвалтованим виданням поеми *Сковорода. Симфонія* знов і знов стало видно, що це — поет "мужеський", як назвав себе Тичина в одній розмові зі мною, поділяючи взагалі поетів на "мужеських і

59. А. Блок, "Назначение поэта", *цитований шеститомник*, т. 5, стор. 520.

жіночих". Тоді ж на переломі 1932-1933 року Павло Григорович особисто читав мені в його робочому кабінеті окремі ще неопубліковані фрагменти з поеми *Сковорода* як, на його думку, більш характеристичні й викінчені. Враження на мене вони зробили величезне — наче якогось поетичного чуда, що з'явилося серед темної ночі сталінського народовбивства України. Діставши до рук київське "найповніше" неповне видання поеми — звичайно, я кинувся шукати знаних мені з уст поета фрагментів... Нема їх у "найповнішому" виданні. За підрахунками самого Тичини, поема *Сковорода* мала написаних 30 друкованих аркушів, з них до перетасованого київського видання 1971 року ввійшло тільки 10 (див. примітку упорядника на стор. 372).

Павло Григорович Тичина (між іншим, нащадок козацького полковника XVII сторіччя) виявив не абиякий *характер* і вітаїзм — поет не програв основної битви свого життя. Збираючи тепер розпорошені в часі і просторі серед руїн народовбивчої епохи символістично-барокові самоцвіти його творчості від першої збірки до останньої поеми, — ми бачимо поета з його головним ліро-епічним героєм на незмірній вершині арки його клярнетичного моста, що летить символістичною параболою понад безоднею смерті до берегів вічності — з її тичининським світлоритмом самовідродження.

Post Scriptum: Передбачаю запитання декого з читачів: невже до клярнетичного періоду творчості Павла Тичини не належить нічого з пізніших його *радянських* творів? Тобто тих, що репрезентовані головно в наступних радянських писаннях і виданнях збірок його творів: *Плуг* (Київ, 1920); *Вітер з України* (Харків, 1924); *Чернігів* (1931); *Партія веде* (1934); (1934); *Чуття єдиної робини* (Київ, 1938); *Сталь і ніжність* (Київ, 1941); *І росту і діяти* (Київ, 1948); *Живи, живи, красуйся!* (Київ, 1949).

За винятками окремих місць, ці збірки не належать до клярнетизму, як уже раніш зформованого стилю Тичини. У вимушеному компромісі з новим радянським ладом Тичина виявив себе послідовно солідним і серйозним партнером та старався скільки мога бути найкращим радянським поетом — надто в 20-их роках поступок Москви Україні, її культурі і селянству. Одначе, з боку ЦК РКП(б)-КПРС компроміс був фальшивий. Московський тоталітаризм органічно неспроможний на компроміс, тільки може майстерно вдавати його "поступками", за лєнінським принципом "крок назад — два вперед". Тичина, звичайно, заздалегідь знав це,

але іншого виходу просто не було. Найбільш співочі музично обдаровані птахи (напр., український соловей) не співають у клітці *так, як на волі*. Це окрема трагічна тема, як у радянських віршах Тичини окремі іскри його генія гасли в чорному чаду панегіриків Сталіну, партії, "великому російському народові". ЦК КПРС не дав у радянській літературі місця справжній поезії. Одні поети застрелились (Єсенін, Хвильовий, Маяковський), інших застрелили (Гумільов, Влизько, Йогансен, Зеров, Свідзінський, Драй-Хмара, Мандельштам). Тичина рятувався від цієї долі своєю вже раніш здобутою славою, а найбільше способом того казкового скрипаля, що, вертаючись із весілля, потрапив в одну яму з вовком і стримував його пашеку одчайдушною грою на одній недорваній струні недорваним смичком.

Ніхто не винен, що ЦК КПРС не хоче мати і не має справжніх поетів, а задовольняється мертвими і живими трупами поетичних муз. Тичина, одначе, мав характер і силу волі. Подвійним методом: поперше, "щита" партійного поета і, подруге, поетичного підпілля душі він зумів зберегти себе не тільки фізично, але почасти і творчо: дорощував свій безсмертний клярнетизм такими підрадянськими творами як *В космічному оркестрі*, окремі фрагменти продовження великої поеми *Сковорода. Симфонія* та прилежні до неї поетичні етюди в роді "Чистила мати картоплю", "Удень боюся спати" (із "Кримського циклу"), "Фуга" і чимало інших поетичних перлин. Крізь пекло смерти поет зумів пронести вічні світла своєї клярнетичної поезії. Відкинута диктаторами — вона іде в скарбницю світової поезії.

60-річчя *Соняшних клярнетів* не випадково сходиться із 60-річчям великої події національно-державного визволення і відродження України. Геніяльний твір поета остався на руїнах того відродження незнищимим зверненням у майбутне здобутком тих епохальних 1917-18 років. "Події є абсолютom тільки тому, що вони мають майбутнє", — пише знаний американський поет 20 століття Чарлз Олсон. Велика поезія клярнетизму у своїй ділянці довершила те, що виявилось понад можливостями політики.

НОЧІ ОБГРИЗЕНИХ ПІВМІСЯЦІВ

для Рошен

В ночі обгризених півмісяців
я чекав тебе в темі
ти не прийшла
і я став птицею що забула летіти на зиму у вирій

В ночі обгризених півмісяців
мене присипляли дивні звуки
і я снів про бурани в порожніх кімнатах

Я застав тебе в темі де ти ждала мене
коли я збудився в обіймах твоїх
щоб лишитись навіки

George Economou, *Nights of the Half-Eaten Moon*
Переклав Віманій Кейс

Річард Ельман

Річард Ельман здобув дуже прихильний відгук в американській критиці за свою трилогію *The Twenty-eighth Day of Slur, Lilo's Diary* та *Reckoning*. Його перу належать також романи *Education in Blood, Freddie and Shirley and the Kids* та збірка новель *Crossing Over*. Ельман друкує свої поезії в багатьох журналах. Його перша збірка вийшла під назвою *Man Who Ate New York and Other Poems of Manhattan - Ossabow Islands*. Назва цієї збірки не повинна змити читача. Ельман любить сатиру, іронію, сарказм, але деякі його вірші — це чиста лірика.

ПЛУТОНІЧНЕ

Ми називаємо вечори наших зим поцілунком душі.
Наші язики як і всі соковитості.
Земля — гарна.
Ми ж як наріст: можна бачити як ми ростем.
Певності чіпляються однаково
до шкір любовників і шкір жалобників.
Наше буття далеке від вашої гнилі.
Повітря як віддих.
Віддих як вода.
Нічний мед наших тіл
скроплює все що сухе і неповне.

Наша планета пахне як жінка вночі після кохання.
Цей гіркосолодкий запах любовної прохолоди
видихають лише рослини. Тому ми —
фіолетове зілля що росте, доторкається і вмирає.
Але ви не можете топтати нас у своєму небі.

Richard Elman, *Plutonic*
Переклав Віталій Кейс

Біл Завадський

Біл Завадський — американський поет. Народився 1943 року. Виріс у штаті Коннектикат. Студіював літературу в Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Його вчителями були поети Кеннет Каш, Ейдріен Річ, Марк Стренд та Стенлі Кюніц. Від 1971 року вчить поезії в так званих "поетрі воркшопс" (семинарах поезії) в шкільній системі Йю-Йорку. 1975 року вийшла його перша збірка поезій під назвою *Theories of Rain and Other Poems*, з якої взяті поезії друковані тут. Завадський є редактором та видавцем журналу *Sun* та серії книжок при цім журналі, часто присвячуваних маловідомим поетам американської та іноземних літератур. На творчості Завадського помітний вплив французької літератури, особливо сюрреалізму, що становить відносно нове явище в американській літературі.

НАСЛІДКИ ТАНЦЮ

Я повернувся. Хоча дощ
вимучив мої ніздрі цукром.
Переживання люблять моє тіло, небо
приготовляє ложкою темряву
для мого тіла, тримаючи скляне
ядро, паперовий яечник.

Я народився, як вітер підніс до уст
свій золотий голосник. Писання
покрило стіни моїх скронь з нутра.
Я відкрив, що захід не є ножем на моїм горлі
що хмари не скривають забальзованих янголів
що мені треба бачити людей по той бік світла.

Я запалюю цигарку, щоб славити зорі.
Свідомі ясности, мої нерви калькують і витинають

крила й тіні з повітря.

Зайці з'їдають голівки тюльпанам кожного року.

Удари серця благословлять бруньки на гілках
і кожного року, місяцями, мене зупиняють пелюстки;
треба бути частиною чогось.

Танцюючи більше, більше мене
знаходиться між гілкою й долівкою —
квітень підносить своє лице з льоду,
свою радикальну ідеологію. Мов трактори
облямовуючи м'яке куряче крило, дощ
співає несучись до людських горлянок,

В радії скроплення поблизу джерела пісні.

Танець скінчився. Через нього годинник на стіні
був птахом з крилами з сірників.

І в цю безконечну ніч я тру повітря так завзято
що мені не вистачає рук — хоч співати можу!
Хоч пройдуть роки заки комусь сподобаються ці пісні.

І коли я співаю, мій віддих розчахує січневий вітер
і зливає його ребра в філіжанку.

Знаки зупинки розвалюються в вереск, що творить
авта. Не лебідь, лиш сон про лебедя
і ясну воду в городі: я співаю
для цієї красуні, батьки якої комуністичні армії,
що синьооко бачила проти реготу ідіота.

Черва спить, пласт на пласті, на дні копальні
відкритої цим оком довкола листя; чим бачать
дереза, з хвилі на хвилю, падаючи.

Тоді комахи б'ють об повіки, вони хочуть бути
тим, що я відчуваю, коли кажу тобі
чим ти для мене, як танцюєш.

Я шукаю за шкаралуцею думаючих галактик
у порах мого обличчя, в повітрі
зі скрипкою, якій нема ціни. Помаранча
дістає мої пальці поштою. Вітер
шкрябе свій далековид на геології
яку я розвішую, звук за звуком, у повітрі,
щоб залізти в середину неба.

Я вежа крові з горлом
і я розтрошую регістр криком
про кохання, й кару, й юність і золото.

Я твій єдиний син, що не танцює,
що тільки пригравляє до танцю. Що
забагато спить через це обличчя,
через це дерево, що колишеться у вітрі,
кидаючи світло свій рух

Bill Zavatsky, *Aftereffects of the Dance*
Переклав Юрій Тарнавський

ДО СВІТЛА

Я сам розклав
дощ у кімнаті.

Зосталось ще дати йому інший голос
О тіне, О світло
хто увійде, щоб крикнути на мене?

В кого позичити мені голосу
на модель тисячі пісень?

Тепер мені хотілося б залишити тебе,
Світло, трохи в темряві,
й поспати, щоб визволитися з твого нестерпного устрою.

Так, зложи мене,
не лишай мене отут,
мов м'ячик, загублений в траві.
Не примушуй мене дряпати
мов кістка на Рівнині Місяця
хочучи зачепитись за очицю.

Нараз ти спалахуєш у моїм мозку —
Кості й Місяць! —
Можливість страхітної оди до тебе.
Я не ліс вночі, коли хмари
спускають поволі свої якори, загачуючись об листя.
Тільки праліс праісторії
втиснений в вугільну ринь
квадратовими стопами твоїх прадідів
міг би писати тобі оду, О Кості, О місяцю!

Та я міг би бути таким невинним...
Хіба я не ходив у школу, день за днем, у повітрі?
Я не можу перестати співати мотив бджоли, бджоли
що б'ється об блискучу бляху квітів, вдень,
в червонім, в синім, в сліпучім оксамиті...
Твій мотив видобутий з мене, мов справжній мед,
Мед, що вбиває пам'ять на язикау.

Я не дозволю, щоб мене забули
у моїм сірім світі, як спалену жарівку.
Згадай мене у своїм заповіті, блискавко —
щоб ні один ясний рід не міг існувати без мене,
щоб кожен співучий рід знав мене напам'ять.
Я буду грати темну роллю. Мої слова вицвяховують ніч
розтяту надвоє твоїми ножицями
по небі без кінця, як зір.
О Безмежно-Ясне
я живу в цій п'їтьмі, що падає аж ти прийдеш,
я співаю про тебе.

Bill Zavatsky, *To Light*
Переклав Юрій Тарнавський

НЕ МОЖУЧИ ЗАСНУТИ ЧЕРЕЗ ДОЩ

Кожна крапля
б'є по серці
мов по клявіші
машинки: обертається
шпуля, міське
серце, зранене
вуличним рухом, як краплі дощу,
роздушені на хромі

пальці сліплять
Єгиптом перстенів
що кружляють сьогодні
вирішивши поставити
пам'ятник людським рукам

Тиск регулює
мої скроні
дивно тикаючи:
слова пісні яйця
цокані крізь залізні вентилятори,
живчик скла
в облозі

зудар атомів
в штучно охолоджуваних кімнатах,
плюшеві димарі
буксирних пароплавів
зношуються

з листка на
листок, із хмари

на ріку
по уста
в пільмі
ще одна крапля впала
ще одне слово
ще один рядок

відтятий від білого світанку

Bill Zavatsky, *Kept Awake by Rain*
Переклав Юрій Тарнавський

ТИ МОВ

для Філіс

Ти мов Сафо коли читала вірші
Ти мов те що Сафо сказала умираючи
Сафо що ніяк не була схожою до Гертруди Стайн

Ти мов ці Королеви Прикметників квіти
Ти мов я годинами чекав у літі
Чекав тебе так сильно що був тобою
Повіки підфарбовані середземноморською пудрою

Як ти ступаєш голою в кімнату де я сплю —
Наче б я спав дуже важливо!

А ти — *ти віддзеркалюєш ранок* —
Мов запашне світло острова, що Сафо знала

Bill Zavatsky, *You Look Like*
Переклав Юрій Тарнавський

ДО ПІЯНІСТА БІЛА ЕВАНСА

Коли я слухаю
як ти граєш "Моє нерозумне серце"
я темнію як дим

пригадуючи більш ніж
обгорілий бас Скота Ля Фара
обпертий

об стіну в Йонкерсі
в дорозі
від випадкової пожежі

як затіненої
виточеної ноти
що вибухає

в ритмах Лю
їдучи божевільно
"Чорт, ми спізнаємось!"

його довгий вигинастий бас
стиснувши нутро машини,
брезентовий лебідь

моя рука стиснена як педаль
дотик пальців, розпальчення
сталеві струни

жили в людській шиї
вразливій шиї
шиї музики

я вилетів з музики
перед тим як аварійно
вбив

в собі все те
що співає
не торкаючись клявішів

про ненависні гульки
і сніг

сніг

що падав разом з брезентом
деревом і волоссям в вогні
за вікном машини

і мені здавалося
що я застряг в нутрі
далі бачу в серці

наш жах
що росте нота за нотою
очищений кожного року

ніжний злет вгору
і кружляння
попелу

в лютневому повітрі
в переході
від пожежі

в музику
в пам'ять,
простір в яким героїна
не колише повільно
вогняною рукою,
зуби і пальці
дим слонової кости
обсмалені
близькістю
папірос
на анонімнім фортепіяні
губи що роздавлюють
наші функції,
незмінні дроти
безжиттєве дерево
іншого століття
ми мусимо спасти піснею!
за це нам платять!
продовжують вживати,
настоюючи щоб наші
руки
проявили себе,
продовжують
брати наші руки

Bill Zavatsky, *To the Pianist Bill Evans*
Переклав Віманій Кейс

Гаррі Люїс

Гаррі Люїс видав чотири збірки поезій: *Crab Cantos*, *Before and After*, *Spring* та *Home Cooking*. Критик Меткаф так висловився про Люїсову поезію: "Читаючи Гаррі Люїса, ми знаємо... що маємо діло з правдивим життєвим досвідом, радше ніж з 'красивими' образками. Він пробує досягти, навіть часом захитається, але ніколи не падає... Існують певні закони навігації в його морі, якими він провадить уяву читача". Люїс друкує свою поезію в багатьох журналах. Він залишив посаду викладача літератури в університеті і ввійшов у редакцію журналу *Mulch*. Нині Люїс став також прозаїком. Він саме кінчає писати монументальний роман *Justified*.

ЗАЧІСКА (2 ЗМІНИ НА ОДНУ ТЕМУ)

1

молода муринка
з волоссям догори —
не природно,
лише скульптура
на фонтані
fleur-de-lis.

я сподіваюся

ось-ось вода
забулькотить
з її зачіски.
вона всміхається
і ми обоє знаємо: ВЕЧНА!

2

в іншій уяві
вона воскресає
в красках і в лініях
в Латрекових плякатах
заплітає волосся
в тугі жмути
бо її життя
залежить від цих
орнаментаций.

і ми

мов малярі
залюблюємося в цю потребу.

Harry Lewis, *Hairdo (2 Variations on a Theme)*
Переклав Віталій Кейс

В ПОЛУДЕНЬ Я ДІСТАВ МІСЯЧНИЙ УДАР

цілу ніч
хмари
бігали
по місяцю

стежка
назад
до хати
була освічена
на 3/4
вино

спорожніло
на 3/4
мої приятелі
сп'яніли
цим
місяцем
а ранком
місяць зблід
та все ж таки тримався неба
в 11-ій на 3/4
місяць плив
збентежений
напроти сонця

Harry Lewis, *By Afternoon I Was Moonstruck*
Переклав Вималію Кейс

Рошел Овенс

Рошел Овенс найліпше znana як драматург. До цього часу вийшли дві великі збірки її п'єс: *Futz and What Came After* та *Karl Marx Play and Others*, окрім п'єс, які друкувалися по різних журналах. Поезію Рошел Овенс можна знайти в кожній антології сучасної американської поезії. Критика особливо відмітила з ентузіазмом її останню збірку *The Joe 82 Creation Poems*. Під цю пору готується до друку (Black Sparrow Press) збірка поезій *The Joe Chronicles, Part II*.

БЛУКАННЯ / ВІРШ ДЛЯ БАТЬКА

ця Ніч Тепер
як зимно, зимно, слухай твої
хвилини лише спазми ти ходиш

і притягаєш тьму до
свого подиху раптово спускаючи
вії
вниз,

ти не смієшся
нині

як колись
і
я виконую
Пісню
в жили
твого

розкладу/	душа історії	пожертва	болото	тому
	ти	щасливий	мертвим	
	і	Земля —		
	криваво-жовта			
		Ти заскочив мене		
		своєю смертю		
	Я хотіла			
	сісти в колі	з тобою		
	промовляючи	чародійні		
слова.		сьогодні		
		ми маємо		
		нове слово		
		на дощ.		
		поетична		
		трансформація		
		рук і		
		ніг		
		легка пісня		
		про батька		
		в		
		землю.		

Rochelle Owens, *The Wandering / The Poem for the Father*
 Переклав Віталій Кейс

Джоел Оппенгаймер

Джоел Оппенгаймер друкував свої ранні твори в *Black Mountain Review*. Досі він видав п'ять збірок поезій: *The Dutiful Son*, *The Love Bit*, *Friends and Lovers*, *in Time* та *On Occasion*. Поезії Оппенгаймера появляються також у багатьох журналах та антологіях сучасної американської поезії. Його перу належить збірка новель *Pan's Eyes* та розвідка про американський спорт *The Wrong Season*. Оппенгаймер працює журналістом у газеті *The Village Voice* та займає посаду "поета в резиденції" при Нью-Йоркському міському університеті.

Е. П. 1885-1972

ти довгий час
 належав кожному,
 як річ, як ворог,
 якого боронили

з якого
дерли шкуру;
ти був
непроданою власністю,
ти говорив
пісні мої
співаймо про
удосконалення
щоб нас
ненавиділи;
ти говорив
робімо
кожний день новим
зі сходом сонця;
ти навіть говорив
давно
що вибираємо
євнухів та дурнів
собі за владарів;
ти говорив це
про америку;
ти не був хорошою
людиною,
але ти вчив нас
мови
і віднайшов нам
форму;
останні дні
ти жив у мовчанці,
навчивши нас
чогось важнішого;
ходив ти голий
ціле життя
немов пропонував
себе на продаж;
тебе купили
і ти став власністю;
тепер ти вмер
і в досконалий
спосіб світу
лише поети
стали володіти
над тобою,
торгувати
твоїм талантом

в своїх пустих
кімнатах,
оцінювати
твій товар,
боротися
за плащ твій
якого ти ніколи
не вивертав;
тепер
ти вмер для світу,
і лиш поети
визнають тебе
своєю власністю.

Joel Oppenheimer, E. P. 1885-1972
Переклав Віталій Кейс

Пол Пайнс

Пол Пайнс друкував свої поезії в журналах *Lillabulero*, *For Now*, *Mulch*, *Confrontation*, *Quetzal*, *Mysterious Barricades*, *Broadway Boogie* та інших. В 1976 році Пайнс отримав нагороду "The Caps Award for Poetry". Перша його збірка поезій називалася *Onions*. Тепер готується до друку його друга збірка — *Keeping of Time*.

СОН ПРО МОГО БАТЬКА

*Africanus se ostendit ea forma quae mihi
ex imagine eius quam ex ipso erat notior.*

1

Somnium Scipionis

Він може зав'язати шовковий вузол в кишені
пальцями однієї руки
Він крає різноманітні взори дахів
на шматки сірого неба і вставляє рури
які несуть гарячку днів
Він тягне мої очі крізь безліч вітрин
розділяючи образи і вивішуючи їх на балкон

Лише в ліжку
я признаюся що збрехав і душусь простиралом,
пробував втекти але він плакав глибоким голосом
як Орсон Велс

Я бачу що він мандрував крізь час і побував
в кіно... але щось уникає його
це жінка
яка жде щоб його розібрати

Я молюся

Батьку

схрести мої страхи внутрі лотоса
спрямуй мене до грації як крило ластівки
покажи мені образ анаграму моєї душі
я не я
я розбійник і злодій
я не можу любити ні ждати
я Pīcus який чіпляє незбагненні мудрощі
в публічних місцях
моя голова — це цвинтар забутих імен

Я говорю

Exorciso te immunde spiritus!

але він
відмовляється йти з мого сну

цей тихий Магік з акуратними вусами

2

і спітнілий

я борюся з тобою після всіх цих років
наче Яків що спав на камінній подушці
і звихнув собі бік

Spiritus!

я чую твої кроки
твою вибагливість
твої очі хірурга
твою рівномірну мовчанку
твою бібліотеку

де ти бив мене бо я не знав абетки

і дні минали
і я не вчився читати
і я наробив у штани в автобусі
і снів що вмю літати

3

і далі

для мене ти лишився
жальною рівністю
зуба і нігтя
ніби вичищена машиною поверхня
дентистичний блиск
і манікірні інструменти
гордість Люцифера
здібна на спритність рук

в підвалі нашого дому
ти втримуєш темні кути
які я не розумію

неможливо
знайти вимикач на тім самім місці

я вмикаю світло
і бачу як ти обнімаєшся з кістяком
у захаращеній комірці

"Ти можеш бути всім
чим забажаєш бути
ти мусиш працювати.
Ти мусиш працювати".

а я відповідаю / потаємно

"я буду димарем
у тінях..."

4

Але ти — Люцифер-Ескулап
син Мелмута
мочиморди з Варшави
і Рута
між чужоземним сміттям
на Південній Другій Вулиці

причепившись
до ваговоза
у Вільямсбургу
твої ковзани на роликах
як старі речі що перейшли через безліч рук від Гермеса

і так буде завжди
бо бог здоров'я
також бог злодіїв

і коли я прошу тебе
вилікувати мене
знову темніє

і замість лікувати
ти мацаєш мій сон
своїм ось бачу тебе
ось не бачу
визираючи з-поза карнизів
то зникаючи у вечори

появляючись на вулиці
де люди всміхаються до тебе
блискають зоперованими апендицитами
і ти пригадуєш свої пригоди
в якійсь кишковій одиссеї

або як ти встояв
проти співу сирен
із нирок
убраний в біле і насичений ліками
проти кривавих скель
і пропастей в шкірі...
... пізніше я знайшов
тунель де ти ховаєшся від мене
у натовпі по той бік
як на нижчому рівні
Порт Авторіті
є години
і місця призначення
на графіку який я не вмю читати
і коли нарешті знаходжу інформації
ти стоїш переді мною
в своєму
костюмі Філіп Морріс / ждеш мене

5

знову / тут

Я довідався що твою голову поголили
і тому я не спав цілу ніч торкаючись твоєї тонзури
Я журився навколо червоного шраму
де свердлили за раком

Я став вартовим біля жили
на твоєму чолі
Я чув як твоя кров бушувала як море бушує
мігренивими хвилями
Я впав в неї як Ікар
і врятувався лише на бананових суднах та на
вантажних кораблях
Я ходив по берегу як параноїк Орест
Я продавав свої права як Ісай
як хтось давав мені їсти
Я думав про твоє лице коли твої ноги
заломились на вулиці під тобою
Між хвилями я шукав фуражу
Я чув як ти вмирав за дверима в готелі
Я бачив як місяць ріс, червонів
і ховався за стіною
Я був Давидом твоєму Саулові і Абсоломом
твоєму Давидові
І коли твій біль зростав
я тримав на колінах твою голову як Артур на лямпі в
Бедевіри
Я фантазував про твою тиранію і був оточений твоїми
лицарями;
по моїй правиці стояли Чистота і Гордість; ліворуч
Послушність дивилася на свій щит
Я напихав твої рани землею
і дивився як ти спав
Перед тим як я пішов геть
я чув як ти благав мене пам'ятати про твою любов до
мене
Я занюхав сморід воску який горів в голові смерті
і тепер навіть ти мусиш бачити / Магістре
як переді мною відчиняється життя

Paul Pines, *A Dream About My Father*
Переклав Віталій Кейс

З ЛИСТІВ ОРЕСТА ЗІЛИНСЬКОГО

Ліда Палій

16 липня цього року минає перша річниця несподіваної смерті нашого визначного науковця Ореста Зілинського. Про нього були вже статті А. Горбач й І. Кошелівця в грудневому числі Сучасности. У річницю його смерти хотіла б і від себе додати кілька слів.

Ми заприятюлися з Орестом під час моїх відвідин Праги в 1971 році. Він мене тоді водив по місту, з захопленням пояснював архітектурні пам'ятки. Ми ходили, до втому, вулицями старого міста і палко дискутували про українську етнографію, суспільну антропологію, літературу і мистецтво.

Наш дружній листовний зв'язок тривав аж до смерті Ореста. Він випитував про культурні явища на еміграції. Десь до 1970 року він ще діставав Сучасність та інші видання з Заходу. Потім це урвалося, і я могла тільки пересилати йому копії статей чи поезій у листах.

Орест Зілинський був добрим другом. Він цікавився проблемами близьких йому людей, намагався дораджувати і помагати. Мене безнастанно захолював до більше творчої праці, намагався підбадьорити, коли я почувала себе пригніченою. Одна його коротка порада була: "Не треба впадати в розпач — треба писати".

Я вибрала уривки з листів, в яких Орест пише про свою працю, про труднощі з публікацією, про пляни, зацікавлення, як і про початки хвороби серця. Тут децю й з того, що писав він про своє особисте життя.

Прошу читачів пробачити, коли в текст закрадеться якась неточність, у Ореста було дуже нечітке письмо.

26.10.1971

...лист вимагає спокійної хвилини, а їх тепер у мене було мало. До останніх днів я жив і ще два дні житиму в стадії дороблювання і перероблювання всяких старих речей — англійського перекладу праці про народні гри, збірника прямишівських балад, антології української лірики. Це все має вийти, але виходить якось помалу і робить мені всякі клопоти. Наймиліше

для мене — працювати над новою темою, знаходити гіпотетичні розв'язки, доказувати собі самому, потім і читачеві.

...Я не встиг розповісти Вам більше про своє життя. Його основною проблемою я вважаю те, що в мене довгий час було мало близьких друзів то через замкнутість мого виховання і моє одинацтво, то через різні зовнішні обставини.

Говорячи про наше листування, він пише:

...Відкритість і щирість у таких взаєминах — найчудовіша і найбільш творча річ, і, може, від цього розцвіте перед Вашими очима якась несподівана, гарна квітка.

Не думайте, Лідо, що я сумний, я, може, невеселий, але я рівний... Я напевне не сумний: маю багато праці, яку люблю, маю людей, які мене люблять, маю навколо себе багато любови.

29.12.1971

...Грудень для мене найгірший місяць, часом мені здається, що я мав би заснути з природою, але моє людське покликання зазиває мене працювати ще інтенсивніше, ніж у інші, "нормальні" місяці. На початку року минає формальний термін здачі текстів на славистичний конгрес у Варшаві (буде аж в серпні 1973), а я все ще читаю те, що написали інші, і тільки завтра почну готуватися писати сам. Належу до людей, яким втікає життя між пальцями, — може, тому, що люблю це почуття стримування часу.

...Я дуже хотів би, щоб з моїх листів ішла у Ваше життя тиха, безкорисна радість, спроможна відганяти смуток і невіру.

...Пишете про мою приязнь з Євою [*Мова про Єву Бісс, його пізнішу дружину — Л. П.*]. Щораз краще знаю, що це для мене досмертна, в доброму, первісному розумінні фатальна справа, з якої я дістаю надзвичайно багато.

13.10.1972

...Перша половина року була для мене важкою в моїх професійних справах; деякі, сьогодні авторитетні, прашівчани заповзялися на мене і на мою книжку, яка мала вийти у їх видавництві — великий коментований збірник їхніх народних баянд, що вже був в останній коректурі. За їхніми критеріями я в минулих роках чимось провинився, і не знайшлося сили, щоб врятувати цю книжку, яка чейже була призначена для них, хоча я витратив масу часу на її оборону. Ця справа загрожувала перекинутися на моє місце праці, але, на щастя, там краще розбираються в тому, що і як роблю, і зараз у мене вже життя спокійніше, і знову збираюся багато робити, хоч ще не все є настрій.

...Може я заразив Вас на початку року своїм оптимізмом, — і ось, бачите, в той час нагрянули на мене ці неприємні події й відібрали багато цього дару. В мене в хаті було багато важливих речей, і назверх така несподіванка ніби не дуже мене схвилювала, але в людини є ще проклята (і прекрасна) підсвідомість, яка робить собі своє, і ніяк не накажеш їй, як треба жити. Стани пасивності бувають і в мене, і ось уже другий місяць ходжу навколо трьох статей про думи і взагалі слов'янський епос і не можу ніяк зібратися написати їх. Найсмійніше те, що матеріал для них у мене вже давно зовсім готовий. Але саме в тому справа, що не мушу йти на не пізнані перешкоди, — це найбільше стимулює.

...Сам я прив'язаний до моєї німчної матері і не їздив цього року, крім Свидника і меншої прогулянки по Чехії, нікуди. Може, і цього бракує мені. Тепер, можливо, поїду на два тижні в Польщу.

17.2.1974

[Останній лист припадає на час, коли Зілінський і Єва Бісс побралися і вона переїхала до Праги].

...Не можу сказати, що моє життя зараз трудне, але воно було і є повне поточних клопотів: два рази я воював за книжки, перекреслені в Пряшеві, особливо мій збірник народних балад, який от-от мав вийти і остаточно не вийшов; потім треба було порадити собі зі складною в наших обставинах операцією переселення моєї дружини Єви зі Словаччини до Праги. Шукали ми (даремно) більшого помешкання, між тим хворіла і померла моя мама. А крім того, в мене постійне почуття, що треба в моїй праці здогонити втрачений колись час, а оточення не дуже стимулює до інтенсивної праці. Через те, а також через інші причини більш об'єктивного характеру мені доводиться відмовитися від дуже спокусливої пропозиції поїхати на рік до Канади. Може, за два-три роки.

...Дуже цікавило б мене все, що пишете, але поштою до нас тепер нічого не дійде, бо ті, що це вирішують, не розбираються у змісті і здібні тільки розпізнати азбуку від латинки.

...Живемо дома з дружиною у великій згоді й порозумінні. Якби всі справи світу могли розв'язуватися так легко, як наші справи!

23.9.1974

[Я вислала Орестові О Cantaro, збірку української поезії і мистецьких репродукцій, видану Вірою Вовк португальською мовою].

...Спасибі Вам за прислану книжку. Жаль, що цю мову я

настільки не розумію, що важко мені ідентифікувати помішені вірші. Зате художніми репродукціями я був зворушений, — і одночасно засмучений, що така книжка може вийти тільки в Бразилії.

...Заздрю Вашому переселенню в нову хату. Я свого помешкання не люблю, — воно буває темне і навіть тісне (не пригадую навіть чи Ви були в ньому, бо врилися мені в пам'ять тільки наші мандрівки по Празі). Але всі спроби покинути його скінчилися досі в наших умовах невдачею, досі я не спромігся також на дачу, де міг би трохи співжити з землею. Словом багато ще передо мною, а не завжди в мене для себе самого стільки слів заохоти, як для тих, кого хочу любити. Останні роки пронеслися так стрімко і малозмістовно (крім надзвичайного співжиття з моєю дружиною), що я не можу зрозуміти, як це так перенісся з якогось 1967 року, коли мені було 44, до сучасної неутікеслово прори, коли мені вже понад п'ятдесят, і треба зовсім серйозно спішити, щоб встигнути з тим, що людина колись клялася зробити. Моє життя повне курйозів: брати пряхівчани угробили мені великий коментований збірник своїх же народних балад; щоб потішити мене, словаки, яких дехто вважає шовіністами, запропонували мені підготувати інший (4-національний) збірник словацькою мовою. Отож, сиджу і роблю книжку для братів словаків. Крім того, займаюся ще історичними піснями і ще дечим іншим з області фолкльористики яку дуже хотів би так обробити до 1978 року, щоб покинути її остаточно і перенестися в ближчу моєму серцю область літературознавства, яку я зраджував з різних причин такі довгі роки. Але часом попадаю в апатію від того, що лежить мені 5 готових чи майже готових, не виданих книжок (одна в Гарварді), і боюся, чи встигну, бо і здоров'я і те, що називають "кондицією", не те, що було.

Словом — живу, на жаль, професійно тільки наполовину, і це більше ніж раніше, гнітить мене, і не помагає тут добре запілля, яке маю дома. Але як тут скажитися, коли я сам обрав цей шлях?

Літо ми провели дуже гарно в Рабці — може, знаєте, де лежить це курортне місце, — але правду сказати, мені треба було б більше пробігати по горах. Колись, готуючися поїхати до Гарварду, я мріяв поїхати на заощаджені гроші з сином до Мехіко. Як це все далеко!

20.12.1975

...Рік, що добігає кінця, був для мене успішним і трудним. Я підготував за короткий час важливу книжку (зах.-карпатські народні балади), але від осені минулого року мав постійні труднощі зі здоров'ям, що вивершилося в травні і в червні

недомаганням серця. Ця річ ще не зовсім у порядку, але поволі повертаюся до нормального стану, не залишаючи праці. Єві досить трудно, бо не щастить їй друкуватися, і образів вона тут може продати мало. Але живемо з своїми добрими надіями.

31.3.1976

...Силкуюся спішити, щоб використати догідні можливості, які в мене є для наукової праці, а сил не завжди вистачає.

17.5.1976

[Лист писаний за два місяці перед смертю Зілінського]
Прочитавши мою статтю на мистецькі теми Орест писав:

...Мені самому ці справи тепер досить близькі; і я сказав би, що доповнюю, завдяки своїй дружині, а ще більше дочці, яку вчу історії мистецтва (бо хоче вступити до художньої школи) останню прогалину в своєму знанні царства мистецтва. Колись хотів би написати книжку про українське барокко, де, зрозуміло посідали б не останнє місце стилі образотворчого мистецтва.

Обговорюючи мій допис про майя, Орест писав:

...Взагалі ж я шалено заздрю Вам, що можете бачити такі прекрасні речі. Уявіть собі, що я досі не був навіть в Італії!

Не пригадую вже, коли я що писав Вам про моє життя. У професійній області передо мною стоїть як головне особисте завдання поробити протягом 3-4 років кілька більших праць з фолкльористики і перейти до історії української літератури. Це буде для мене перехід з чистилища в рай, і я вже тепер щасливий від самої думки, що буду писати про літературу.

Про мистецький шлях Петра Холодного (молодшого)

Аркадія Оленська-Петришин

Немає сумніву, що Петро Холодний молодший, якому цього літа минає 75 років, є одним з належно не оцінених сучасних українських мистців. Причиною на це є частинно скромність мистця, який не завжди використовує професійні можливості і мало турбується влаштуванням індивідуальних виставок. Другою причиною є те, що Холодний не належить до наших продуктивніших мистців і, будиши вимогливим до себе, присвячує багато часу на опрацювання своїх творів, поки не здобуде бажаних результатів. Сам мистець свідомий того, що він "не популярний" у нашому оточенні і вважає, що був би популярніший, якби погоджувався на компроміси. Холодний тут має на увазі в основному замовлення на ікони до церков, яких він часами не дістає тому, що всякі "церковні комітети", які в більшості випадків у справах іконопису не повинні б доходити до слова, часто збентежені оригінальністю його інтерпретацій. Мистець вважає, що деякі замовлення дістає завдяки втручанню окремих осіб, як от д-ра І. Макаревича у випадку церкви св. Івана Христителя в Гантері.

Холодний цікавився малярством вже з дитинства, коли мав нагоду бачити батька, Петра Івановича Холодного, при праці над картинами. Хоч батько викладав фізику й хемію в Київському політехнічному інституті, він у вільний час багато малював. Часто, коли батько малював, Петро з сестрами і братом також малювали поблизу. Холодний пригадує, як батько та інші мистці, які відвідували його, самі підготовляли ґрунт і розтирали фарби. У такій підготові до малювання старовинним способом Холодний бачить певну романтику, яка також була пов'язана з вибором тематики.

Після служби у війську Холодний поїхав до Подебрад (Чехо-Словаччина), де студіював хемію і також малював. Один з професорів, зауваживши талант у його рисунках, допоміг йому дістати стипендію, яка уможливила навчання в Українській студії пластичного мистецтва в Празі. У Празі Холодний студіював переважно графіку (від 1922 до 1927 року), а опісля переїхав до Варшави. До Варшавської академії красного мистецтва дістався (як один з 24. прийнятих з 350 кандидатів) на підставі двох малих зразків графіки, які він представив перед іспитами.

По закінченні Академії Холодний лишився асистентом у тій таки Академії і викладав рисунок для скульпторів та провадив

майстерню темпери до 1939 року. Мистець висловлюється з деяким незадоволенням про часи своєї асистентури, бо, маючи 60 студентів, не мав багато часу для творчої праці, щодо визначення себе в ній мав також деякі сумніви. Однак, він працював, як міг, і виставляв не тільки у Варшаві та Львові, але також і в інших містах Східної й Західної Європи.

Вельми шкода, що все, що Холодний намалював перед війною, а це були авангардні праці, які особливо віддзеркалювали його зацікавлення геометризацією форми, пропало під час війни. Після цього Холодний взагалі не малював дванадцять років і почав знову малювати на початку 50-их років, уже по приїзді до Америки.

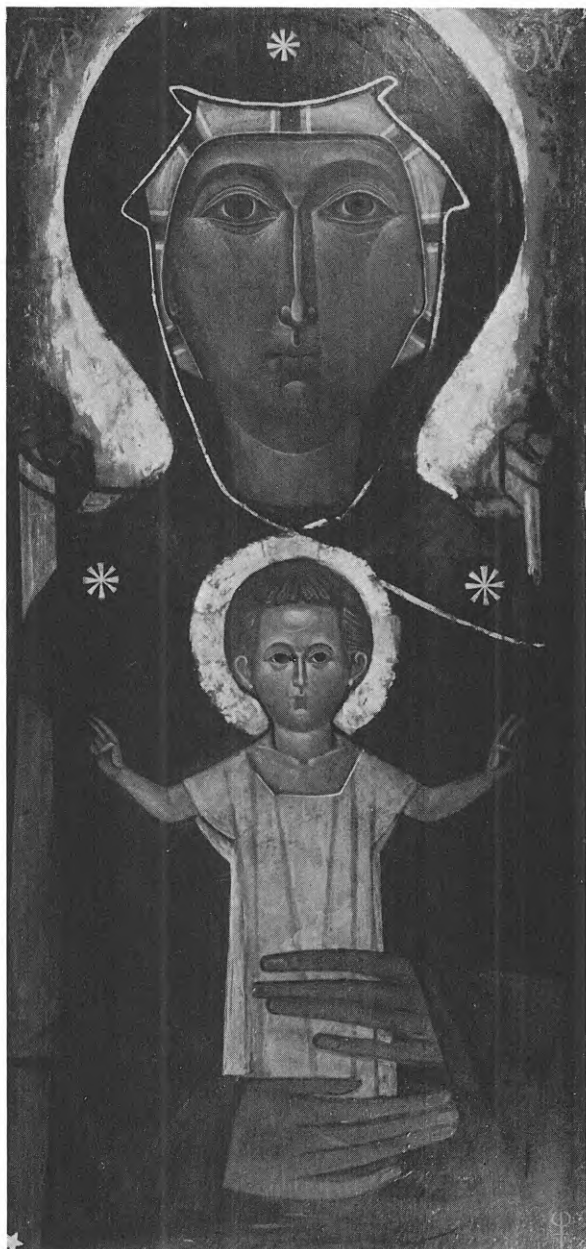
Холодний належить до мистців, які працюють рівночасно над різною тематикою, тому його творчість, мабуть, найкраще розглядати на підставі його тематичних зацікавлень. Основні тематичні цикли включають іконопис, краєвиди, натюрморти, зображення комах. Уніфікуючим у творчості Холодного треба вважати універсальне зацікавлення мистця, в якому найбільше (ікони) поєднується з найменшим (комахи).

Мистець користується темперою при малюванні ікон, комах і більшості натюрмортів, а олією для краєвидів. Сам Холодний пояснює, що коли він користується темперою, то будує образ, а коли олією — малює. Раннє зацікавлення графікою натомість помітне в своєрідності інтерпретації ікон, комах і натюрмортів.

Хоч Холодний каже, що його більше цікавить техніка і композиція, ніж тематика, все ж треба зауважити, що він також пристосовує підхід та техніку до обраної теми. І навпаки, зацікавлення різною технікою можна вважати віддзеркаленням його тематичних зацікавлень.

Холодний належить до найінтелектуальніших наших мистців, що стає помітне в його аналізі та поясненнях своєї власної творчості. Різноманітність підходів до творчості мистець пояснює тим, що в деяких темах (в іконах) він "синтетичний", а в інших, головне в краєвидах, "аналітичний". Це означає, як далі пояснює Холодний, що він природою захоплюється і не хоче додавати нічого "свого". Натомість, малюючи ікони, він більше компонує та виєлімінує багато елементів, які вважає малоістотними чи не потрібними, даючи в цей спосіб "синтезу" образу. До речі, синтеза, як її розуміє Холодний, є пізнішою стадією, коли мистець інтерпретує дані елементи в процесі бачення та після аналізу творить свою "власну річ".

В іконописі Холодний зацікавлений традиційними візантійськими іконами, особистою інтерпретацією в рамках цієї традиції, як також іконами, які є менш або більш новаторські і в яких він дає вільнішу інтерпретацію теми.

Чорна Мадонна, темпера, 1964. Із збірки мистця.

Впливу традиційних ікон Холодний зазнав ще в дитинстві, коли мав нагоду бачити старовинні ікони в домі своїх батьків. Тому в іконах мистець дотримується традиційних приписів, хоч вважає, що саме через приписи у цій традиції є багато повторности. У візантійському мистецтві Холодний бачить не стиль, який вичерпався, а тільки такий, який перестав бути живим з різних політичних причин. До речі, він взагалі бачить у візантійському мистецтві не один стиль, а радше епоху, в якій є багато стилів і можна навіть простежити різні течії, як от експресіонізм та імпресіонізм.

Зовсім зрозуміле, що традиційні ікони анонімніші від тих, в яких більше виявляється його мистецьке обличчя, на яких ясно видно, що їх виконав Холодний, а не хто інший. Однак, навіть у рамках традиційного іконопису в його творах є багато відхилень, новаторства в композиції й кольорі.

Очевидно, його найважливіший вклад в іконописну традицію треба бачити на тих іконах, де є вільніша інтерпретація теми. До речі, "творчі" ікони Холодного є, мабуть, найцікавіші та найоригінальніші в сучасному українському іконописі.

Холодний вважає, що натуралізм в іконописі гальмує й обмежує його, він бачить цікавіші можливості в "напівреалістичній" інтерпретації іконописної тематики. У таких творах мистець може вільніше експериментувати в укладі поз, як також у композиції та рисунку, бо відповідність приписам традиційного рисунка тут не така важлива. У цього типу іконах помітне зацікавлення мистця різними ефектами, що особливо владає в око, в тлі, де є багато варіантів, як і в багатстві різних фактур. Холодний зауважив, що він вживає золото як колір, а не як метал, що також питома традиційному іконописові. У традиційних іконах золото символізує безконечність і не означає неба, бо небо часто буває намальоване на золоті. Крім ефекту пласкості золота, в таких іконах є також пласкість перспективи, щоб око глядача нічого не шукало поза зображенням.

Різноманітність "творчих" ікон Холодного обмежує можливості узагальнення питомих їм особливостей. Серед них є такі, в яких є тільки нюанси стилізації, й такі, в яких підкреслена дуже своєрідна стилізація. Об'єднуючим у них треба вважати кольорит, звичайно стриманий, у темних тонах.

До найкращих "творчих" ікон Холодного належить *Чорна Мадонна*, яка є власністю родини Холодних. У ній особливо вдалий стриманий у темних тонах кольорит, як також самі лише натяки на стилізацію. В обличчі Мадонни підкреслена ніжність, а цілість постаті виявляє безпосередність трактування сюжету, що можна порівняти з кращими Мадоннами Михайла Черешньовського.

Негативна Мадонна, темпера, 1953. З колекції О. й М. Кузьмовичів.

Дівчина в хустці, темпера, 1960.

Також дуже вдала *Негативна Мадонна* (чорні площини намість яasn их, а червоні намість темних) у колекції О. й М. Кузьмовичів. Хоч у ній більш наявна стилізація, з підкресленням лінійної композиції, яку ідентифікуємо з більшістю кращих "творчих" ікон Холодного, вона особливо вдала тому, що в ній, як і в *Чорній Мадонні*, переконлива інтимність образу. Коли в деяких новаторських іконах Холодного підкреслена схематичність, у *Негативній Мадонні* відчувається зрівноваженість, при чому геометризація не відтягає уваги від експресивного впливу твору. Експресивності цілого мистець також досягає такими засобами, як уклад рук. Я мала нагоду бачити тільки чорно-білу репродукцію дещо більш схематизованої Мадонни з колекції В. і Ю. Кушнірів, однак на підставі репродукції те саме можна сказати й про цю ікону.

Деякі питомі іконам Холодного особливості виявляються також в інших картинах, як от у *Дівчині в хустці*. Подібність

можна зауважити особливо в трактуванні обличчя і рук, а фронтальність зображеної постаті нагадує композицію деяких традиційних ікон мистця. У цій картині особливо сильно вражає зацікавлення ритмом, що відданий повторними лініями бгунк хустки.

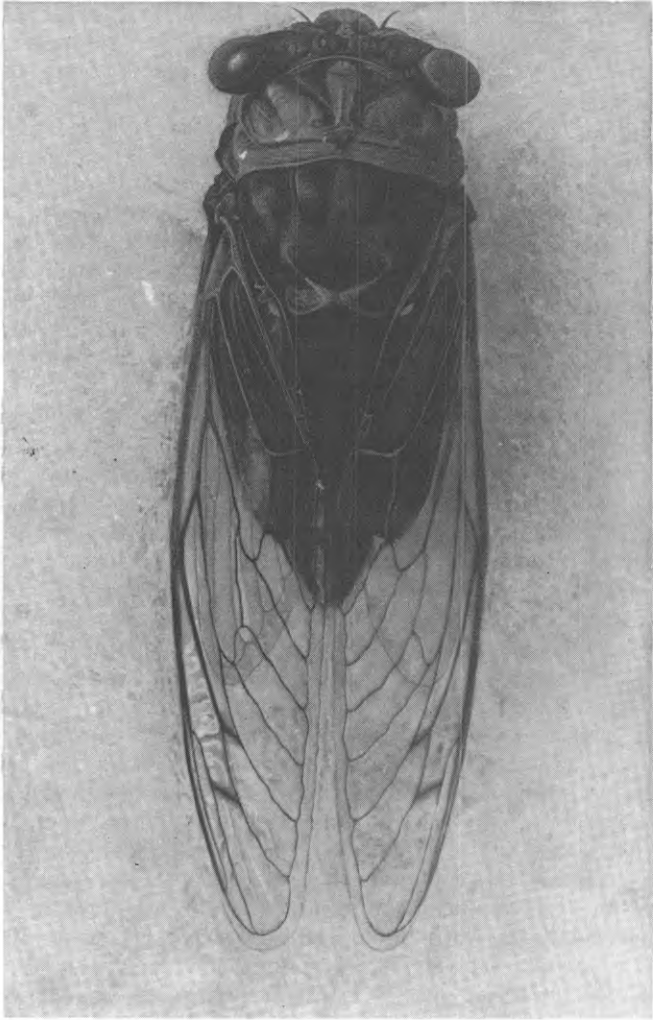
В іконі *Різдва*, яка тільки легко відходить від традиційного іконопису в композиції та кольорі, є зорова динаміка і вислів ритму в зображенні постатей, це особливо унаглядне янгол у позі лету. Мистець також відходить від традиційного іконопису вільнішою інтерпретацією облич постатей цієї ікони.

Холодний застосував інший засіб зображення в *Мадонні з Ісусом* (теж власність родини Холодних). У цій праці особливо вражає засіб повторних ліній, які справляють враження деякої схематичності образу і створюють певну емоційну віддачу зображеної Мадонни. Лінійне трактування як засіб притягає око глядача і відтягає від експресивного діяння образу як цілості.

Холодний малював ікони для деяких церков. До видатніших належать церква св. Андрія в Бавнд Бруку в Нью-Джерсі (1964-74) і св. Івана Христителя в Гантері (1964-65). Хоч ікони в церквах традиційніші від тих, які можна побачити в небагатьох приватних колекціях, в них теж виявляється індивідуальність Холодного. В іконах обох церков вражають питоменні Холодному темні обличчя святих, постаті яких часто зображені на ясному тлі. Особливо цікаві ті ікони, в яких є стриманий кольорит і тональність, яка більше нагадує "творчі" ікони, хоча у всіх іконах вражає точність зображення і впевненість образу. В однофігурних іконах менше композиційної винахідливості, бо багатофігурні ікони виявляють вільнішу та оригінальнішу композиційну інтерпретацію. Зокрема сильне враження справляє запрестольний образ Богородиці в Бавнд Бруку, в якому є вираз гідності і переконливе враження спокою.

Найцікавіше з тематики у виконанні Холодного — комахи. Комахи, як й інші дрібні істоти, які Холодний зображує у великому побільшенні, особливо ваблять його. Це світ, який існує, схований від нашого випадкового бачення, на який ми звичайно не звертаємо уваги і спостерігаємо тільки тоді, коли міняємо спосіб обсервації нашого довкілля. Холодний цікавився рослинами й комахами ще з молодих літ, а після навчання в Празі хотів навіть вступити до Вищої лісної школи у Варшаві. У нього є колекція (близько 5 тисяч) жуків, мух та ос, які мистець сам збирає та впорядковує з докладністю науковця.

Деяких комах зі своєї колекції Холодний малює у великих побільшеннях, не відходячи від моделю й уважно зображуючи деталі. Зображення комах унаслідують, як мистця цікавлять нюанси структури комах, а зокрема жуків, яких він найчастіше

Цикада, темпера, 1975. Із збірки мистця.

малює. Така докладність обсервації та відтворення форм комах на площинах картин вимагає багато зусилля, бо, як каже Холодний, треба часто перевіряти деталі в процесі малювання. В зображенні комах тільки тло, на якому мистець експериментує з різними фактурами, є уявне.

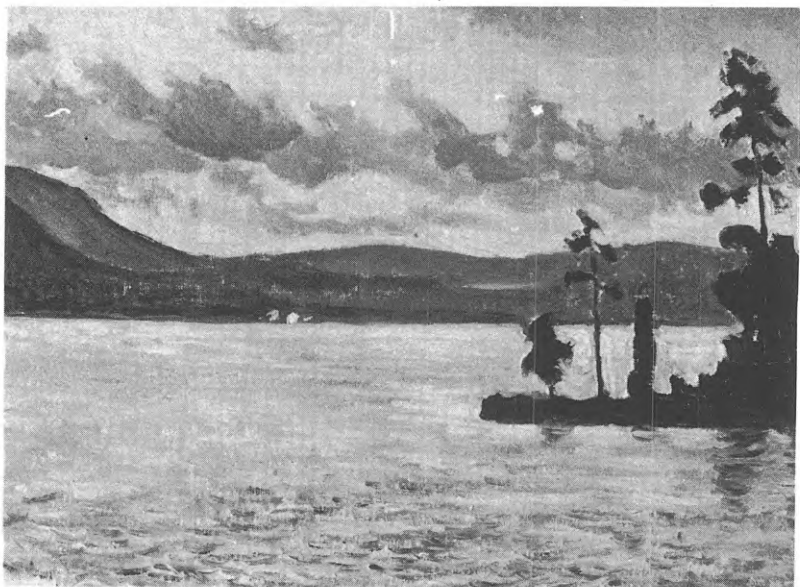
Хоч комахи являють собою зовсім інший світ, ніж ікони, між обома тематичними світами можна запримітити деякі паралелі. Крім докладності зображення, помітна також центральність постатей святих та комах, як часом і подібність написів на тлі в обох сюжетах. Однак, у випадку з комахами віддзеркалений інший спосіб бачення: саме безпосереднє спостереження мініатюрних форм, кольору і фактури. Точністю бачення у захоплюючому великому побільшенні форм будови комах мистець творить якийсь незнаний світ, який ніби існує закрито в своїй досконалості. Комахи справляють враження страшних істот, які здаються загрозливими саме тому, що у великих побільшеннях вони діють як зображення дійсних і разом з тим невідомих істот. Деякі комахи вражають так, наче б по всьому тілі були покриті очима, які настирливо дивляться на глядача. У Холодного є також картини з зображеннями інших істот, наприклад, риб, що теж сильно вражають побільшенням. До великої міри фотографічність бачення стає індивідуальним стилем Холодного саме завдяки великому побільшенню форм.

До найкращих картин з цього циклу належить *Цикада*. Вона справляє враження сюрреальної, несподівано великої істоти, яка гіпнотизує нас незнайомими формами, що одночасно здаються реальними, до великої міри завдяки впевненості зображення.

Холодний вважає своє зацікавлення комахами втечею від дійсності. Мистець ще в дуже молодому віці залишив Україну, велику частину свого життя подорожував, та й тут, в Америці, відчуває чужість свого довкілля. "Свій світ" натомість він знаходить у зацікавленні комахами, жуками та природою взагалі і каже, що куди б не поїхав, всюди може знаходити цей "свій світ". У цій так званій "утечі", у вглибленні в себе і в близький зовнішній світ треба дошукуватися таємниці мистецького світу Холодного. Мабуть, завдяки цій втечі Холодний зумів створити дуже своєрідний, хоч стилістично різномірний мистецький дорібок.

Краєвиди Холодного належать до найбільш анонімних його праць, в яких найменше виявляється своєрідний спосіб мистецького вислову, досконалості зображення, такий питомий іншим тематичним циклом. Цим Холодний відмінний від багатьох інших мистців, яким важко виявити свою мистецьку особовість в іконах, однак значно легше якраз в краєвидах. Багатьом мистцям тяжко знайти рівновагу між традиційними приписами іконопису та особистою інтерпретацією. Вони губляться в традиційному іконописі, а вільніші інтерпретації ікон перестають у них бути зображеннями святих.

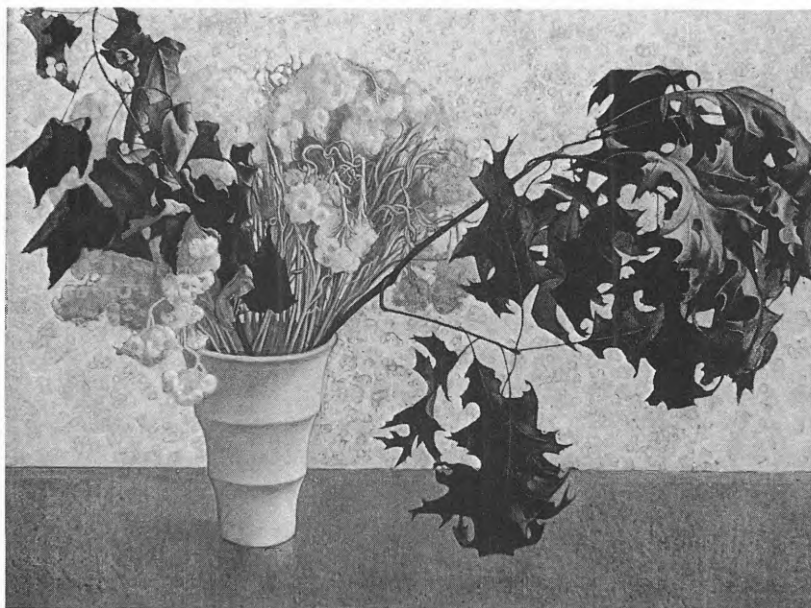
Вже згадані стилістичні властивості ікон Холодного (питому йому стилізацію та геометризацію) ніяк не можна запримітити в його краєвидах. У них немає й відчуття сюрреальності його

Краєвид, олія, 1970. З колекції В. і Ю. Кушнірів.

побільшених комах. Вони, натомість, віддзеркалюють інший мистецький імпульс, який вказує на почуття близькості до природи, яку мистець спостерігає, але відчуває менше бажання компонувати чи міняти її. Хоч Холодний мало відходить від баченої природи, не можна сказати, що він не інтерпретує чи не підкреслює в своїх картинах відчутий у природі настрій. Можливо, найточнішим поясненням буде те, що природа більше діє на нього, він глибше занурюється в краєвид. Це й відповідає твердженню Холодного, що він "подивляє природу".

Найкращі краєвиди Холодного ті, в яких він найбільше інтерпретує бачені форми і передає відчутий ним настрій у природі. У таких працях найчастішим засобом вислову є більше гармонія кольорів, ніж композиційні зацікавлення. До найкраще виконаних належать ті краєвиди, в яких стриманий кольорит, що в більшості картин висловлює злагоду і тишу. У таких тональних краєвидах Холодний особливо успішно віддає почуття близькості до природи. У картині *Перший сніг* відчувається інтимність і теплота, які мистець висловлює ясносірими тонами. Хоч краєвиди з сіро-білими тонами виходять найкраще, до кращих треба зарахувати також деякі літні краєвиди, — експресивні й настроєві,

Суше листя, темпера, 1968. Із збірки мистця.

одначе і в них витримана гама кольорів. У деяких кращих краєвидах помітне сильніше зацікавлення композицією, як от у тих, на яких віддзеркалена у воді природа творить цікаві площинні варіації. Найслабші краєвиди Холодного, мабуть, багатокольорові та багатоконтрастні, в них менше виявляється згадане відчуття близькості до природи. Вони також здаються менше персональними та інтимними. Сам Холодний каже, що він не любить малювати влітку, коли природа набирає яскравого кольориту.

На відміну від ікон та комах, в зображенні яких тісніша, зумовлена темперою техніка, в олійних краєвидах Холодного вільніша, майже імпресіоністична техніка. У цих картинах вражає ще сильніше та однотайніше зацікавлення фактурою, що помітне навіть у трактуванні неба.

Як ікони й комахи, Холодний малює також і натюрморти темперою. Вони відзначаються досконалістю зображення і впевненістю та гіпнотичністю образу, що й є питомими творчості Холодного властивостями. У натюрмортах об'єкти дуже часто зображені в центрі площин, що є композиційним засобом, який підсилює враження цілості та, як й у випадку з комахами, надає об'єктам якогось особливого "буття".

Завдяки сильнішому зацікавленню композицією та точності техніки натюрморти Холодного треба вважати досконалішими від його краєвидів. Хоч тональніші картини й цієї групи належать до кращих, також вдалим, головне завдяки деталізації та прецизності зображення, є й натюрморти з яскравішим кольоритом.

До найкращих натюрмортів Холодного належить *Сухе листя* (мистець каже, що особливо любить сухе листя і патиччя). Картина тонально втримана в пурпурових та сірих кольорах і вражає феноменальним контролем і спостережливістю мистця.

На закінчення хочу передати деякі цікаві спостереження Холодного, які виринули в моїй розмові з ним. Холодний вважає, що українська духовість є східня, всі важливіші культурні впливи прийшли до нас зі Сходу, і турбується тим, що ми все це втрачаємо. Він також вважає, що абстракція є глухий кут, що існує багато "модерністів" з конечности (як, наприклад, ті, що не вміють рисувати), а не з переконання.

Мистець каже, що він особливо відчуває брак середовища, такої мистецької атмосфери, яку він знав за перебування в Варшаві. Багато з нас, мабуть, погодиться з ним, що це одна з негативніших прикмет мистецького життя в метрополітальній околиці і що нам дуже бракує живого мистецького середовища.

Холодний також зауважив, що в нашому закритому суспільстві немає щирої та відкритої критики, натомість є мовчанка, похвали або напади. Конструктивна критика зокрема потрібна для мистецького розвитку та такої атмосфери, яка підносила б творчий настрій.

УНІВЕРСАЛ

Української Центральної Ради до українського народу, на Україні і по-за Україною суцього.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають — вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські З б о р и (С о й м). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші У к р а ї н с ь к і З б о р и .

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати

Революція, що почалась у березні 1917 року в царській Росії і до якої вибуху в чималій мірі причинилися складені з українців військові частини в Петрограді, дала поштовх до організації українських національних сил у самій Україні. Вже 17 березня утворилася в Києві Українська Центральна Рада, як верховний орган українських політичних та громадських груп. Масові з'їзди селянських і військових представників, що тоді відбувалися в Україні, дали повну підтримку Українській Центральній Раді, як верховному центрові. 10 червня 1917 року Центральна Рада видала свій перший Універсал-звернення до українського народу, що знаменує собою перший етап у розвитку української національно-демократичної революції. Передруковуємо його текст із урядового органу *Вісти з Української Центральної Ради*. Київ, червень 1917, № 11, стор. 5.

своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ.

І ми УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті бути такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на АВТОНОМІЮ.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого Комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства себто, вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство **ОДКИНУЛО**.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, **НЕ СХОТІЛО РАЗОМ З НАМИ ТВОРИТИ НОВИЙ ЛАД**.

Так само НЕ СХОТИЛО ПРИЗНАТИ КОМІСАРА НА ВСЮ УКРАЇНУ, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щ о б м и с а м і т в о р и л и н а ш у д о л ю . Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми сами повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, видаємо сей УНІВЕРСАЛ до всього нашого народу і оповіщаємо: ОДНИНІ САМІ БУДЕМО ТВОРИТИ НАШЕ ЖИТТЯ.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати НАЙТІСНІШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗНОСИНИ З ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, п р и п и с у є м о нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, і тоді ПЕРЕВИБРАТИ АДМІНІСТРАЦІЮ.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, п р и п и с у є м о нашим громадянам негайно ПРИЙТИ ДО ЗГОДИ Й ПОРОЗУМІННЯ З ДЕМОКРАТІЄЮ ТИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі

кошти (гроши). До цього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, і негайно регулярно пересилати його в СКАРБНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ, хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: У КИЇВІ, року 1917, місяця червня (іюня) числа 10

Українська Центральна Рада.

3 ПЕРСПЕКТИВИ 60-РІЧЧЯ

Мирослав Прокоп

Цього року минає 60 років від часу української національно-демократичної революції, що почалася на центральних землях України в російській імперії і згодом дала початок для державного відродження українського народу теж в інших частинах України.

Упродовж часу, що ділить нас від тих подій, появилася численна українська і чужинецька література, в якій доволі широко проаналізовано тодішні події, піддано критичному оглядові досягнення та зокрема невдачі українського народу, зроблено спробу збагнути їх причини. (Не говоримо тут про те, що сьогодні про 1917 рік пишуть в УРСР, чи в СРСР взагалі: для тамошніх авторів ніякої окремої української національної і соціальної визвольної революції не було, а був лиш один переможний потік "великої жовтневої"; все поза ним інспірувалося ззовні, чи було породжене місцевими "буржуазно-націоналістичними" недобитками). Сьогодні, коли давно притупились емоції, що нагромадилися довкола революції з-перед 60 років, безспірними видаються деякі висновки про те, чому відроджена тоді нація не зуміла зберегти своєї державної самостійності. Сьогодні теж легше порівнювати становище українського народу напередодні і під час революції з сучасним його положенням та робити висновки про його перспективи в майбутньому. Це найбільш важливе. Бо, якщо історія має бути вчителькою життя, то всякий погляд у минуле має глузд тоді, коли на нього дивитися в аспекті сучасного і майбутнього.

Учасники і дослідники революції 1917 року однозгідні в тому, що вона застала український народ невідготованим і тому він не зумів використати шансів, які вона перед ним розкрила. Ісаак Мазепа, голова уряду Української Народної Республіки в 1919 році і провідний діяч української соціал-демократії, так пише про цю проблему в своїй праці п. н. *Україна в огні і бурі революції 1917-1921* (Прага, 1942, стор. 7):

"Історично обставини так склалися, що революція на Україні вибухла в умовах надзвичайно несприятливих для вільного та незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань. Двосотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, госпо-

дарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і всі вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, зденаціоналізувалися. За незначними винятками вони стали чужі, неукраїнські. Школи для української людности були тільки з російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, вчителі, лікарі, адвокати і т. п. складалися переважно з росіян, жидів та помосковцених "малоросів". Торговля і промисел були в неукраїнських руках".

Далі Мазепа пригадує, що, за переписом населення з 1897 року, в європейській частині царської Росії, в тому числі і на Україні, грамотних було лиш 21% населення, і те, що українського організованого політичного життя на ділі не було, а те, що було, знаходилося здебільша в полоні російських політичних партій; що перша українська політична партія, тобто РУП, утворилася шойно 1900 року та що її діяльність, в парі з діяльністю утвореного пізніше ТУП, "була краплиною в морі тих потреб, що стояли перед поневоленим українським народом під царською Росією". До цього ще слід додати, що революція 1905 року принесла в царській Росії нову хвилю реакції, що всяка культурна і політична діяльність українців була на ділі заборонена, що російську шовіністичну реакцію ще більше посилив вибух першої світової війни.

Але справа була не тільки в тих об'єктивних слабостях українського народу, що були результатом чужого поневолення і про які пише Мазепа. Справа була теж у тому, що в парі з цим скалічена була українська духовість, що паралізована була українська політична думка, що, напередодні революції, не було ясного, виразного, недвозначного маяка, на який могла б орієнтуватись українська політика і сам народ, що не було виразної програми дії, якої метою була б самостійність України, і не було з'ясовано ні стратегії, ні тактики боротьби за неї. Ясно, що це був результат чужинецького поневолення, але не менш певним є те, що цю виразну мету розгубили самі українці — і це паралізувало їхні дії. Правда, ще в 1895 році, отже на 22 роки перед революцією, Юліан Бачинський проголосив у своїй праці *Україна irredenta* гасло "політичної самостійности України, як *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку", а п'ять років пізніше, в 1900 році, Микола Міхновський виступив у Полтаві з промовою на Шевченківському святі, в якій висунув гасло самостійної України. Ця промова була згодом опублікована окремою брошурою і мала визначити програму дії РУП. Але швидко РУП, з тактичних міркувань, станула на становищі боротьби за національно-територіальну автономію, а частина членів РУП перетворилася в Україн-

ську Соціал-Демократичну Спілку, яка прийняла принцип централізованої соціал-демократичної партії всієї Росії, а в національному питанні відкинула вимоги не лиш самостійности, але й автономії. Автономія була також гаслом українських представників у першій Державній Думі. Найсильніша під час революції партія українських соціалістів-революціонерів оформилась організаційно щойно на початку революції, а її дореволюційні гуртки в різних містах України також не висували ясної програми самостійности. В 1913 році Дмитро Донцов проголосив на студентському з'їзді у Львові вимогу сепаратизму України від Росії, але не поставив рівночасно принципового питання державної самостійности.

Словом, коли Мазепа пише, що в дореволюційній Україні не було "незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань", то це тільки одна половина правди. Друга така, що, на ділі, не було тоді також незалежного від росіян українського політичного мислення.

Той фактичний стан треба мати на увазі, коли читати передрукований на іншому місці в цьому випуску нашого журналу Перший Універсал Української Центральної Ради, проголошений 10 червня 1917 року в Києві. На свій лад, це документ великого здвигу українського народу і доказ його незнищенної фізичної та духовної сили. Так доводиться думати, коли мати на увазі, що той універсал тодішньої провідної верхівки України (зрештою дуже нечисленною), яка виступала речником прагнень народу і зразу з'єднала собі його підтримку, появився після майже 250 років намагань Москви, а згодом Петербургу, тотально знищити українську незалежність, стерти з лица землі українську націю, як окрему духовно-культурну спільноту, вирвати її історичне коріння, вбити її історичну пам'ять. В Універсалі є рішучі слова: "Хай Україна буде вільною", або "Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас лучші", або "Однині самі будемо творити наше життя". Там є розумне доручення на місцях "перебирати адміністрацію" краю і рівночасно шукати порозуміння з меншостями України.

Але водночас "волю України" творці Універсалу розуміли не як самостійну державу, але як автономічну одиницю в єдності з Росією. Ті, хто згодом боронив таку мінімалістичну українську програму, вказували на те, що вона була результатом об'єктивних умов, бо реальної організованої на місцях сили керівники Української Центральної Ради на ділі не мали; що виявом такої сили не були масові селянські, чи військові з'їзди, які радше віддзеркалювали короткі спалахи настроїв, були солом'яним вогнем, який швидко згасав; що серед мільйонів несвідомих українських мас діяла далі російська і русифікована бюрократія, яка мала владу

на українських землях, і що вона в багнети приймала саму ідею автономії, а вже поготів самостійності України, та ін. Таким поясненням і виправдуванням тодішньої політики відповідають критики, що основним джерелом українського мінімалізму були не ті об'єктивні сили, але утопічність української провідної верстви, чи, точніше, частини її керівних кадрів, що не думали категоріями українського національного інтересу, але жили в полоні уявлень про всеросійську, а навіть всесвітню революцію, і тим загірним ідеалам підпорядковували те, чого вимагала українська національна і державна рація.

II

Проте сьогодні не йдеться про спори за історичне минуле. Важливішим є питання, в якому становищі перебуває сьогодні нація і як повелась би вона в умовах нової історичної нагоди, подібної до тої, що відкрилася перед нею 60 років тому.

Правда, слід зразу відмітити, що такі нагоди, як у 1917 році, коли стався повний розвал царської Росії, трапляються рідко, раз на десятиріччя, може на сторіччя. Тому — хоч не можна виключити несподіванок, що їх нераз готує народам та імперіям доля, зокрема коли йдеться про насичену глибокими внутрішніми протиріччями і слабостями сучасну колоніальну імперію Росії — то все ж таки спекулювати на аналогічні як у 1917 році ситуації тут зайво. Доцільно натомість для відповіді на вище поставлене питання, покористуватись іншим критерієм оцінки: пригадати, як від часу програних визвольних змагань 1917 років, вели себе українці в умовах частинно принаймні пригожих для ширшого розгорнення боротьби за незалежність. А сталося так, що впродовж останніх 60 років було принаймні декілька епізодів, чи процесів, що можуть засвідчити про потенційні спроможності нашої нації і дати уяву про її біологічну та духовну силу, зрештою теж про її слабості.

Перший післяреволюційний іспит української нації принесли 1920 роки. Ренесанс, що тоді стався, розкрив великі потенції і динаміку нашого народу в усіх галузях його життя. Подумати тільки: де були б ми, як нація, сьогодні, коли б тодішнє відродження нашої духовної і матеріальної культури на загальмував сталінський терор 1930 років! Яких вершин у літературі, мистецтві, науці могла тоді досягти українська людина, якщо б їй було дано сприятливі умови праці принаймні ще на два-три десятиріччя! Уявлення про це може дати хоча б перелік імен видатних постатей народу, що творили тодішню епоху і які згодом були фізично знищені, морально зламані, або примушені замовкнути.

І не був це здвиг народу тільки в самій УРСР. Зрушення українських мас сталося тоді теж у західних областях України. Втрата державности штовхнула тамошніх українців до самоорганізації, до вирощування національних кадрів професійної інтелігенції (її недостача вважалась однією з причин невдачі у війні з поляками), до розбудови господарської бази, до творення власних варстатів праці, до самоосвіти, врешті до енергійної політичної боротьби легальними і нелегальними засобами. А спрямовані були всі ті дії недвозначно на творення підбудови майбутньої державности. Навіть найменша вітка народу на Карпатській Україні дала в 1938-39 роках свідчення того, куди прямує нація, коли перед нею відкриваються хоча б частинно пригожі умови.

А друга світова війна? Насамперед недвозначним плебісцитом проти ворога виявилось в перших тижнях війни між СРСР і Німеччиною небажання мільйонів вояків Червоної армії боронити свого поневолювача. Коли ж стало ясне, що нація опинилася між молотом і ковадлом гітлерівського і більшовицького народобвиств, то вона зуміла, без будь-якої сторонньої допомоги, організувати власні підпільні і збройні частини ОУН і УПА. І сталося те після жахливого її скривавлення в 1930 роках і в умовах жорстокого гітлерівського терору, якого метою було таки фізично вигубити мільйони українців. У тих кліщах між двома ворожими силами знайшлися люди, що вирішили поставити організований опір. Про те, якого формату і характеру були ті люди, український і сторонній світ дізнався та усвідомив багато років пізніше, коли про таких як Катерина Зарицька, Михайло Сорока, Євген Пришляк і про тисячі безіменних з пошаною заговорили діячі новітнього руху опору 1960 і 1970 років, українці і неукраїнці, що зустрілися з ними у в'язницях і концтаборах СРСР. І з пошаною поставилися вони до діячів революційного періоду не лиш з огляду на їхню мужню поставу, але теж з причини шляхетних, гуманних ідей, за які ті люди боролися.

Короткотривала післясталінська відлига вистачила для того, щоб на Україні народилися шестидесятники та згаданий рух опору. Історичне значення того руху ще немислимо оцінити тому, що надто близько ще ми до нього. У всякому разі, вже сьогодні можна твердити, що його велика заслуга в тому, що він показав світові нове українське покоління, яке своєю мужньою поставою і своєю розумною політичною плятформою знищило панівний у свій час у світі міт про ліквідацію національного питання в СРСР, зокрема на Україні, і створило новий період українського духовного і політичного відродження.

А як сьогодні виглядає нація в порівнянні з тим, чим вона була в 1917 році? У згаданій вище праці І. Мазепа говорить про знищення соціальної структури нашого народу, про підпорядкування мас культурним і політичним впливам російського суспільства, про перетворення його в етнографічну масу, про русифікацію міст і ворожість їх мешканців до прагнень українського народу. Чи немає в цьому аналогій до сучасної дійсності?

Немає сумніву, що останні десятиріччя принесли фундаментальні переміни в суспільній структурі українського народу. Це давно вже не є несвідома етнографічна маса. У горнілі важких переживань і трагедій, спричинених політикою Москви, гітлерівським народовбивством та воєнними знищеннями, утворилась на українських землях нова суспільна формація, яку, правда, в офіційній термінології і практиці в СРСР зараховують як органічну складову частину т. зв. радянського народу, але яка — як показали і показують хоча б події останніх років — має численні елементи національної самобутності та національних прагнень володіти собою.

Помилково було б думати, що ті здорові елементи виявляються лиш у колах діячів руху опору, чиї імена сьогодні широкі відомі у світі. Це немислиме хоч би тому, що ті люди не могли народитися в порожнечі: вони в певній мірі віддзеркалюють те, що існує під поверхнею в надрах народу.

Американський дослідник найновішої історії України Джон Армстронг у свій час не без причини висунув погляд, що праця І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?* — це, можливо, результат довгих дискусій у провідних колах сучасної України, і що таким чином сам Дзюба оформив те, що, по суті, було типовим теж для мислення інших Дзюбиних сучасників. Те саме можна сказати про основний політичний постулат Левка Лук'яненка та групи суджених 1961 року українських юристів, значить, про намагання шукати виходу для нації у статтях радянських конституцій, що передбачають право союзних республік вийти з СРСР. І взагалі вся концепція конституційної боротьби теж у площині політичних прав громадянина — це неминуче результат усвідомлення, що мусіло статися в умах ширших кіл суспільности, а не лиш у самих діячів руху опору.

Усе це треба мати на увазі, бо надто часто, коли ми говоримо про постаті типу Мороза, Чорновола, Шухевича, Світличного, Лук'яненка, Калинців, Стуса, ми не усвідомлюємо існування тисяч безіменних оборонців самобутности нації, що створили і створюють ґрунт для народження таких провідних постатей. І не помічаємо ми й того, що чимало творців народних надбань, духовних і матеріальних, знаходиться в колах людей науки і

культури, в колах професійної інтелігенції і що ту частину української громади аж ніяк не репрезентують духовні і національні покручі типу голів, секретарів, чи інших членів правлїнь різних офіційних т. зв. творчих спілок, чи об'єднань, партійних і позапартійних, чиї імена і чиї заяви ми часто читаємо в радянській пресі.

Тому, коли міряти сучасну дійсність в Україні, чи взагалі в Радянському Союзі, критеріями політичної свідомости і суспільної динаміки, то вона основно відмінна від становища напередодні 1917 року. Тут ми далеко попереду. Громадяни України сьогодні більш освічені, вони користуються засобами масового зв'язку, їх неможливо тепер тотально відтяти теж від впливів закордону (сьогодні через радіо, завтра через міжпланетарне телебачення), вони не можуть звільнитись від емоцій, що ведуть до національного усвідомлення, а зроджуються у людини в зударі з такими явищами щоденного життя, як очевидне підпорядковане Москві становище розвиненої нації, як дискримінація національної мови, культури, історичного минулого і под.

Зате, якщо йдеться про русифікацію, денационалізацію, про насичення українських міст чужим, або байдужим до національних проблем елементом, про які писав Мазепа щодо передреволюційної доби, — то сьогодні вони залишились у чималій мірі незмінні. Що більше, політика сучасного уряду імперії в його намаганнях уніфікувати, централізувати, асимілювати, здушити вияви національної окремішности, та навіть деякого відмінного, індивідуального, а не отарного мислення, отже перетворення людини у слухняний гвинтик гігантської державної машини, — сьогодні більш підступна, більш досконала і тому більше знищуюча. Дореволюційна Україна не знала такого, як тепер, плявового перемішування населення, такого свідомого перетворення української національної території в шахове поле різних національностей, росіян і русифікованих безбатченків українського і неукраїнського роду. І тоді, коли модерна доба, що принесла нову соціальну структуру українській нації, дала українській людині можливості зв'язку з довкіллям, що про нього 60 років тому мріяти не можна було, та сама доба відкрила теж ворогові можливості пенетрувати у колишній український національний резервуар сили майже непорочної чистоти (даремно деколи осміюваний), — значить в українське село. Таким чином та доба створила зовсім новий сценарій для двобою між модерними, відродженими завдяки ній національними силами і теж завдяки ній озброєними міцнішими засобами силами чужої інфільтрації. Це, зрештою, слід сказати і про міста України, які після революції виявили небувалу динаміку української стихії, але на які дуже

швидко розмахнулася Москва і почала перетворювати їх у bastiони своєї агентури.

Це лише частини тієї обстановки, що в ній сьогодні доводиться жити українському народові. Вона зумовлена вимогами постійної боротьби: наступу ворога і української самооборони. Зайво ставити прогнози, хто цю боротьбу виграє. Сьогодні вже ясні втрати, які ми потерпіли і, треба рахуватись, будемо далі мати. Сюди належить, наприклад, втрата частини території історичного поселення українського народу в результаті російської колонізації, головним чином у таких областях, як Донецька і Ворошиловградська, подібно як за час більшовицької влади ми значно втратили українське населення Курської і Воронізької областей, далі, утворення ще більш серйозної як тепер (вона й так серйозна) проблеми російської меншости на територіях, де українці збережуть більшість, або ще: духовна асиміляція частини українського населення. Але, з другого боку, теж ясне, що ті втрати не принесуть знищення української нації. Ніякі штучні, на насильстві сперті теорії і дії політики т. зв. злиття націй, у нашій добі нікого з неросійських народів, отже і українців, з росіянами не зіллють. Це утопія. Що гірше: такі намагання ще більше озлоблять неросіян, а в російських масах ще більше посилять шовіністичні настрої. Той шовінізм — це страшна моральна отрута і на такому зіллі можуть родитися великі людські трагедії. На щастя, виглядає так, наче б дехто з росіян, теж з нової т. зв. третьої хвилі, цю небезпеку усвідомлює (Солженіцин). Але й вони потрібних висновків з цього не спішать робити.

У такому аспекті, сучасне становище українського народу — це дальша боротьба за саме існування. Цим воно подібне до передреволюційного. Проте немає сумніву, що в подібних як тоді умовах, ми були б краще підготовані. Але діло в тому, що жити й боротися нації мусять не тільки у виняткових обставинах, але також тоді, коли, як сьогодні, йдеться про те, щоб перетривати, щоб не дати себе знищити, щоб кожного дня націю будувати.

МАРКС НА ЛАВІ ПІДСУДНИХ

Казімеж Трембіцький

Петро Григоренко, колишній генерал радянської армії, українець, відомий на Заході в російській версії прізвища як Пйотр Грігоренко, є від багатьох років зноюю постаттю для всіх, хто цікавиться боротьбою гурту сміливців за права людини і права народів у Радянському Союзі. Генерал Григоренко символізує нерозривний зв'язок цих двох справ, бож, ставши захисником кримських татар, яких Сталін жорстоко скривдив, поголовно виселяючи їх з батьківщини, він одночасно боровся за своє власне право засуджувати нелюдські методи, критикувати поведінку влади і вимагати — в рамках можливостей — відшкодування заподіяних кривд. Петро Григоренко був, мабуть, одним з перших т. зв. дисидентів, прізвище якого дісталось на шпальти світової преси у висліді його мужньої постави, а також репресій, які він накликав на себе тією поставою. На ганьбу радянських керівників людину з такими високими моральними та інтелектуальними якостями позбавлено на довгі роки свободи і заборонено в "найгіршу з усіх тюрем у світі" (його власне окреслення), психлікарню спеціального типу. Нині, хоч виснажений і хворий, він далі активно діє в русі оборони прав людини. Він є членом Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод і представником її у Москві.

Приблизно три роки тому Петро Григоренко познайомився з працею українського письменника й економіста Миколи Руденка, яка відповідала його поглядам і порушувала теми, якими він цікавився. Минулого року Руденко мав нагоду познайомитися особисто з Григоренком і попросив його написати передмову до своєї праці п. н. *Економічні монолози*, що становить критику економічної теорії Маркса, викладеної в його *Kanimani*, протиставляючи їй теорію фізіократа Ф. Кене. Треба додати, що як Григоренко, так і Руденко були давніше переконаними прихильниками доктрини марксизму-ленінізму, які не задоволялися "яловою мовою" на цю тему, прикрашеною лише цитатами, але ґрунтовно дослідили вчення Маркса, що й допровадило їх до повного заперечення цього вчення.

Після деякого вагання Григоренко погодився написати передмову. Вона дісталася на Захід і є предметом цих міркувань. Праця Руденка в російській версії появилася у самвидаві. Одна копія її дійшла на Захід. Першу частину цієї праці опублікував журнал *Сучасність*. Миколу ж Руденка недавно заарештовано за те, що

він очолив Київську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Цей, може, надто довгий вступ годі не закінчити висловами подиву і пошани до авторів книжки і передмови до неї. Вони в найтяжчих умовах борються за правду і людську гідність з відвагою та посвятою, які — вірю в це глибоко — не підуть намарне.

Праця Миколи Руденка складається з двох частин: I. *Прощай, Марксе! II. Вімай, Кене!* Останній розділ другої частини присвячений майбутньому Радянському Союзові і релігійним аспектам економічної теорії. Автор передмови вважає, що праця Руденка є літературно написаною критикою економічної теорії Маркса, а точніше — його вчення про "додаткову вартість", яке, на думку Леніна, становить наріжний камінь його теорії. Отже, ця праця протиставиться всій теорії Маркса.

Руденко твердить, і автор передмови погоджується з ним повнотою, що праця не створює додаткової вартости, як трансформатор не є джерелом додаткової електричної енергії. Додаткову вартість може створювати тільки додаткова енергія, а її можна черпати з єдиного джерела: сонця. Вугілля, нафта і т. п. є не самодостатніми джерелами енергії, а законсервованою в природі від одвічних часів соняшною енергією. Нею є також харч, основна енергія для людини. Харч становить енергію прогресу і є не лише продуктом праці, але й продуктом природи при співдії розуму й волі людини. Коли ми збагачуємо природу — збагачуємо й себе. Коли ж натомість виснажуємо ґрунти для цілей промислової чи військової сили і провадимо грабункове господарство енергетичною сировиною, то готуємо власну загибель. Григоренко побіжно зауважує, що Руденко не взяв до уваги соняшну енергію як джерело промислової енергії, яку треба використовувати щораз більшою мірою без шкоди для інших ділянок, бож вона невичерпна. Він підкреслює викривлення підставових понять: вважають соняшну енергію надто коштовною для використання, натомість безоглядно занечищують воду і повітря... — бо це нічого не коштує. У цьому є відгомін звіту Римського клубу про економічний розвиток і екологічні турботи на Заході. Автор передмови підкреслює глибоку думку Руденка, що не лише харч становить енергію людського прогресу, бо нею є також політична свобода. Як харч дає енергію для тіла, так свобода є кінцевою для розквіту духу.

Цим пояснюється, що важка промисловість і потужність держави, правда, зростали в Радянському Союзі, але робітники голодували, селянство вмирало в висліді колективізації і ліквідації куркулів, а мільйони гинули в ГУЛагу, створюючи специфічну економічну додаткову вартість. А тим часом потужна промислова держава США має й потужну, здорову сільсько-господарську базу і постачає на світовий ринок близько 50% зерна

(хоча тільки 5% працюючих зайняті в сільському господарстві — К. Т.).

До революції Ленін підкреслював значення політичної свободи для творення і зростання суспільного багатства. Але пізніші нагальні справи змусили його цілковито забути цю правду.

Автор цієї рецензії не є економістом і не претендує на право компетентно висловлюватися про незгоди між різними економічними теоріями. Але це не позбавляє його можливості мати власний погляд на критику радянського устрою, яку так ясно і переконливо висловив Григоренко у своїй передмові, з такою визначною інтелігентністю знайомлячи читача з засадами видатної праці Руденка. Автор передмови твердить, що він був правовірним комуністом і поділяв атеїстичний світогляд партії. У релігійних справах він не компетентний, просто не замислювався над ними. Але він завжди респектував віру й переконання інших, а в висліді життєвого досвіду навчився цінувати релігійних людей вище від матеріялістів, загрузлих в опортунізмі й "гоні до корита". Перші ніколи не примушували його визнавати їхню віру, а наvertали його розум і душу своєю поставою до духових вартостей. Григоренко незаперечно доводить, що марксизм, який вважає себе наукою, насправді побудований на релігійних засадах, суперечних з науковими. Наука не встановлює абсолютних догм, спори про наближення до правди не повинні мати антагоністичного характеру, толерантність становить їхню творчу підставу. Натомість марксизм (як і деякі великі релігії, названий ім'ям засновника) є сконструйований догматично і творить зв'язану цілість. Із боротьби клас (на думку Григоренка, поняття з туманним змістом) випливають дальші засади пролетарської революції, керівної ролі робітничої класи, диктатури пролетаріату аж ... до ГУЛагу як джерела суспільної вартости. Автор передмови стверджує також, що марксизм мав у Росії ідеальні умови для здійснення свого експерименту: величезний простір з незліченними природними багатствами, із здисциплінованою партією і, врешті, з привченою до послуху людністю. Держава була забезпечена своєю міццю і засобами від зовнішніх та внутрішніх небезпек. І по шістдесятьох роках маємо жалюгідні результати. А кубінський експеримент, здійснений у зовсім відмінних умовах, наближається до подібних результатів.

Не зупиняючися на темі Куби, з повним переконанням вважаю радянський експеримент уже тепер цілковито невдалим. Незалежно від того, чи буде він шукати розв'язки в світовій катастрофі, чи його власна катастрофа не дозволить йому на те, і тим збереже світ від нещастя.

Цей стан не позбавляє російського більшовизму деякої

атрактивної сили назовні. Про причини цього явища пише Григоренко, дуже розумно, приписуючи його неспокоєві, що опанував світ, у сполученні з невіглаством і... снобізмом. Понад змінні людські погляди треба висунути незмінні закони природи. Тут Григоренко не договорює: над вічними законами природи є ще вічна Правда Духа, і лише в прагненні Бога через духове відродження світ може відзискати рівновагу і заслужити на рятунок.

Приходить хвилина, коли, попри глибоке враження, яке справляє змістовна і прониклива критика радянського устрою автора передмови до праці *Економічні монолози*, треба також висловити критичні зауваження щодо деяких аспектів його настанови та обґрунтування цієї настанови. Не підлягає сумніву, що протиставлення радянського легалізму пануючій дійсності має цінні практичні прикмети для борців за права людини і права народу у Радянському Союзі. Це дозволяє їм боронитися перед обвинуваченням в антидержавній діяльності і вести свою діяльність під прапором боротьби проти нечуваних зловживань владою. Від'ємною рисою такої настанови є впоювання непоінформованому Заходові, який спостерігає цю героїчну боротьбу, надто оптимістичного погляду на суть комуністичного устрою в Радянському Союзі і на можливості реформувати його в дусі сприйняттого для зовнішнього світу гуманізму. Зрештою, і в декого з борців за свободу та гідність людини, яких радянська влада трактує так жорстко, така настанова породжує надію на сили, здібні довести до зміни поглядів радянських керівників на цю підставову справу. Якраз це твердить генерал Григоренко, обґрунтовуючи звернення автора праці до керівників КПРС. Єдиний сумнів, на думку Григоренка, — це слаба надія на їхню відповідь. Набагато важливішим приводом до критики є віра, що партія здібна виправити помилки минулого. Багато людей, а серед них і автор цих рядків, є глибоко переконані, що це просто неможливе.

Критично треба потрактувати також небажання зірвати з комунізмом, хоч при тому зривають з марксизмом. Григоренко докоряє, що дехто нерозлучно поєднує обидві теорії і зриває з ними, надаючи надто великого значення назві. Але цей закид можна обернути якраз проти нього: він прагне залишитися комуністом у власному сумлінні, хоча засуджує суть радянського комунізму. Думаю, що щораз більше громадян Радянського Союзу і народів під його пануванням поза його кордонами вважають, що комунізм повнотою зрісся із зненавидженим радянським устроєм, і вони прагнуть викинути його разом з назвою на "смітник історії", улюблене місце, зрештою, не єдине, куди кремлівські володарі засилають своїх ворогів. Ця алергія не конче мусить означати, що після повалення радянського устрою

можливе буде негайно і повнотою викоринити також колективізм у господарстві.

Мені здається великим спрощенням звальювати всю вину на марксизм. Незалежно від критичного чи ворожого ставлення до нього, не сам марксизм спотворив радянський комунізм в його довготривалому пануванні. Навпаки, цей комуністичний устрій у радянській версії надав марксизмові зовсім непередбаченого Марксом обличчя, яке — точно чи ні — названо, марксизмом-ленінізмом.

З цим в'яжеться поблажлива оцінка Леніна, нібито він розумів недоречності марксизму і довів це, запроваджуючи НЕП. Якщо можна погодитися, що догматизм не закривав йому погляду на життя, що він не прагнув еволюції до сталінізму, то він таки був доктринером. І якщо намагався керуватися здоровим глуздом, то брутално виламувався з заповідей моралі, згідно з засадою, що мета виправдує засоби. Також не точним є твердження, що Ленін виявив себе саме тільки в НЕПі. Він, правда, домігся введення НЕПу і сформулював засади його функціонування. Можна навіть визнати, що НЕП був його індивідуальною концепцією, вільною від сторонніх впливів, але в зв'язку з його смертю немає жодного доказу на те, чи він трактував НЕП як довготривалий перехідний період між капіталізмом і комунізмом, чи як лише тактичний маневр, розрахований на подолання труднощів, які загрожували катастрофою. Як і Берестейський договір, також Ленінове діло, мав на меті усунути небезпеку зовнішньої інтервенції і справді досягнув цієї мети.

Не згідне з дійсністю є також те, що Ленін виявив себе тільки в НЕПі. Адже він щедро черпав з скрині Пандори, жирував на ненависті й заздрості, а на жадобі влади, так засуджуваний Григоренком, збудував доктрину здобуття її комуністичною партією і з успіхом застосував її, потоптавши демократичні засади. Це ж Ленін розігнав Установчі збори, він таки застосував діалектичну політику стосовно незалежних народів, гноблених російським імперіялізмом, стосовно їхнього права на самовизначення. Сталін удосконалив тільки цю доктрину, яка на практиці була продовженням царської неволі, на довший час небезпечнішу від неї, бо сполучив її з брехнею й лицемірством, які розкладають духові вартості, підставу всякої національної особовості.

Надто багато огидних злочинів має на сумлінні радянський устрій супроти гуманності, супроти народів під його пануванням, навіть супроти російського народу. Від такого зачерствілого злочинця неможливо сподіватися каяття. Не вірю в нього, адже він надто довго витискав варварськими й рафінованими засобами "каяття" від невинних людей або таким чи таким способом ліквідував усіх, хто чинив будь-який опір. Реформа радянського

устрою може прийти лише в висліді його знищення. Після потужного потрясення, мабуть, дуже тривалого. Це потрясення може бути викликане або внутрішніми силами (революційний вибух), або зовнішніми (воєнна завірюха). Немає жодних підстав для надії на колективний струс радянських володарів у висліді просвітлення силою Верховного розуму. Годі очікувати, що така благодать спливе на людей, які побудували свій світогляд, засади і методи керівництва імперією на запеклому нищенні служіння правді, топчучи її в бездушній діалектиці. І на зятятому запереченні Бога. Тому прогнози рецензента відрізняються песимізмом від прогноз шляхетних авторів передмови і книжки *Економічні монологи*. Але це жодною мірою не захитує їхньої нищівної критики радянського устрою і корисності виплеканих ними поглядів, які примушують до задуми навіть тоді, коли не поділяєш їх повнотою.

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ (1928-77)

Іван С. Коропецький

Професор д-р Всеволод Голубничий, український економіст, історик, знавець політичних наук і політичний діяч несподівано помер 10 квітня 1977 року в Нью-Йорку.

Голубничий народився 5 червня 1928 року в Богодухові, Харківської області, на східньому пограниччі України. Батько його Сергій, за професією агроном, працював пляновиком у Харкові і вчителем середньої школи. У 1937-41 роках він був політично репресований, хоч під час революції служив у кавалерії Будьонного. Мати Лідія, з дому Копейкіна, російського походження, була вихователькою в дитячому садку.

Маючи три роки, Всеволод зломив собі клуб і в наслідок того мусів лежати три роки в гіпсі, а пізніше, розлучений з родиною, лікувався ще один рік в одній з санаторій Криму. З огляду на недостатню медичну опіку одна нога лишилася коротшою. Спочатку він міг ходити лише з металевими підпорами на нозі, а потім усе життя в ортопедичному черевіку. Розлука з рідними в такому молодому віці і неспроможність гратися з ровесниками спричинилися до того, що Всеволод мав інтроспективну вдачу і нахил до роздумів насамоті. Це могло також бути причиною його раннього інтелектуального дозрівання.

Ще в своєму родинному місті Всеволод скінчив п'ять клас перед вибухом війни 1941 року. Цього ж року німецькі війська окупували Богодухів, а вже в 1943 році довелося всій сім'ї, з молодшим Всеволодовим братом Олександром, втікати на Захід перед наступом Червоної армії. Голубничі їхали на возі, тягнутому кіньми, через усю Україну, Галичину, Угорщину й Австрію і остаточно осіли в Інгольштадті (Баварія). Під час короткого постою на Угорщині молодий Всеволод своїми заробітками допомагав сім'ї пережити ці тяжкі часи. Він почав ходити до середньої школи в Інгольштадті, але скоро перейшов до Регенсбургу, де її й закінчив. Відразу ж записався на економічно-правничий факультет Українського Вільного Університету в Мюнхені і також навчався в Інституті новітніх мов в Авгсбурзі. У 1951 році емігрував до США й осів у Нью-Йорку, де і прожив до своєї смерти.

У Нью-Йорку Голубничий продовжував навчання в Колумбійському університеті і в 1953 році здобув ступінь бакалавра, а в 1954 ступінь магістра. Магістерська праця — "Property and Life Insurance in the USSR". Під час навчання, завдяки своїм

здібностям, Всеволод був протягом чотирьох років стипендіатом Фондації Форда. Докторат з економіки він одержав у 1971 році на підставі дисертації "V. V. Novozhilov's Theory of Value". Своє зацікавлення він зосереджував на теорії економіки, порівняльних економічних системах та марксистській філософії. Бувши ще студентом, Всеволод викладав в 1954-56 роках в Російському Інституті Колумбійського університету. Від 1962 року до кінця життя він викладав на економічному відділі Гантер-коледжу в Нью-Йорку. У 1952 році Голубничий одружився. Його дружина Лідія була докторанткою китайської та японської філології й історії Колумбійського університету. Її трагічна смерть, що випередила смерть Всеволода на два роки, правдоподібно спричинилася до того, що в останні роки він не міг працювати нормально, і може, це стало однією з причин його передчасної смерті.

Між 1954 і 1959 роками молодий вчений співпрацював з Інститутом вивчення СРСР у Мюнхені, а між 1963 і 1965 роками з Інститутом азійських студій у Гамбурзі. Від початку п'ятдесятих років Голубничий був тісно пов'язаний з Українською Вільною Академією Наук у Нью-Йорку, дійсним членом якої і членом управи він був. Зокрема він тісно співпрацював з економічно-правничим відділом Академії та Комісією дослідів післяреволюційної України й СРСР. На цьому форумі він організував багато конференцій і виступав з великою кількістю доповідей. Від 1960 року Голубничий співпрацював з Європейським відділом Наукового Товариства імені Шевченка, зокрема брав участь у виданні українсько- і англомовної *Енциклопедії Українознавства*. Він був редактором відділу економіки, але крім того писав на теми з історії, політики тощо. Саме перед смертю він уклав угоду з Канадським інститутом українських студій при Альбертському університеті на працю протягом наступних двох років для чотиритомового видання *Енциклопедії* англійською мовою, в якому мав бути редактором економіки та історії України радянського періоду.

Голубничий почав наукову працю в молодому віці і встиг видати близько 100 публікацій. Залишилися ще рукописи, які потребують незначної додаткової праці, щоб їх віддати до друку. До їх числа належить, наприклад, згадана докторська дисертація. Його дослідну діяльність можна поділити на два періоди: декада п'ятдесятих років, коли він співпрацював з Мюнхенським інститутом (MI) та період від початку шістдесятих років, коли був викладачем згаданого нью-йоркського коледжу. Тематично його праці першого періоду можна поділити на такі групи: теорія вартости Маркса та її відношення до теорії вартости і ціноутворення в СРСР; статистичні праці; економічна ситуація в

СРСР; радянсько-китайські відносини; економічна та політична ситуація України.

Щоб зрозуміти краще радянську економіку, Голубничий вдався до дуже докладного вивчення всіх писань Маркса. Він прочитав усе, що приступне з Марксових творів європейськими мовами. Вислідом була велика праця про теорію вартости Маркса. На жаль, вона лишилася не видрукованою, бо автор вірив, що її потрібно ще далі опрацювати. Тематично з цією проблематикою була пов'язана більша стаття "Recent Soviet Theories of Value" (*Studies on the Soviet Union*, 1961, ч. 1). Тут він проаналізував дискусію про структуру цін, що укладалася по смерті Сталіна в Радянському Союзі. У цій статті Голубничий випередив деяких західних учених, які на цю тему багато писали при кінці шістдесятих років. До емпіричних статей про радянське ціноутворення належать: "Ruble Exchange Rates" (*Bulletin — MI*, August 1958); "Статистична аналіза порівняльних цін на довготривалі споживчі товари на Україні та в США" (*Український збірник*, том 17, 1960); та "The Soviet Price System, Based on a New Method", (*Studies on the Soviet Union*, 1962, ч. 2).

Голубничий повернувся до студій над Марксом на початку сімдесятих років. До них можна зарахувати його дисертацію, в якій він, аналізував намагання Новожілова зформулювати теоретичну підставу (посилаючися формально на Маркса), щоб її застосувати для економічно-раціонального ціноутворення в СРСР. Невідшкодованою втратою стало те, що смерть не дозволила виготовити до друку ці два важливі твори про теорію вартости Маркса і Новожілова. Тоді ж Голубничий прочитав доповідь про студії над Марксовою спадщиною в Норткаролінському університеті (1974) під назвою "Marxography and Marxology, or What Has Been Known about Marx?" На жаль, і ця праця залишилася в рукописі.

До суто статистичних творів належать наступні: "The New Soviet Index of Gross Industrial Output" (*Bulletin — MI*, грудень 1955); більша стаття "Governmental Statistical Observation in the USSR: 1917-1957" (*The American Slavic and East European Review*, лютий 1960) та "О неопубликованных данных переписей населения СССР" (*Вестник MI*, 1960, ч. 2). Дві статистичні праці стосуються України: *The Industrial Output of the Ukraine 1913-1956* (Мюнхен, 1957) та "Das Volkseinkommen der Ukraine in den Jahren 1940 und 1954" (*Sowjetstudien*, березень 1957). Уже заголовки самих статистичних праць свідчать про широкий засяг інтелектуальних зацікавлень Всеволода. На окрему увагу між ними заслугове монографія про індустріяльну продукцію України, яку автор уклав на підставі розкиданих у різних публікаціях даних і влучних оцінок. Ця книжка була дуже важливою для зрозуміння

значення України в Радянському Союзі, коли офіційні статистичні збірники не видавалися. Його праця про національний дохід України була першим намаганням на Заході сформулювати методологію для вирахування цього важливого статистичного показника і рівночасно таке вирахування фактично реалізувати.

Поточну ситуацію радянської економіки Голубничий аналізував за того часу своєї творчості в таких статтях: "О темпах экономического развития СССР" (*Вестник — MI*, 1957, ч. 3-4, німецький переклад в *Ost Probleme*, Бонн); "Le ralentissement des rythmes d'accroissement de l'économie soviétique" (*Problèmes soviétique*, 1959, ч. 2); "L'économie soviétique vue par des économistes Américains" (там само, 1962, ч. 4); "Проблемы 'основной экономической задачи' СССР" (*Ученые записки MI*, 1963, ч. 1). У цих працях, писаних за сприятливих років радянської економіки, молодий учений доводив, що сповільнення темпів зростання в СРСР неминуче, хібащо його вожді радикально змінять свою економічну політику, що досить неправдоподібно. Здається, не доводиться говорити, що на підтвердження цієї прогнози не було потрібно довго чекати.

У двох статтях з цих років "Soviet Economic Aid to China", *Bulletin — MI*, січень 1956 (французький переклад в *Est à Quest*, Париж) і "Zum Verständniss der Vorgänge in China", *Gewerkschaftliche Monatshefte* (Кельн, березень 1960) Голубничий, за періоду радянсько-китайської дружби прийшов до висновку, що китайський "великий стрибок вперед" був спрямований у першу чергу на досягнення економічної незалежності від Радянського Союзу. Досягнувши цього, Китай безперечно також прямуватиме до політичної незалежності. Нема потреби зупинятися на влучності цієї прогнози. Голубничий повернувся знову до китайських проблем на початку шістдесятих років, але цим разом цікавила його філософічна проблематика. Три споріднені статті треба зарахувати до цієї групи: "Der dialektische Materialismus Mao Tse-Tungs in Vergleich mit den Klassikern des Marxismus-Leninismus, untersucht als Faktor zur Beurteilung der chinesisch-sowjetischen Beziehungen" (*Der Ostblock und die Entwicklungsländer*, 1962, ч. 8-9); "Der dialektische Materialismus Mao Tse-Tungs", (*Merkur* липень 1963); "Mao Tse-Tung's Materialistic Dialectics" (*China Quarterly*, липень-серпень 1964; китайський переклад у *Minr Bao*, Гонконг, французький у *L'Herne*, Париж). Французький переклад аж у 1972 році свідчить про тривалу вартість авторового розуміння ідеологічного розвитку Китаю.

Економічна і політична проблематика України посідала важливе місце в творчості Голубничого. За того ж періоду, на додаток до вищезгаданих двох статистичних статей, він написав також наступні: "The Views of M. Volobuyev and V. Dobrohaiyev and

Party Criticism" (*Ukrainian Review*, 1956, ч. 3); "The Present State of Ukrainian Ferrous Metal Industry" (*ibid.*, 1957, ч. 4); "On the Rationale of the Soviet Collectivization of Agriculture in 1929" (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, т. IX, 1961). Тоді ж таки Голубничий написав статтю про економічну політику в Білорусії: "The Location of Industries in the Belorussian SSR" (*Belorussian Review*, 1957, ч. 4), в якій доводив нераціональну політику радянських плановиків щодо географічного розміщення промисловости, яка є вислідом централізованого планування, що неспроможне дати раду з таким колосальним простором, як СРСР. Міркування цієї статті можна застосувати й до України. Ця стаття заслуговує на увагу ще і тому, що в ній Голубничий уперше заторкнув питання регіональної політики в Радянському Союзі, якому він присвятив багато уваги у наступній стадії своєї творчости.

Писав Голубничий також про політичні проблеми України. Дві такі праці з цього періоду заслуговують на увагу: монографія *Україна в Об'єднаних Націях* (Мюнхен, 1953) та довша документальна стаття, "Outline History of the Communist Party of the Ukraine" (*Ukrainian Review*, 1958, ч. 6). Крім того, він опублікував багато статей на споріднені теми в *Сучасності* та інших журналах і газетах.

Здобутки Голубничого з цього періоду були без сумніву поважні. Його праці, базовані на доброму знанні економічної теорії, історії та ідеології дають вдумливу аналізу радянської економічної системи. Вони відзначаються проникливим розумінням функціонування радянської системи, влучно передбачають її дальший розвиток, як також напрями дослідів західних учених. Одначе, доводиться з сумом ствердити, що Голубничий не здобув тоді такого визнання між спеціалістами, на яке він справедливо заслуговував. Причиною на це була без сумніву надмірна обережність західних учених щодо поглядів тих, хто на своїй власній шкірі зазнав "благодаті" радянської системи. На жаль, ще і сьогодні часом можна натрапити на таке наставлення.

Період шістдесятих і початку сімдесятих років був для Голубничого періодом наукової зрілости. Він публікував, може, не так часто, як перед тим, але його праці є тепер вдумливіші, ніж з попереднього періоду. З цього часу походить його підручник, написаний з А. Р. Оксенфельдом, *Economic Systems in Action: The United States, the Soviet Union, and France* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965), перекладений на шведську й еспанську мови.

Покійний учений продовжував працювати над українською економікою, і його вступ до книжки З. Л. Мельника *Soviet Capital Formation: Ukraine 1928/29 – 1932* (Munich: Ukrainian Free University Press, 1965) має самостійне значення. Це найкраще джерело, де

українсько-російські економічні відносини та досліді над ними так прецизно і ясно сформульовані. В історичній перспективі розвиток і теперішній стан української економіки є без сумніву найкраще представлений на Заході в *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, vol 2 (Toronto: Toronto University Press, 1971). Переважну частину цього матеріалу написав сам Голубничий, а решту інші автори. Його недавня стаття, базована на відносинах на Україні, "The Present State of Cybernetics and the Republic Level of Planning", в P. J. Potichnyj (ed.), *Ukraine in the Seventies* (Oakville, Ontario: Mosaic Press, 1975), присвячена питанням централізації економічних вирішень за революції.

Тематично близькими до української проблематики є дві статті про міжнародні економічні відносини в Східньо-Центральній Європі: "Trade Between Central Europe and the Soviet Union" *Studies for a New Central Europe*, (1973-74, ч. 3-4) й, "Economic Integration in Eastern Europe: A Deterministic Approach" в *Наукових записках* (Мюнхен, УТГІ, 1976). У цих працях Голубничин застосував новий підхід до аналізу міжнародних економічних зв'язків. Щоб оминати довільну структуру цін, він базував свою аналізу на динаміці торговельних трансакцій у фізичних одиницях та технологічних відношеннях між продуктами. У цих двох працях, як також на підставі попереднього короткого нариса *Три лекції про економіку України* (Мюнхен, 1969), він прийшов до висновку, що органічні зв'язки української економіки є радше з країнами Східньо-Центральної Європи, ніж з корінною Росією.

Центром зацікавлення Голубничого за цього періоду були регіональні проблеми. Наступні три праці забезпечили йому заслужену пошану всіх науковців, які працюють у цій ділянці: "Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics" в Erich Goldhagen (ed.), *Ethnic Minorities in the Soviet Union* (New York: Praeger, 1968); "Spatial Efficiency in the Soviet Economy", в V. N. Bandera and Z. L. Melnyk (eds.) *Soviet Economy in the Regional Perspective* (New York: Praeger, 1973) "Teleology of the Macroregions in the Soviet Union's Long-Range Plans", в A. F. Burghardt (ed.), *Development Regions in the Soviet Union, Eastern Europe, and Canada* (New York: Praeger, 1975). У цих працях Голубничий проаналізував зростання продукції та добробуту в радянських республіках, вказуючи на відносне погіршення в неросійських республіках; розвиток теоретичної бази для такої політики в політичних та ідеологічних обставинах СРСР і зв'язок цієї політики з воєнними міркуваннями радянських вождів.

На додаток до цих і багато інших, не згадуваних тут статей Голубничий написав велике число книжкових оглядів, міщених в

American Economic Review, Journal of Economic Literature, Journal of Economic Issues, та American Historical Review.

Неможливо в рамках цієї статті подати всі відгуки на праці Голубничого. Радянські економісти також реагували часто на його твори, розуміється, на свій спосіб. Серед них можна знайти такі імена, як В. Засанський, В. С. Жученко, С. А. Хавіна і навіть секретар у справах ідеології Центрального комітету КПУ В. Є. Маланчук. Так само неможливо тут подати критично весь вклад Голубничого в економію, зокрема до пізнання радянської економіки. Це залишається вдячним полем для дослідника радянських студій на Заході чи дослідника розвитку української економічної думки. Одначе, з уважного читання його праць, зокрема з пізнішого періоду, один вклад вибивається на перший план: західні спеціалісти радянської економіки привикли аналізувати її як гомогенну цілість. Такий підхід був достатній для ґлобальних порівнянь між державами, але він не давав картини всіх процесів у дії. Засадничий вклад Голубничого в тому, що він був один з перших, хто почав нищити цей міт про СРСР як економічний моноліт. Він показав, що розвиток радянських районів чи республік, з огляду на їх природні, історичні та етнічні різниці, заслуговує на окрему аналізу, і щойно коли ми зрозуміємо ці різниці, тоді наш досвід в питаннях економіки СРСР стане нам більш зрозумілим. Далі він показав на базі розподілу капіталовкладів, що метою радянської економіки є не зростання продукції чи добробуту консументів, а політичні та військові інтереси російських вождів Радянського Союзу. Здається, що багато західних учених сприйняли цей погляд, коли можна судити із збільшеного числа різних студій на цю тему, які почали появлятися за останні роки. Можна сподіватися, що цей погляд з часом впливатиме також на політичних керівників і громадську думку на Заході.

Одначе наукою і (пізніше) науковою працею не вичерпувалися всі зацікавлення Голубничого. Уже з молодого віку він віддався практичній політичній діяльності в Українській революційно-демократичній партії, членами якої були переважно вихідці з східньо-центральної земель України. Там він став лідером молоді і редактором її газети *Юнацька боротьба*. Коли ця партія в 1947 році розкололася, Голубничий пішов з названою з уваги на назву її газети групою "Вперед". Він і був редактором цієї газети від кінця сорокових до половини п'ятдесятих років. Для неї написав велике число статей під своїм прізвищем, як також під різними псевдонімами, найчастіше — Голуб або Фелікс. Ця група була найлівішою у спектрі політичних угруповань української еміграції. Її програма була приблизно така: економічні і соціальні зміни, які зайшли в радянській Україні, є історично виправдані, розуміється, з засудом варварських метод, при допомозі яких ці

зміни були здобуті. Що лишається зробити — це здобути політичну незалежність України від Москви, замінити державну власність на засоби виробництва суспільною власністю, а врешті, застосувати демократизацію всіх ділянок суспільного життя. Це мав би бути соціалізм, який пізніше дістав назву "соціалізму з людським обличчям".

Уже в Нью-Йорку Голубничий познайомився з писаннями підпільних публіцистів на Україні Полтави і Горнового. Його влаштував їх наголос на однаковій вазі національних і соціальних компонентів у визвольній боротьбі українського народу, як також на вирішальній ролі політичних процесів, включно з процесами в комуністичній партії, у цій боротьбі. Тому що експонентами таких поглядів на еміграції були кола Української Головної Визвольної Ради, Голубничий зблизився з ними, хоч фактичним членом того середовища не став. Його зацікавлення політичним життям на Україні та переконання в потребі глибокої демократизації життя української еміграції були фактором, який зумовив його активізацію в шістдесятих роках у "Клубі круглого стола", головою якого і був він довгі роки. Бо якраз метою цього клубу було служити форумом для обміну думок між відвідувачами з України та еміграцією, як також заохочувати до вільного обговорення проблем суспільного життя.

На цьому місці треба підкреслити, що політична діяльність Голубничого не порушувала об'єктивності його наукових творів. Розуміється, вибір тем наукових дослідів — зрештою, як і в усіх науковців — міг бути мотивований також і політичними міркуваннями.

Наукові досягнення Голубничого були можливі завдяки його глибоко аналітичному розумові, він умів відрізнити головне від другорядного і ставити події та ідеї в контексті їх історичного розвитку. До того ж він відзначався феноменальною пам'яттю, вмінням наполегливо працювати і високими вимогами до своєї праці.

А найголовнішою прикметою Голубничого була його любов до України. Він вважав своє життя службою справі політичного визволення України з-під російської окупації. Одначе, як мало інших патріотів своїх народів, він прагнув до політичного визволення свого народу лише з одночасним його соціальним поступом, головне покрашанням становища бідних та упосліджених. Ці дві цілі були для нього нероздільні.

Голубничий помер відносно молодим, але здобувся на значно більше, ніж багато з тих, які живуть довше.

ОСТАННІ ЛИЦАРІ АНДІВ

Юрій Шульмінський

19 липня 1975 року помер професор-консультант Буенос-айреського університету Юрій Полянський — геолог, географ, археолог. Народжений 6. 3. 1892 року в Жовтанцях б. Львова, він трудолюбиво пройшов свій земний шлях.

Аргентина ніколи не була сприятливою країною для вчених, професіоналів чи мистців, і не тільки для скитальців. Європейцві (крім еспанців) визнають початкову школу, а нострифікація середньої освіти та диплома є зтяжною й принизливою процедурою. Кожний новоприбулий сюди вчений дорого заплатив за відбуття свого стажу.

Полянський довгі роки провів на хребті мула, як помічник геолога, в дикій кам'янистій пустелі, де не ростуть навіть кактуси, а температура, під шмаганням скаженого вітру "сонда", сягає до 48 ° С. Коли я познайомився з ним в Андах, він мав тоді п'ятдесят сім років, а я двадцять дев'ять. Він обдарував мене своєю прихильністю.

Це було поміж першим і другим землетрусом в Сан-Хуані де ля Фронтера. Стосовно першого на скалі Меркалі занотовано дев'ять балів, загинуло понад 10 000 осіб (20% усього населення), а на цвинтарі земля викинула тисячу домовин.

Ці катаклізми можна порівняти хіба тільки з загибеллю Помпеї. Але там сталося це стихійне лихо цілком несподівано, а тут часто можна було чути гуркіт і загрозливі коливання ґрунту під ногами, а тубільці так звикли до них, що безпечно продовжували, не цікавлячися нічим, клопотатися своїми буденними справами, забавами, ліпили глиняні ранчо. А воно гуркотіло час від часу. Це було поміж паралелями 30 ° і 35 ° південної широти і 68 ° - 71 ° меридіянами західньої довжини, у провінціях Сан-Хуан, Мендоза в Аргентині та Кокімбо, Аконкагуа... в Чіле, де найвищий хребет Андів і де я провів 18 літ життя.

І от у мене постає питання: чого ж учений, що перебував у багатьох прекрасних країнах, зупиняється в цьому жахливому місці, під вічною загрозою стихії? Що примусило облюбувати ці землі, де важко жити? Літня температура піщаного ґрунту досягає 65 ° С, від чого творяться хмари пороху (брума), які підносяться до 1,5 км висоти. Голі суворі скелі схилів гір, брак вологи (по кілька років дощів не буває) люнарний краєвид, ваді, солончаки, бідна рослинність в окрузі, дикі нориви підгірських погоничів

мулів, каравани яких є єдиним засобом транспорту. ¹ Нічний відпочинок перериває укус "вінчуки" носія невилікувальної хвороби "чагас".

Відповідь одна: це справа вченого збагнути таємниці природи!

Юрій Полянський дав поштовх до пізнання південного конуса Америки, як ніхто перед бароном Гумбольдтом, Еме Бонпльандом, Чарлзом Дарвіном, Ігнацом Домейком і як ніхто після них; він був останнім лицарем серед стількох Санчо Пансів. Він пішов на пустелю, вдаряючи молотком у тверді скелі, щоб заглушити відгомін болю, викликаного нещастями, що звалилися на далеку батьківщину. Пустеля очищує дух, стимулює думи!

Еспанські колонізатори перепливали океан не для того, щоб розробляти корисні копалини, вони йшли щоб відібрати нагромаджене золото, срібло, знищили індіанські культури, а потому застигли в маразмі. Їх ментальність схиляється до того, що приємне, а не до того, що правдиве, тому поширився міт, що на землях Ля Пляти (себто розташованих над срібною річкою) є неймовірні багатства надр. А які — ніхто не вмів сказати. У дійсності маємо справу з "божевільною" географією.

Південний конус Америки, у формі риб'ячого хвоста, губиться серед океанів, переділений уздовж високим хребтом.

В Аргентині руди заліза є обмаль, придатного вугілля нема, кольорових металів не видобувають, бокситів не розробляють, добування нафти не покриває потреб, деревини не вистачає, гідроенергії не використовують, на 75% території бракує води, хоч повіні є часто.²

На скитальщині Ю. Полянський дописував до *Lexique Stratigraphique International UNESCO* та опублікував біля 30 праць. Ось деякі з них: *The Maximum Glaciation in the Argentine Cordillera*. Geolog. Society of America (1965); *Flujos rápidos de escombros rocosos en zonas áridas y volcánicas* (1966) *Carbónico y pérmico de la Argentina* (1970).

В останній перед смертю книжці (як і дві попередні в університетському в-ві ЕУДЕБА) *Geografía física general* (1974) він, виводячи християнського мислителя П'єра Тейєра де Шардена, вводить поруч атмосфери та біосфери ще третє поняття ноосфери, "шар думуючих", себто те, що зформувалося за четвертинного періоду зверху та поза біосферою. Ця книжка, що

1. Віктор Цимбал відбув експедицію аж до Вогненної Землі, побував у мене в Сан-Хуані і в своїх картинах: *Катаклізм*, *Вентіскеро вночі*, *Мотив з Патагонії*, *Шпиль Адріана*, *Гуанаки* віддав усю грозу стихії.

2. Вже Дарвін, відвідавши Патагонію, написав: "The curse of esterility is in the land".

визначається, як усі праці нашого вченого селективною синтезою, повинна стати підручною в високих школах України.

Тепер знову стає актуальним його вклад як геолога у плян висушення Полісся. У цій справі зверталися ще недавно до нього. Це праця: *Стратиграфія центрального Полісся* (Берестя, 1934, польською мовою) та 3 листи геологічної карти 1:100 000 — Берестя Литовське, Любешів біля Стоходу й Ветла над Прип'яттю.³

Колись Полянський був ініціатором надання почесного членства Математично-Природничого Лікарської секції НТШ Альбертові Айнштайнові, а в 1964 році одержав з рук Бернарда Гусайа (лауреат Нобеля) премію за фундаментальний вклад у знання геології та морфології Андів та започаткування геоморфологічних студій на континенті. У Буенос-айреському університеті очолював катедри геоморфології та геології четвертинного періоду (Pleistoceno).

Було б помилкою думати, що Аргентина — це така країна, де легко здобути визнання.⁴ Дійти до стажу професора й утриматися у високій школі тут трудніше, ніж в англосакській Америці.

Аргентина з усіх держав Нового Світу має найвищий відсоток реемігрантів до інших країн, також деякі професіонали-креоли шукають кращих умов праці за кордоном. Тут жила і творила ціла плеяда українських мистців. Порядком короткого відступу згадаймо деяких, що вже відійшли у вічність.

Віктор Цимбал — маляр і графік (1902-68) пробув 33 роки в Буенос-Айресі, працював у прикладній графіці, залишив монументальні ікони: св. Покрову в храмі УАПЦ та за престольну св. Ольгу на Віллі Аделіна, портрети Тараса, гетьманів, митрополитів Шептицького та Липківського, символічні картини минулого: *Рік 1933, Три душі*. У 1960 році виїхав до США. Цей виїзд нас осиротив. Остання розмова Цимбала зі мною, була на тему, щоб пам'ятник Шевченка для Буенос-Айресу робив Олександр Архипенко, на що скульптор дав згоду, але ... Так Архипенко відсутній у Вінніпезі й у Вашингтоні, Куритибі й Буенос-Айресі. Коли в 1967 році відновлено акцію за встановлення пам'ятника, вирішували люди, до мистецтва не причетні.⁵

3. Були опубліковані Бюром меліорації Полісся в *Carte geologique de la Polesie du Sud-Quest 1:350 000 dressée par Lenczewicz d'après Karaszewicz, Polanski, 1934*.

4. При конкурсі на пам'ятник Шевченка в Буенос-Айресі 1969 року вражав низький рівень праць, надісланих з Канади та США. Кращі проєкти були виконані в Аргентині (2) й Австралії (1).

5. Пор. статті Якова Гніздовського та Радослава Жука, який пише про "мільйони громадських долярів, виданих на культурно безвартісні будівлі".

Олександр Климко — за званням архітект. Діяльний як маляр (*Крути, Сагайдачний під Хотином*). Залишив розпис абсиди української католицької церкви в Беріссо: 12 апостолів, що вражають нематеріальним оформленням, яке виходить з візантійської іконографії. Виїхав до США, де був відомий як сценограф. Помер на 64 році життя (1970).

Борис Крюков (1895-1967) — ілюстратор видань Атенео: *Божественної Комедії, Дон Кіхота*, казок *Тисяча й одна ніч* та ін.. Виконав запрестольну мозаїку української католицької катедри в Буенос-Айресі: *Мати Божя з Малим Ісусом*.

Михайло Азовський — маляр, помер невдовзі після приїзду до Аргентини в 1948 році.

Віктор Цимбал був у добрих взаєминах з феноменальним скульптором в місцевих породах твердого дерева кебрачо та альгаробо. Це був Степан Ерьзя.⁶ Коли після другої світової війни Перон прийняв першого московського амбасадора, той намовив Ерьзю повернутися, але не сам, а щоб забрав набуток 23-літньої праці в Аргентині. Вивезли до Москви все до нитки.⁷

З моїх старших колег за фахом згадаю двох киян випускників Празької політехніки.

Інженер Іван Кулик (1897-1974) був викладачем у Подєбрадах, видав підручник *Будова доріг і земляні роботи* (Прага, 1927). Робив обрахунки будинку міської різні в Сан-Хуані, який непошкоджено витримав землетруси 1944 й 1952 років. Написав велику працю про динамічні сили, що діють на будівлі.⁸

Інженер-архітект Дмитро Пожар (1894-1963), старшина військ УНР, працював у Мендозі як проєктант. Йому видно з могили найвищий шпиль Андів Аконкаґву (7000 м).⁹

Тільки великі національні трагедії можуть спричинити масовий вихід і включити струм творчих сил однієї нації на користь не відомої, далекої, заокеанської країни, де вони працювали для чужої культури. Рідко коли в історії створюються умови, що ведуть до інкорпорації організмом однієї держави сотень

6. Ерьзя прибране прізвище від назви племені, що живе на границі Мордовії і Чувашії, де скульптор народився в 1878 році.

7. Мало цікавляться уряди Аргентини своїми та чужими мистцями чи вченими. Офіційно визнані чужинці це Спіка, Вуцетіч, Мігановіч ... кондотьєр, поліціант і купець.

8. З Куликом я познайомився ближче при праці над проєктом 9-поверхового будинку кооперативи "Відродження" у Буенос-Айресі, залізо-бетонуву структуру якого він розрахував.

9. У цьому нарисі не пишу про діяльність українських поетів, літераторів тощо. Може, це зробить хтось компетентніший.

мистців, вчених, лікарів, інженерів з іншого континенту.¹⁰ Названі не залишили б ніколи в нормальних умовах свою країну, що дала їм коштовний вишкіл, якби не було вторгнення Москви в Центрально-Східній Європі. З названих земель отримала Аргентина свій кращий елемент емігрантів.

Але повернуся до Полянського. Яке було ставлення Ю. Полянського до національних справ? Він, один із старшин УГА, що здобула Львів, командир гарматної батареї 1918 року, визначний член УВО (1920), не любив "патріотизму на бузю", як не любив і нездібних до співпраці з дещо відмінними від себе. "У справах національних треба говорити не як невільник афекту, а як людина вільна". Він вважав, що у визволенні України нас чекає зatoryна, тотальна боротьба на всіх відтинках, до якої треба спокійно психологічно готуватися, розраховуючи не на сторонню допомогу, а тільки на свої сили. Як голова міської управи Львова, гарячого літа 1941 року він українізував установи міста, при тому відзначався політичним тактом і державницькою концепцією, стаючи на оборону переслідуваних нацистами меншин. Львівські поляки й євреї з пошаною згадують постать покійного.

Він вважав, що на еміграції ми не повинні замикатися в українському гетто чи діяти імпульсивними маніфестаціями та вигуками, а насамперед свою присутність тут повинні позначити вкладом в універсальну скарбницю знання чи мистецтва, тоді наш голос буде ваговитий.

Наведу один епізод з академічного життя в Аргентині. У листопаді 1961 року президент держави Фрондісі запросив академіка В. Белоусова, якого преса титулувала "президентом Академії наук СРСР". Я був тоді викладачем у Гірничій школі. Влада в університетах Аргентини була тоді просоветська. Коли Белоусов у доповіді "Про колювання земної кори" сказав, що російська наука є й була передова в світі, а зібрані в авля магна професори привітали це апльодисментами, я відповів академікові його рідною мовою. Це стало каталізатором ряду маніфестацій. Белоусов перервав своє перебування в Аргентині й полетів до Сант-Яго. В Чіле його зустріли стримано, і він також там мусів припинити свою діяльність і звідтіля полетів до Перу, де на летовищі йому заявили, що "не хочуть мати проблем", так що він повернувся до осідку ЮНЕСКО в Парижі.

10. Хоч не здійснилося віщування більшовиків, що будемо рабами на скотарській факторії та спатимемо під дротяною загорожею, все ж є помилкою емігрувати сюди тому, хто не має меркантильних здібностей. Нас ніхто про це не попередив.

Через кілька років я зустрівся з Полянським, що був тоді професором Буенос-айреського університету. Він сказав мені: "Ви були надто гарячі, і через це вас позбавили права навчати. Чи ви певний, що Белоусов є однодумцем партії? Може, він так мусів говорити, бо ж на всіх його зустрічах в Аргентині не відступали від нього хоронителі з МВД. Він заявив, що більше сюди не приїде. Є чутки, що в Москві зазнає обмежень".

У гарячій латинській Америці розсіяні могили визначних скитальців, що збагатили чужі культури, бо окупант не дав їм жити на батьківщині. Між ними та давніша Василя Кричевського в Каракасі (1952) і свіжа Юрія Полянського в Буенос-Айресі.

Руденко і Сахаров: відповідальність письменника і вченого

Лідія Вороніна

Відбувалася чергова ділова пресконференція Московської групи сприяння виконанню гельсінкських угод в СРСР, на якій обмірковували різні питання: про становище месхів,* про стан хворих політв'язнів, про проблеми, що з ними зустрічаються п'ятидесятники, які бажають емігрувати з Радянського Союзу. На цій пресконференції прочитано також документ, що його підписали дисиденти різних політичних, релігійних і філософських поглядів. У документі рішучий протест проти обвинувачення у причетності до нещодавніх вибухів у московському метро й на вулицях міста. Такі обвинувачення радянська влада почала розповсюджувати в американській і західній пресі. Намагаючися прирівняти діяльність дисидентів до діяльності терористів, влада бралася за найостанніші засоби, аж до підкидання: під час обшуку в Києві "знайдено" в М. Руденка рушницю — явний доказ, що дисиденти не цураються скористуватися зброєю. У цьому документі підкреслено, що єдина реальна зброя, якої вживають усі дисиденти в своїй боротьбі за права людини в СРСР, — це слово. Слово правди, звернене до всіх чесних людей на землі. Насильство в будь-якій формі несумісне з моральними принципами інакомислячих у СРСР — його застосування виключене в усіх соціально-політичних ситуаціях.

Лідія Вороніна — відома дисидентська діячка з Москви, росіянка, працювала в Московській громадській групі сприяння виконанню гельсінкських угод. В січні 1977 року виїхала з СРСР і тепер перебуває в США. Їй 29 років. 1971 року Вороніна закінчила філософський факультет Московського університету, вчилася в аспірантурі в Інституті філософії АН СРСР, рівночасно працюючи в Інституті наукової інформації суспільних наук АН СРСР. У 1974 році вона подає прохання про виїзд, після чого її звільнили з праці. — Ред.

*Месхи — стародавній народ, що живе в країні Месхетія, в південній Грузії. У 16 столітті країна була завойована турками, а від російсько-турецької війни 1828-29 років перебуває і досі під російською окупацією. Месхи зберігають свої давні звичаї, легенди, пісні та виявляють усі ознаки національної окремішності й самобутності. — *Прим. перекл.*

На цій конференції були присутні і представники тоді новоствореної Української групи сприяння виконанню гельсінкських угод в СРСР, під головуванням М. Руденка.

Він виступав останній. І запропонував скликати світовий з'їзд жінок і дітей, на якому війну — найстрашнішу загрозу для миру, — було б об'явлено злочином проти людства, а держави, що ведуть відкрите готування до війни, були б поставлені під міжнародний суд, як держави-злочинці. День для проведення такого форуму призначено символічно: 25 грудня — день народження Дитяти Усуса Христа.

На тлі складної і напруженої до крайнощів унутрішньо-політичної атмосфери (влада тількищо почала прямий наступ на Московську гельсінкську групу), такі пропозиції могли на перший погляд здаватися цілком утопічними і навіть шкідливими, похотими радше на абстрактні сподівання, ніж на реалістичні засоби боротьби за людські права. Враження деякої "дивовижності" виступу М. Руденка підсилювалося ще й тим, що поруч сидів А. Д. Сахаров — творець найбільш смертельної зброї в світі. Сидів, слухав і мовчав. Як могли зустрітися в одній кімнаті такі різні люди? Що привело кожного з них сюди?

Але, невже вони такі різні — видатний учений сучасності, раціоналіст і "західник" — та письменник, виразник національної свідомості українського народу?

"Утопічна" й "ідеалістична" мова, якою говорить М. Руденко, свідчить про те, що він не політик у тому значенні, в якому звичайно вживають цього слова на Заході. У демократичному суспільстві політик — це той, хто, маючи якийсь проєкт чи програму соціально-політичних змін, намагається чи то здійснити цю програму за допомогою існуючої вже системи громадських і державних установ, а чи змінити саму ту систему так, щоб уможливити здійснення своєї реформаторської програми. При цьому він урахує розподіл політичних сил у суспільстві, економічні інтереси різних соціальних груп, зовнішньополітичний курс держави, загальні традиційні принципи ведення такої чи іншої політики, які нація виробила впродовж історії, тощо. М. Руденко — письменник. Сфера його діяльності і його творчості — література й мистецтво, які живуть за цілком іншими законами, аніж політика. Те, що має значення, сенс і вартість у ділянці літератури, мистецтва чи релігії, — буде недоречно й абстрактне в ділянці політики, якщо не перекласти на мову політики те, що висловлено мовою мистецтва.

Проте, в тоталітарній державі немає нічого, що не було б політикою. Будь-яка подія — це подія політична і має вседержавні масштаби, байдуже де вона трапилася: в економіці, мистецтві, філософії, релігії, літературі. Вона або дозволена, тобто під-

готована й уведена "в життя" мудрими керівниками партії та уряду (згадайте всенародні кампанії під гаслом "Давай!!!"), або заборонена, тобто постала самостійно й незалежно, без відомо партії. Наслідки такого всеохоплюючого піклування страхотливі: мільйони сторінок, яких ніхто не читає, товари, яких ніхто не вживає, фільми, яких ніхто не оглядає, земля, яка перестала давати врожаї, і т. д., і т. п. Життя Росії похоронене під тягаром нікудишніх продуктів, які вона ж сама створила як у ділянці матеріальній, так і в духовній. І більшість населення не відчуває жодного тягару на своїх плечах, бож і вожді і підвладні — це всього-на-всього лише громадяни тоталітарної держави, вони діють в одній і тій же самій системі партійних вартостей, а їхня особиста ідентичність (якщо взагалі доречно вживати тут такого терміну) зупиняється на рівні гвинтика в могутньому механізмі розвинутого соціалістичного суспільства. Тягар лягає на плечі тих, хто спробував зберегти в собі природне людське право на автономне життя, на самостійну думку, на ненав'язану партійними догмами оцінку, — саме на плечі тих, хто поспробує висловити свою незгідність, наприклад, з варварськими принципами керування літературою.

Хто зберігає внутрішній опір — цю людську властивість, той відразу стає для тоталітарної держави ворогом число один. Він — потенціальний дисидент. А хто старається жити з почуттям своєї особистої відповідальності за щось (хоч би за себе, чи за свій народ, а чи за діло, яке робить), не покладаючися в усьому на державу й не складаючи на неї відповідальності, той стає ще більшим ворогом — дисидентом справжнім. Тоталітарна держава реагує моментально, мобілізуючи охоронну систему свого організму — КГБ. Того, хто думає і живе по-своєму, або знищують у таборах, або виштовхують за кордон, як чуже тіло.

З погляду держави, М. Руденко допустився політичного злочинства п'ять разів: він людина, він письменник, він українець, він християнин, він дисидент. Він людина, тобто має незалежне приватне життя й особистий досвід, якого, так би мовити, за нормою не повинно бути в громадянина тоталітарної держави. Він письменник, тобто бачив цінність у подіях свого життя і висловив їх по-своєму, своєю мовою, не вживаючи набору дозволених партійних лінгвістичних кліше. Значить, він брехун і фальсифікатор, зображає те, чого не було за офіційною історією. Він українець, тобто посмів узяти відповідальність за долю людей, з якими він разом жив, яких відчуває, знає і розуміє, історичну спадщину яких хотів оборонити, сказавши про неї правду. Алеж для радянської влади не існує ні український народ, ні особливості його національних традицій; існує один щасливий радянський народ. Знову М. Руденко "свідомо зводить наклепи".

Він християнин, вірний Заповітові Христа, а не програмі партії. Він дисидент, який відверто заявив про топтання його людської і письменницької гідності, про знищення національних традицій, про злочини, яких допускається радянська держава супроти своїх громадян, народів та культури.

Однаке таким же самим злочинцем є і А. Д. Сахаров; як учений, що винайшов найсильнішу в світі зброю, він відчуває особисту відповідальність за майбутнє миру на землі. Про А. Сахарова дуже часто говорять, як про якогось розкаяного грішника, що відкупляє свою вину перед людством за свій смертельний винахід. Але це неправильно. Ніякими моральними ні політичними вердиктами не можна обмежити розвитку наукового знання. Можна і треба старатися регулювати таке чи інше застосування цього знання. І справжня провина людини була б у тому, якби, розуміючи можливість небезпечних наслідків застосування деяких наукових досягнень, ця людина не намагалася з усіх сил відвернути таку можливість.

Якщо ж у справі вирішення питання про майбутнє людства і про війну та мир здатися повністю (як це робить більшість населення СРСР) на комуністичне керівництво тоталітарної радянської держави, то небезпека війни і загроза для життя культур та для життя кожної людини зростуть гігантично. Адже тоталітарна держава не вважає цінністю ні життя окремих людей, ні життя цілих народів. Для неї нічого не значить розпорядитися 60 мільйонами для створення "світлого майбутнього". Насильство виправдано "вищою метою", тож застосування зброї, як швидкого й успішного засобу "перебудови" світу, стає природним.

Авжеж, у таких умовах неможливо залишитися чесною людиною і чесним ученим, не попавши у відкритий конфлікт з офіційною ідеологією та політикою. Боротися реально за збереження миру на землі означає боротися за загальну демократизацію політичного режиму в СРСР, — того режиму, в основі якого лежить принцип насильства над людиною, народами, культурами, і який замаскувався демагогічними й пустими формулками про загальну справедливість, що панує в усіх ділянках життя радянського суспільства.

Режим, що живе злочинами і скриває ті злочини, боїться правди, як вогню. Ось чому боротьба за свободу слова, свободу преси й елементарні людські права має таке принципове значення в Радянському Союзі. Вона об'єднує людей різних національностей, різних професій, різних політичних переконань, різного віку. І ось чому в одній кімнаті зустрічаються "мрійник" і вчений. У них хоч і різні мови, але одна ціль: правда.

Розв'язання економічних проблем у Радянському Союзі також вимагає кончевої загальної демократизації: як можна вдоскона-

лити будь-що в структурі сільсько-господарського і промислового виробництва, коли вмісне приховується образ їхнього теперішнього стану?

А як можна мріяти про відродження національних культурних традицій, коли від людей заховано справжні факти їх нещодавньої історії?

Таким чином, у контексті всієї діяльності М. Руденка, його заклик про форум жінок і дітей аж ніяк не абстрактний ні недоречний. Думати так і змагати до цього — значить мати правильний моральний стрижень і надійний життєвий дороговказ. Життя і творчість М. Руденка підтверджує це. А його реальний вклад у справу миру — це його боротьба проти радянського тоталітаризму, за свободу слова, за економічне і культурне відродження українського народу.

(Переклад з російської)

МОЯ ЗУСТРІЧ З МИКОЛОЮ РУДЕНКОМ

Гейл Шігі

— Наш уряд нікого так не боїться, як письменників, — сказав мені радянський поет Микола Руденко під час моєї поїздки по Радянському Союзу в 1971 році.

Коли недавно наспіла вістка, що Руденка ув'язнено без обвинувачення, разом з фізиком Юрієм Орловим та Александром Гінзбургом, мені стало ясно, що мої відвідини в цього письменника відбулися в критичний переломовий для нього час. До того часу Руденко був відомим ліричним поетом на Україні: його схвалювали апаратчики, його деклямували шкільні діти. Одним з показників, на скільки радянський уряд боїться вільнодумного письменника, є розмір нагород, якими наділяє ідеологічних писак.

Усе ж таки, ми не уявляли собі величини тих коштів, що їх держава видає, щоб знеутралізувати такі справжні таланти, як Руденко, через підвищення їх до лав номенклятурної еліти.

Поет прислав по нас своє приватне авто о сьомій годині. Він нетерпляче чекав зустрічі з американськими письменниками, що приїхали до Союзу від Громадського обмінного комітету. Шофер в уніформі скочив відкрити двері старої синьої "Волги". Рая, дружина поета, сплеснула руками: — Їдемо на дачу!

Дача — це вакаційний дім у Радянському Союзі. Високі урядові чиновники, режимові мистці та інтелектуалісти живуть у дачних колоніях.

— Всі письменники люблять свої дачі, бо там відлюддя і краса природи, — сказала Рая, неначе в унісон будь-якому американському письменникові, що старається виправдати розкоші свого життя в Гемптонсі, Мартас Він'ярді, чи в Малібу. — У Москві письменницька колонія закрита, туди не допускають відвідувачів, — пояснювала вона. — Натомість у Києві відкрито. Ми не такі вже офіційні в Києві.

Приємно вражала відсутність казенщини. Двоповерхові цегляні доми, сховані за дерев'яними огорожами, обвитими дикими квітами, стояли як виключні охоронці особистого

Гейл Шігі (Gail Sheehy) — відома американська журналістка та публіцистка, довголітня співробітниця журналів *New York, McCall's* та *New York Times Magazine*. 1976 року у видавництві Е. П. Даттон вийшла її найновіша книжка: *Passages. Predictable Crises of Adult Life (Emanu. Передбачені кризи в зрілому житті)*.

захистку. Двадцять сім письменників жило в колонії круглий рік. Дачі були пристосовані до зими та мали до своїх послуг спеціальну крамницю, в якій не тільки продавався кав'яр, порцеляновий посуд та західні килими — блискітки, яких звичайний колгоспний дядько ніколи й у вічі не бачив — але яка й доставляла все це добро додому. Радянську еліту винагороджують не так вищими зарплатами, як більшими привілеями. Привілеї залежать від функції. Як нам сказав партійний інструктор, "якщо письменник пише для конструктивного реалізму, йому дуже добре живеться". Для порівняння, ми спитали поетову дружину, чи кожен може купити дачу.

— Не в усіх такі можливості, як у нас. Звичайний робітник може купити малу дачу, — показала, стиснувши два пальці. — Не таку, що в ній можна жити круглий рік. А ми збудували велику.

Поет Руденко вийшов нам назустріч з простягнутими руками. Сильний як дуб, п'ятдесятирічний мужчина. Маленька жвава Рая — це поетова друга дружина, старша тільки на п'ять літ від його найстаршого сина. Проте, не зважаючи на відмолоджуючі соки його оточення, в домі поета панувала пустка, страшна пустка життя.

Руденко є автором 19 збірок поезій. Всі безпечні. Про любов, красу, природу, почування. Насправді ж Руденко гордився тільки одним твором — своєю "фантастикою", повістю написаною в 1962 році. Надхненням для цієї повісти була його 15-денна поїздка до Америки попереднього року.

— Америка — країна ясніша та багатша, але це не таємниця, — почав він. — Мене зворушила совісність людей. У них анітрохи фальшивого. Найбільше враження зробила на мене їхня свобода. Мої хазяї говорили про всі справи відверто.

Сидячи з письменником в його кабінеті, я почала помічати, як півстоліття свідомо німого життя позначилося на його обличчі. Він навчився віддзеркалювати обличчям цілу гаму почуттів, нюансів, реакцій. Руденкове обличчя засвоїло високо розвинутий хист виражати те, що словами він не смів сказати.

На веранді стояв застелений стіл. Рая заставила його порцеляновим золотобережковим посудом і кришталевими келехами та наклала на нього так багато кав'яру й фазана, що не було видно і клаптика скатертини.

— Напиймося багато горілки, — запрошував Руденко, — щоб ми почувалися вільніше.

Він питав, чи американські письменники так прагнуть миру, як він та його народ. Чи непокоять їх перегони в атомовій зброї? Я оповіла йому про деякі американські твори і спитала, чи радянські письменники можуть працювати над такими темами.

Усмішка підняла Руденкові кутики його великих сумних очей.

Він вирішив відповісти на моє питання розповіддю про сюжет своєї "фантастики" з 1962 року.

— Моя повість була про уявну десяту планету. Дві могутні держави відкрили її одночасно й почали боротьбу за неї. Вкінці планета розірвалася під бомбами в мільйон кусків, які полетіли метеорами на всі планети.

Руденко підніс ще один тост: щоб закінчення його повісти ніколи не здійснилося на нашій планеті.

Нова радянська "фантастика" стає швидко популярною між молоддю. Заборонені теми можна свобідніше розробляти у формі фантазії. Ми gratулювали Руденкові за винахідливість у його повісті.

У Раї зникла усмішка з обличчя. А старий патріярх за столом, пенсіонований драматург, що виконував офіційний нагляд над Руденком, споглядав сердито. Хтось натякнув на Руденкову найновішу "фантастику", що мала вийти в наступному тижні кишеньковим форматом. Чи відважився автор на більший ризик у ній? Свого роду відповідь на це питання прийшла, коли ми знову почали висловлювати захоплення щасливими обставинами, в яких ця пара жила. Патріярх перебив нам зловісним провіщенням:

— За декілька місяців уже так не буде.

Занепокоєна, що чоловік уже забагато проговорився, Рая почала наглядати над його чаркою. Письменницька колонія це ж бо справді санаторія, встановлена державою для нагляду над творчими умами аж до їхнього знешкодження.

— Миколі вже час лягати, — сказала Рая. — Він трохи підпий.

Але в мене створилося сильне враження, що Микола Руденко вже дійшов до віку, коли, не зважаючи на всі буржуазні принади, які йому підсуває уряд, він не може далі жити з голодом душі.

Цього місяця, тобто в лютому ц. р., Руденка арештували разом з двома іншими членами Громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Їхня провина в тому, що вони виступали за права людини.

Невже ця малесенька горстка беззбройних мислителів могла б загрожувати диктаторам, що панують над поверх чверть мільярдом людей? Вистачить тільки спостерігати, як більшовики демаскуються перед поміркованими італійськими та французькими комуністами своєю одночасною люттю проти дисидентів у Чехо-Словаччині, Румунії та Східній Німеччині. Своїми власними вчинками вони збільшують кожний інакочислюючий голос у тисячу разів.

Єдине зло, яке ми можемо заподіяти цій хоробрій горстці людей, це відповісти їм тим самим, чим їх карають їхні поневолювачі: мовчанкою.

(Переклад з англійського)

ЛЕОНИД ПЛЮЩ У РИМІ

Василь Маркусь

До Риму їдуть не лише на релігійні прощі. Хоч і яка мала італійська політична сила та її впливи, проте в Римі діється багато цікавого й інтригуючого, що має такий чи інший вплив на міжнародні справи. У Римі відбуваються різні міжнародні конференції, зустрічі, сюди приїжджають дипломати й голови держав, чи не кожний відомий пресовий орган має тут свого представника. Можливо, навіть через слабкість і непевність своєї політики Італія набирає на вазі; ось хоч би останнім свідченням цього є дійсність і мариво еврокомунізму.

Також шляхи чи не всіх радянських дисидентів "ведуть до Риму". За останні кілька місяців тут побували й дали про себе голосно знати Амальрік, Левітін-Краснов, Алексеева, Галіч. Тут живуть Мальцев, Ваген, Берштам, як також голосною луною відбиваються заяви Буковського, Синявського, Максимова та інших. Взагалі справа дисидентського руху в СРСР і Східній Європі тут не сходить з порядку денного громадської думки й засобів інформації. Для багатьох відоме, що саме фестивалі культури — Венеційські Б'єннале мають бути цього року присвячені культурному антиконформізму під комунізмом. Ні для чого іншого, тільки щоб знеутралізувати цю популярність дисидентів, у тому числі й серед лівих кіл, приїхав у лютому ц. р. головний редактор *Литературной газеты* з Москви Чаковський. Приїхав і оскандалився навіть перед своїми власними італійськими "компаньї".

Тому було бажане, щоб цю "прощу" до Риму відбув і єдиний на Заході представник українського руху опору Леонид Плющ, що має так багато сказати західноєвропейському світові — звичайному обивателю і політично підкованим та впливовим особам. Адже Плющ уже побував навіть по кілька разів у Німеччині, Англії, скандинавських країнах, у Голляндії, Бельгії, де до його виступів і заяв прислухалася і їх належно цінувала та частина носіїв громадської думки, яка бажає слухати і знати. Ті, що закривають вуха і мовчать, коли їм говорять правду, ясно, оминають Плюща, а Плющ їх. Але є такі, що слухають і передумують сказане Плющем навіть більше, ніж почуте від інших, більш спопуляризованих радянських дисидентів.

До Риму приїхав Леонид Плющ дещо несподівано, бажаючи ще захопити ситуацію й атмосферу перед початком Београдської

конференції. Приїхав з кількома адресами представників італійських лівих течій, що ставляться прихильно до руху опору й критично до радянського курсу репресій супроти діячів руху опору. Останні заходи московського керівництва треба було драматизувати і довести до свідомости урядових кіл і громадської думки, про що властиво йдеться сьогодні Кремлеві напередодні конференції європейських країн. Ще мав з собою Леонид Плющ щойно опубліковану французькою мовою свою книжку і, як це дотепно зауважили італійські журналісти, дві торби різних матеріалів про рух опору в СРСР та урядові репресії.

За коротких п'ять днів Плющ устиг зробити більше, ніж можна було сподіватися від цієї людини, тендітної на вигляд і слабої здоров'ям. Кожна з зацікавлених установ: Міжнародна Амнестія, Італійський комітет математиків, християнські і ліві кола, котрі ставляться прихильно до руху опору в СРСР, всіляко підтримали й організували для Плюща програму його зустрічей, розмов і публічних виступів. Також і з українського боку він дістав допомогу в плануванні цих п'ятьох густо виповнених різними справами днів.

Зустрічався Леонид Плющ з речниками політичних рухів і парламентарних груп. Був кілька разів у камері депутатів та сенаті і там мав довші розмови чи то з окремими парламентаристами, чи з цілими групами. Говорив з представниками різних партій, і то саме з такими, яким ідеологія (марксизм, соціалізм) дає найбільше виправдання критикувати радянську політику. Відзначимо лише загально, що зустрічався Плющ з послами чи сенаторами лівих незалежних, радикалів, з незалежними християнами, з членом керівництва Християнської демократії, а навіть з одним членом ЦК Італійської компартії. Була надзвичайно цікава і плідна розмова для обидвох сторін з генеральним секретарем Італійської соціалістичної партії Краксі.

Всім цим політичним діячам Плющ з'ясував важку проблему нинішнього руху опору та затяті намагання режиму його знищити саме напередодні й у зв'язку з Београдською конференцією. Він висловився критично щодо ставлення західних урядів (за винятком хіба тепер деяких скандинавських країн і певною мірою американської адміністрації), які не бажають "зачіпати" конкретно й поважно справи людських прав у СРСР і сателітних країнах. Він доводив слабкість такої позиції й ілюзійність сподівань, мовляв, "тихою дипломатією" можна більше досягнути, й розкривав ще більш гіпокритичні виправдання, нібито господарський і культурний обмін з тими країнами допоможе тим народам. Дехто стверджував безпомічність західних урядів перед непоступливою політикою Кремлю, дехто виправдував Захід чи складав відповідальність на дужчі американські плечі; інші поділяли погляди

Плюща й критично ставилися до урядових позицій, обіцяли щось діяти, інтерпелювати в парламенті чи інакше сприяти тискові громадської думки. Речники офіційної КПП виявилися назагал опортуністами, пропонуючи на Заході "єврокомунізм" чи навіть "комунізм з людським обличчям", але потураючи радянському комунізму з тваринним обличчям. Зустріч Плюща з італійськими комуністичними представниками була важливою ще й тому, щоб переконатися, яке справжнє обличчя цієї партії, котра так бажає домогтися участі в урядовій коаліції. Переконавшись в дволичності Французької компартії, Плющ бажав також мати відповідь, де в цих питаннях стоїть КПП. І він у цьому переконався, правда, ніяк цим не розчаровуючися. З усіх єврокомуністичних партій Плющ ще уважає еспанську (крім тих, що відкололися від промосковських КП) найбільш відкритою на проблеми плюралізму не лише в своїх країнах, але і в радянському бльоку.

Розмови Плюща в Римі відбулися напередодні ширшої наради Соціалістичного Інтернаціоналу, що групує понад 70 соціалістичних і соціал-демократичних партій. На порядку денному цих нарад мало бути звіт про права людини і Београдську конференцію, що його підготував Франсуа Міттеран; італійські соціалісти висловили готовість відстоювати там прихильну позицію до руху опору в СРСР, Польщі, Чехо-Словаччині, Чиле та інших країнах з авторитарними режимами.

Крім зустрічей і розмов з політиками, Плющ уважав за доцільне зустрічатися з представниками преси й інших засобів зв'язку. Відбув чотири особисті інтерв'ю, виступав перед державною телевізією, дав інтерв'ю для радіо та виступав на спеціальній пресовій конференції для італійської преси, що її влаштувала італійська секція Міжнародної Амнестії.

Пресова конференція була винятково вдала. Вже не так легко зібрати близько сорока журналістів майже всієї головної преси столиці, а деякі більші провінційні органи мали також своїх представників. Наприклад, коли прибула нова дисидентка Людмила Алексеева до Риму, на її конференції було яких півтора десятка журналістів, на що відгукнулося п'ять-шість газет. Правда, мала вона окреме довше інтерв'ю для популярного ілюстрованого тижневика *Дженте*.

Плющ був на конференції в формі. З'ясував проблему ясно, а потім відповідав на ряд найрізномірніших запитань. Висловив й аргументував такі позиції: в СРСР готується новий погром дисидентського руху. Москва бажає перед чи під час конференції в Београді знеутралізувати різними засобами, а не лише арештами й готованими процесами — себто залякуванням, утисками і шантажем та поліційними провокаціями, головних учасників руху опору. Реакція Заходу могла б допомогти цьому рухові і справі

прав людини, проте, виглядає, що вона не буде достатньо сильною і переконливою. Західні урядові кола дослівно бояться СРСР (це вислід шантажу), бажають за всяку ціну торгувати з комуністичними урядами і, врешті, стали самі, в'язнями неправильно зрозумілої ними політики відпруження.

Гама запитань, що їх ставили журналісти Плющеві, була доволі широка. Він відповідав спокійно, вдумливо, з нахилом до інтелектуальної аналізи речей і явищ. Був також безпретенсійний, у його висловлюваннях не було й нотки якоїсь демагогії. Цим він здобув собі повне довір'я усіх журналістів, від лівих до центро-правих.

У з'ясуваннях Плюща виступала належно й українська проблематика, чи то коли він на настирливе запитання преси оповідав про себе і власний досвід у комуністичній системі, чи коли з'ясовував наукову працю, дисидентську діяльність та розповідав про своїх товаришів. Національний аспект українського руху опору був помітно підкреслений.

Наступного дня майже уся столична преса помістила довші й коротші огляди пресконференції з більш чи менш розумними коментарями. Вони появилися на видному місці газет, іноді з фотозняtkою Плюща. Окремі інтерв'ю помістили *Джорнале нуово* (Мілян), *Іль Маніфесто*, *Аванті* та *Комунікаціоне е лібераціоне*. Маємо тут пресові органи від католицьких до лівих. Те саме щодо інших органів, представники яких були на спільній пресконференції. Ось вони: *Іль Темпо*, *Авеніре*, *Попольо*, *Мессаджеро*, *Рома*, *Віта*, *Воче републікана*, *Стампа*, *Републіка*, *Льотта контінуа* та інші, не враховуючи провінційних газет, які містили повідомлення аґентства АНСА. Помітне, що три щоденники промовчали пресову конференцію і перебування Плюща в Римі. Ними є: *Уніта* (орган офіційної КПП), *Секоло* (орган неофашистської МСІ) та *Оссерваторе Романо*.

Ось кілька заголовків з преси, чим журналісти й хотіли передати головні думки Плюща, без сумніву підкреслюючи те, що їм найбільше підходило: "Як комунізм став мертвою ідеологією" (*Попольо*, орган Християнської демократії); "Плющ: Буде важко для єврокомуністів звільнитися від сталінізму" (*Іль Темпо*, право-центровий); "Москва готує погром проти дисидентів" (*Аванті*, соціалістичний); "Новий погром проти дисидентів — Систематичні тортури в клініках-таборах — Слаба допомога Заходу" (*Авеніре*, католицький); "Для Плюща єврокомуністи дуже літеплі супроти дисидентського руху" (*Корр'єре делля сера*); "Леонид Плющ: Нас зраджують західні країни" (*Мессаджеро*, незалежний з лівими тенденціями); "Плющ між свідченням і полемікою" (*Паезе сера*, лівий, прокомуністичний) і т. д.

Державна телевізія на обидвох каналах та радіостанції подали

кількакратно вістку про пресконференцію, а канал ч. 1 ще подав спеціальне 5-хвилинне інтерв'ю з Плющем у рубриці *Документи*.

У цілому, засоби інформації жваво і з симпатією відгукнулися на перебування Плюща в Римі, на його твердження й критику СРСР щодо його політики в ділянці людських прав. З усього виразно пробивалася думка: ми мали надії на уряди, але ці сподівання, на жаль, сьогодні слабнуть. Звертаємося до громадської думки і віримо, що вона може бути ще найкращим сумлінням Заходу. Плющ мав повний успіх принаймні з двох причин: він ставив поважно й переконливо справу людських прав, не заперечуючи принципу відпруження і відмежовуючися від чемпіонів "холодної війни". Подруге, він користувався наскрізь об'єктивною інформацією, ставив проблему у загальній і вселюдській площині, згадуючи в'язнів і людські права скрізь у світі.

Леонид Плющ присвятив свій час також зустрічам та розмовам і серед української громади в Римі. Він склав візиту блаженнішому патріярхові, перед яким підніс справу переслідуваних за релігійні переконання людей різних віровизнань, головне на Україні. Він прохав патріярха поінформувати про ці факти відповідні кола апостольської столиці. На Сошестя св. Духа він був у соборі св. Софії, де правилася архиерейська літургія, а потім доповідав перед студентами, професорами і гостями в Українському Католицькому Університеті про культурні аспекти українського дисидентського руху в 1960-их роках, у якому сам він брав участь. Також відвідав Малу семінарію, учні якої були захоплені інтелектуальним представником нової України. Був ще в інших установах та мав цілий ряд цікавих розмов.

Ще годі оцінити належно висліди перебування цієї людини в Римі. Одне певне, що мало хто інший, крім блаженнішого патріярха, має такий відгомін у зовнішньому світі. Перед ним вільно відкриваються двері до різних установ й осіб, бо має він капітал борця за свободу і людські права, бо є він до кінця чесний і послідовний, а так само тому, що є він високого рівня інтелектуаліст і людина, щодо інтегральності характеру якої немає ніякого сумніву.

ПРО ЛЮДЯНІСТЬ... ДУЖЕ ВЖЕ ЇЇ БРАКУЄ!

Віктор Некрасов

З болем прочитав я в ч. 12 за 1976 рік журналу *Сучасність* статтю Леоніда Плюща "Трагедія Івана Дзюби". З болем тому, що стаття ця, про одну з найболючіших і невігійних ран України, засмутила мене.

Я знав і любив Плюща. Любив за чесність, правдивість, щирість. Любив за людяність. Пробачав йому навіть марксистські його помилки. Врешті-решт це його особиста справа. Віриш у марксизм, ну й вір. На наших відносинах це не відіб'ється.

Стаття складається з двох частин: післямова до французького видання *Інтернаціоналізму чи русифікації?* і відкритого листа Іванові Дзюбі.

Я ставлю собі питання: з якою метою вони написані?

Перше — післямова — очевидно на те, щоб розповісти французькому читачеві, який познайомився з цією серйозною і невеселою книжкою, хто ж її автор, як і чому вона була написана, яка була реакція потім і до чого все це врешті-решт довело. Зовсім законний і природний намір. І саме цього я чекав від післямови.

Друге — відкритий лист. Звичайно з такого роду листами звертаються до когось, хто урадував чи обурих нас чимось, і в той же час він адресований до ширшого кола читачів, щоб усі дізналися про думки, які мене тепер хвилюють. Думки мої значні, продумані, у листі зважені всі за і проти, обвинувачення уважно перевірені (це особливо важливе!), я відповідаю за кожне слово і от зважуюсь на весь голос про все це повідати. Самозрозуміле, особа, якій адресовано листа, має повну можливість на нього відповісти. (Ходорович написала листа Плющеві, той їй відповів — їй було небезпечно, йому ні). Ну, а коли особа, якій написано листа, відповісти не може? Коли руки у нього зв'язані, а в устах кляп? Тоді листа не пишуть.

Але його написано. І післямову теж. З якою метою це зроблено?

Почнемо з післямови. І з неї приголомшений французький читач дізнається, що Дзюба зрадник, донощик, яничар (а хто вони в

такі? — запитає француз, не дуже підкований в історії України), що він служить і буде далі служити катам, до того ж усім цим дуже задоволений, радий-прерадий, що врятував свою шкуру. Картина намальована страшна, нічого казати. Але хто ж він такий, цей самий яничар-зрадник? звідки він узявся? Як і чому народився культ його, чому люди так тягнулися до нього? Що спонукало Дзюбу звернутися з листом до першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста, з листом, який став потім книжкою? І хто всі ці люди? Світличний, Сверстюк, Мороз, Стус, Павличко, Коротич, Франко, Холодний? Хто, нарешті, цей таємничий Стенчук, автор книжки *!Що і як відстоює І. Дзюба?*, людина, якої ніхто й ніколи в очі не бачив? Ліс імен! Злива незрозумілих подій... Виступ на вечорі пам'яті Симоненка (а хто він такий, знову таки запитає француз), у кінотеатрі *Україна*, у Бабиному Яру? Що означає "східняки" і "західняки"? Чому так страшно, що Драч може перетворитися на Дмитерка — знову таки, хто вони такі? Хай пробачить мені український цим разом читач, але француз у цій каші імен, зрад і яничарів просто нічорта не зрозуміє. Не будемо щадити автора передмови, не для француза він її писав, а для самого себе. Ну, а заразом і для нас.

Так! І я похолов, коли прочитав каяття Дзюби. Ще страшніше мені стало, коли побачив його підпис під книжкою *Грані кристала*. Трагедія! І не тільки українського народу. Всіх нас. І моя особиста. Трагедія російської людини, що прожила все життя на Україні і полюбила її. Я не виправдую, але і не відвертаюся від нього... Тому що в першу чергу це трагедія Івана Дзюби. Людини...

Прочитавши його каяття, я з ще більшою силою зненавидів, ні, не Дзюбу, а систему, яка зуміла його зломити. Здавалося, нема такої сили, яка могла б це зробити. А от знайшлася. Безжалісна, жорстока, цинічна.

Як же все це могло статися?

Я пам'ятаю збори "представників київської інтелігенції". У Жовтневій залі десь улітку 1963 року. І пам'ятаю Івана, що втік з туберкульозної лікарні, де він тоді лікувався, спеціально, щоб зійти на трибуну і покласти на обидві лопатки за чергою всіх членів президії, що сиділи за довгим столом ліворуч від нього. Усіх Козаченків і Збанацьких на чолі з "ліпшим комедіографом країни і першим борцем за мир" Корнійчуком, що зблід від гніву.

Такого не забувають.

Я пам'ятаю, що говорив Еренбург, коли прочитав *Інтернаціоналізм...*, як розводив руками Твардовський — "ні, є ще порох у порохівницях!" — люди, які, здавалося, ледве чи будуть не спати ночами від того, що на Україні мало українських шкіл.

Я знаю, як, боячися глянути в очі Дзюбі, один за одним відводилися на засіданні президії Спілки письменників усі члени цієї

президії і говорили: "Ми, правда, *Інтернаціоналізму...* не читали, але книжка ця антирадянська і наклепницька", а потім одногосно проголосували за виключення. І знаю, крім того, що тільки два чи три члени тієї самої президії не підходили свого часу до Дзюби і не говорили: "Молодець! Спасибі!" І про одного поета теж знаю (прізвища не назву, він ще там...), як в одній установі його запитали, хто йому дав прочитати *Інтернаціоналізм...* Він відповів: "Людиною цією був Павло Тичина... Тільки він не дав, а сказав — читай у мене, *таких* книжок не дають..."

Хіба можна таке забути?

Я пам'ятаю Дзюбу в Бабиному Яру, я стояв поруч. Люди плакали і говорили: "Свята людина..." І ось тепер його розіп'ято, виставлено на глум. Бачили святого? Ха-ха... Почитайте його книжечку, побачите, який він святий... І ми читаємо "книжечку", ту саму, що видало видавництво "Україна", що поруч з КГБ...

Підписати книжку, якої ти не писав, яку самому огидно в руки взяти, у цьому і є трагедія. Але чи так уже порядно, замість того, щоб відкинути її геть, знаючи, що це брудне, провокаційне вариво, почати її читати і перечитувати, смакуючи, робити виписки з неї, цілком серйозно вступати в полеміку не з Дзюбою (там лише його підпис, це ж ясне), а з тими самими Стенчуками, що написали книжку (хто, крім Стенчуків, може так безграмотно, зіткнувшись з штампами, написати ці *Грані кристала* — сама назва, назва чого варта!).

Дзюба зрікається себе. "Немає того Дзюби, якого ви знали, є інший Дзюба", — написав він у своєму покаянному листі. Я єдина тут на Заході людина, яка бачила цього "іншого Дзюбу" наступного дня після його звільнення. На все життя запам'ятав я цей день. Ми обнялися й поцілувалися. Яке щастя! Живий, живий, не вбили! Він був блідий, змарнів, але як завжди спокійний і зворушливо уважний — ніби це я повернувся з тюрми... Я не ставив головних питань (сьогодні ще занадто рано, занадто боляче, думав я, а потім виявилось, що пізно, я виїхав), я тільки дозволив собі прочитати йому свою статтю, чи нарис, "Іван Дзюба, яким я його знаю", яку потім забрали кафебісти під час обшуку. Він мовчки вислухав, потім глянув на мене і сказав: "Ви написали про свій ідеал. А ідеали завжди ідеалізують"... Потім ми гуляли у Царському саду і він говорив, більше про мене, ніж про себе ("бачите, бачите, — чую вже я, — нічого хорошого про себе і не міг сказати!"), про те, щоб і я, бува, не зазнав смаку тюремної юшки, про те, що в тюрмі може вижити тільки той, хто вміє люто ненавидіти, а він, мовляв, і в конвоїрові намагався побачити людину...

Мені не довелося скуштувати тюремної юшки. Ніхто мені не викручував руки за спину, не кричав, "розколійся, падлюко!".

Мені здається, що я не розколовся б, тримався б гідно, але це мені лише здається, а насправді? Може й ... Я теж мимоволі ловлю себе на тому, що на слідстві я бачив не тільки тупу, виконавчу машину, але й людину, слухав його "треп" про рибалення, сам згадував війну, забуваючи, що всі ці "милі розмовоньки" і є його робота (уміє ж знайти підхід!), і за це саме він й одержує свою немалу платню. "Саме цього бережіться, — говорив мені потім Синявський, — великі вони тепер майстри на переконливі, дружні, інтелегентні розмови..."

Ні, у тюрмі я не сидів. І яким чином витискають визнання, не знаю. А не знаючи, не збираюся бути суддею. Проголошувати вироки. На це треба мати право.

Плющ сидів. Знає, по чому міх лиха. А тому вірить у своє право бути суддею. І проголошувати смертні вироки. І не шкодувати на це ні часу, ні паперу, копатися в книжках, добирати цитати, розповідати про різні писанки, як їм хороше на Заході і погано в нас, згадувати і Леніна, що він там про Швейцарію говорив. І жодного разу, вибираючи і добираючи цитати щохвацькіші, не замислився він над тим, а як же тепер у Києві роздавленому, покиненому всіма Дзюбі, що твориться на душі у людини, перед якою він колись і сам схилився. Гордої, непохитної, а тепер поверженої. Чим йому загрожували? Якими лещатами схопили його за горло? Що змусило його зректися самого себе і все життя жити в свідомості заподіяного? Таж це не Собко, не Драч, не Коротич, що зивається вужем.

Івана Дзюбу — нашу надію і гордість — зломали. Це наше горе. Чи можна з ним помиритися? Трудно. Я знаю, Плющ не християнин, він марксист, значить, добро стоїть у нього не на першому місці, але чесним, я гадаю, навіть Маркс був, а обвинувачувати людину у прямому доносі на людей (мені, мовляв, говорили...), та ще в друкованому вигляді, не перевіривши цього десять, двадцять разів, щонайменше негідно.

Я не виправдую Дзюбу — зраду трудно виправдувати — я оплакую його. Оплакую свій ідеал.

Поет Василь Стус, що сидить у Пермському таборі і не зломлений до цього часу, свій суворий, непримиренний, але пройнятий скорботою лист до Дзюби закінчує словами: "Я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужую пригадати твоє призабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози..."

Вирваний з дому божевільних, пізнавши насолоду свободи, Плющ свого листа до Дзюби, який розлучився з тюрмою, але не здобув свободи, закінчує так: "Схаменіться, Дзюбо (думаю, що раніше він називав його Іваном Михайловичем), зупиніться, не

гвалтуйте свою матір, не точить з її ребер кров. Бо "навіки проклянетесь своїми синами".

Сліз тут немає... Одні прокляття.

А я свої сльози уже вилив. На Плюща не лишилося, якого я колись знав, такого людяного. Невже ж здобута свобода заміняє ці, такі високі, такі потрібні в житті якості чомось іншим?

2. 2. 77

Фонтенбльо

Псування і засмічення української мови в Америці

Петро Одарченко

Недавно опубліковані статті Ю. Перфецького ("Мовне взаємозбагачення" чи русифікація", *Сучасність*, ч. 9, 1976) та Б. Струмінського ("Українська мова на еміграції", *Сучасність*, ч. 3, 1977) заслуговують особливої уваги.

Але не з усіма думками авторів цих статей можна погодитися. Ю. Перфецький, порівнявши правописи 1928 і 1933 років, цілком слушно відзначив русифікаційні тенденції останнього. Але, аналізуючи вживані в сучасній українській мові русизми, Перфецький помилково вибрав як "доказ радянської русифікації" такі слова, що за багато років до радянської русифікації вживалися і давно ввійшли в словниковий фонд української літературної мови. Ось деякі приклади. Слово "канікули" є в оповіданні С. Васильченка "Циганка" (1910): "Після літніх канікул прийшли до школи". Це слово є також в *Російсько-українському словнику* (1929) і в правописному словнику Г. Голоскевича (1930). Слово "пальто" є в *Російсько-українському словнику* (1927), що вийшов за головною редакцією акад. С. О. Єфремова, та в словнику Г. Голоскевича, а також у словнику О. Ізюмова. Слово "піджак" є в повісті І. Нечуя-Левицького *Хмари* (1871): "... все це так не приставало до куцого ... піджака". Це слово є в *Російсько-українському словнику* (1927), у словнику Г. Голоскевича, в словнику Ізюмова та в творах М. Коцюбинського. Слово "туфля" є в словнику Голоскевича і в пов. Н.-Левицького *Хмари* (1871). Слово

"галстух" є в *Російсько-українському словнику* 1924 року і в словниках Голоскевича та Ізюмова (поруч із словом "краватка") та в пов. *Хмари* (1871). Слово "дошка" (в значенні шкільної дошки) є в оповіданні Лесі Українки "Школа", вперше надрукованому у Львові в ж. *Народ* 1895 ("... дошка з слідами крейди"). Є це слово в оповіданні М. Коцюбинського "Лялечка" (1901): "Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки...", а також і в оповіданні С. Васильченка "Вечеря" (1910): "... виглядала серед кляси дошка". На жаль, Б. Грінченко не використав оповідання Лесі Українки (1895), а натомість на підставі *Опыта южно-русского словаря* К. Шейковського (1884-86) увів у свій словник діалектне слово "таблиця". Треба зазначити, що словник Шейковського дає велику кількість діалектних слів, а також слів дуже неактуальних і сумнівних щодо існування їх в українській мові. І одночасно з цим Шейковський не подає відомих слів тогочасної української мови (таємний, ткаля, тхір тощо). Словник Б. Грінченка, виданий 1907-09 у Києві, як бачимо, не використав творів українських письменників, надрукованих 1871, 1895, 1901 років, які він міг би використати. Тому не можна вважати, що словник Грінченка охоплює всі слова української мови, які зустрічалися в творах українських письменників до 1907 року. Слово "наволочка" є в творах І. Нечуя-Левицького ("... наволочки не міняються ...").

Слово "розважальний" ніяк не можна вважати калькою з російської мови. Суфікс -альний продуктивний. Він служить для творення якісних прикметників від дієслівних та іменникових основ: діяти — діяльний, багати — багальний, відповідати — відповідальний, розважати — розважальний. За допомогою суфікса -овий утворюються *відносні* прикметники від іменників, що вказують на відношення до *матеріалу* та на відношення до *простору* або *часу*: дуб — дубовий, калина — калиновий, липа — липовий, мрамур — мрамуровий, тютюн — тютюновий, берег — береговий, степ — степовий, ранок — ранковий. Отже ніяк не можна сказати "розваговий", бо слово "розвага" не належить до тієї категорії іменників (дуб, ранок, степ), від яких можна утворити *відносні* прикметники, що показують на відношення до *матеріалу*, *часу* або *простору*.

Слово "розвага" належить до ряду іменників із значенням опредмеченої дії: жити — життя, журитися — журба, стріляти — стрільба, молотити — молотьба, зневажати — зневага, розважати — розвага, бажати — бажання, багати — багання, відповідати — відповідь. Тому то слово "розважальний"* належить до

*Слово "розважати" має ще одно значення: "всебічно обмірковувати". Прикметник: "розважливий".

нормативної української лексики, так само як "відповідальний", "благальний", "діяльний" тощо.

Юрій Перфецький у своїй статті вважає русифікацією української мови не тільки російські слова в українській мові чи кальки з російської мови, а також і українізми в російській мові (хлебороб, хутор, доярка, хата, скарб, пекло, вечерять, цигарка, чуб, шлях, кузня тощо). Це явище "взаємного мовного впливу" Перфецький називає "двонапрямною русифікацією".

Тоді — логічно міркуючи (себто міркуючи так, як Перфецький), росіяни теж можуть назвати "двонапрямною українізацією" явище одночасного впливу української мови на російську і російської на українську! Отже вбачати русифікацію української мови в тому, що в російській мові є українські слова — *хата, хутор, хлебороб* та інші — зовсім неоправдано.

Рятуючися від дійсної й уявної русифікації, Перфецький рекомендує "зберігати діалектні слова, бо вони являють собою живу незрусифіковану мову". Такий висновок не витримує критики, бо серед цих діалектних слів є дуже багато русизмів, польонізмів та інших говіркових слів, які не ввійшли в багатющу лексичну скарбницю сучасної української літературної мови. Отже не будемо зберігати таких діалектизмів як пшеничка (кукурудза), уп'ять (знову), ріпа (картопля), дальше (далі), заключення (висновок), помочи (допомогти), змісця (відразу), рівнож (також), листа (список), знова (знову), виказ (список), підложжя (основа), становище (посада), спільнота (спільність), апель (заклик) і т. д.

Натомість треба звернути найголовнішу увагу на вивчення української літературної мови і на дотримання норм лексичних, синтаксичних, стилістичних, фонетичних, орфографічних та ортоепічних.

Богдан Струмінський у статті "Українська мова на еміграції" (*Сучасність*, 3, 1977), аналізуючи мову емігрантів, цілком слушно відзначає "загальну непевність і хисткість у правописі й термінології", подає яскраві приклади засмічення української мови на еміграції польонізмами, русизмами, англізмами, діалектизмами тощо. Здавалося б, що на підставі такої аналізи Б. Струмінський повинен був би підкреслити потребу виправити ці хиби, потребу вивчення української мови. Натомість автор цієї статті цілком несподівано відкидає т. зв. "правило дев'ятки" ["*И* в чужих словах пишеться в середині загальних слів (не власних назв) після приголосних Д, Т, З, С, Ц, Ж (ДЖ), Ш, Ч, Р перед приголосними". О. Синявський, *Норми української мови*, Львів, 1941, стор. 180]. Б. Струмінський цілком безпідставно вважає, що помилкова вимова дикторів "стихийно відновлює природний український нахил всупереч правилу дев'ятки". І замість того, щоб підтримати норми української літературної мови, Струмінський

рекомендує відкинути їх частково і писати та вимовляти: Тито, логичний, публіка, фірма, комісія, мисія, міністр, космічний. Графічно це буде цілковита русифікація, бо написання цих слів нічим не буде відрізнитися від російського правопису: министр, фирма, публика і т. д. Так само, за пропозицією Струмінського, треба було б запровадити російський правопис і в географічних назвах: Кипр, Ливан, Аргентина і т. д.

Якби українська еміграція прийняла цю пропозицію, тоді запанував би ще більший хаос у правописі.

Проте треба сподіватися, що українські емігранти та американці українського походження відкинуть цю пропозицію і будуть дотримуватися норм української літературної мови, встановлених п'ятдесят років тому. Напевне відкинуть вони й пропозицію надрукувати нове видання правописного словника Г. Голоскевича з змінами, що їх рекомендує Струмінський (міністр, фірма, архив, фігура, фізика, гімнастика, гідротехніка і т. д.).

Хибна є думка Струмінського про доцільність створення на еміграції особливої незалежної української мови, бо, мовляв, якісь київські мовознавці дали Ю. Дуравцеву* "благословення на якусь міру україноканадського мовного 'сепаратизму'". Звичайно, русифікатори та вороги єдиної української літературної мови були б дуже раді, якби була знищена мовна єдність українського народу, якби в Канаді та в Сполучених Штатах створилася особлива "сепаратна" українська мова, відмінна від мови українського народу, що живе на українській етнографічній території. Тоді ворогам України значно легше було б нищити українську мову.

Б. Струмінський захоплюється "високорозвиненою українською еміграційною мовою" і цитує, на його думку, дуже вдалі "еміграційні неологізми": великопотуга, селепко, позабльоковий, міжбльоковий, китаєзнавець, капіталовклад, резистанс, самвидав, понаддержавний тощо.

Розглянемо ці "неологізми". Слово "потуга" — це явний польонізм, по-українському треба казати "державна". Українське слово "потуга" вживається лише в значенні "сила" ("Самсоне, де твоя потуга?" Леся Українка), а не в значенні "державна". Слово "селепко" — це діалектизм. Слово "позабльоковий" вперше вжито в київських газетах, потім це слово стало вживатися в радіо-передачах *Голосу Америки*. Слово "китаєзнавець" є в *Орфографічному словнику української мови* (К., 1975, стор. 297). Є це

*G. Duravetz, *Ukrainian: Conversational and Grammatical* (Toronto: Ukrainian Teachers' Committee, Ontario Modern Language Teachers' Association, 1973).

слово і в 4 томі *Словника української мови* (1973, стор. 155). У багатьох радянських словниках є "капіталовкладення", отже скорочене слово "капіталовклад" не належить до неологізмів. Слово "резистанс" є в *Словнику іншомовних слів* (К., 1974, стор. 577). Слово "самвидав" — це калька з російського слова "самиздат". Це слово також не належить до еміграційних неологізмів. Слово "понаддержавний" — це лише варіант відомого слова "наддержавний", "наднаціональний". За таким же зразком зафіксовані в *Словнику української мови* (т. 5) такі слова: надбудова, надвисокий, наддатов, надзвуковий (а в *Орфографічному словнику* є надзвук). У кн. В. Г. Коломієць *Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період* (К., 1973) зафіксовані такі неологізми: надзавдання, надракета, наддержави і т. д.

Отже, твердження Струмінського, що ці слова "не записані у ніяких [по-українському треба казати "ні в яких" — П. О.] ... словниках" не відповідає дійсності.

А як справді те "багатство сьогоднішньої української мови на еміграції" виглядає, досить лише проаналізувати мову "Сторінки Фонду катедр українознавства — "платної власности ФКУ", що друкується періодично як додаток до *Свободи*, та мову інших періодичних видань, щоб мати уявлення не про "багатство" української мови на еміграції, а про жахливе засмічення її русизмами, польонізмами, діалектизмами та словами й словосполученнями, які виявляють цілковите незнання найелементарніших правил і норм української літературної мови. Ось приклади псування і засмічености української мови в цих "Сторінках ФКУ". Поперше, проаналізуємо численні русизми. Їх значно більше, ніж у сучасних київських газетах. Ось кілька прикладів: не вспіли (не встигли), важних (важливих), бувший (колишній), дозволяють (дозволяють), спосібність (здібність, здатність), около двісті (близько двохсот), підчеркують (підкреслюють), киевлянкою (киянкою), минулорічні (торішні), нечайно (ненароком, несподівано), оприділено (визначено), мається (є), відчитности (звітности), доложити зусиль (докласти зусиль), яку вміють демонструвати д р у г і (інші), обширна стаття (велика), при помочі яких (за допомогою яких), чистий прихід (прибуток), привичка (звичка), пока ще (поки ще), примінення (застосування), межі приличности (пристойности), письменні іспити (письмові), прогульки (прогулянки), подати вам слідуюче (наступне), слідуючі теми (такі теми), з другої сторони (з другого боку), типічний (типовий), що являється одною (що є однією), дальше ведуть (далі...), заключення (висновок), під знам'ям (під прапором), московським затіям (замірам або намірам), займався студією (досліджував), соціальних кругів (...

кіл), кріпку фортецю (міцну ...), монахиня (черниця), носити дещо відмінний характер (мати трохи відмінний характер).

Ще більше засмічена мова "Сторінок" польонізмами або чужими словами, взятими з польської мови. Ось кілька прикладів: вплинули пожити (надійшли...), апель (заклик), змісця (відразу), вітальний (життєвий), опінія (думка), публічна опінія (громадська думка), виголосив (заявив, сказав), осягнули (досягли), рівнож (також), знова (знову), виносить (становить), листа (список), остоя (підпора, твердиня), виказ жертводавців (список), з рамени (від імени), повищу ціль (зазначену), видайність (продуктивність), ціла програма (вся...), надія його не опускала (він не втрачав надії), підложжя (основа), становище бібльографа (посада бібліографа), получений (зв'язаний), спільнота (спільність), народностеві (національні), ціхують (характеризують), у знаних журналах (у відомих...), організаційну заправу (... готування, підготування), не є замкнена (не закінчена), вивінувати (матеріально забезпечити), вивінуваний інститут (матеріально забезпечений), ґратулюємо (вітаємо), консеквенції (висновки), скомпліковану (складну), реасумуючи (підбиваючи підсумки, резюмуючи), можна з сатисфакцією сказати (... з задоволенням), в теперішньому заавансованому технологією часі (в теперішній час високого розвитку техніки), ґратулюємо за кооперацію (вітаємо, або в даному випадку краще сказати дякуємо, за співпрацю), високозаавансовані концерти (концерти на високому мистецькому рівні), імпреза (в залежності від контексту треба сказати: концерт, вечір, вистава, свято і т. д.), домена (сфера, галузь, ділянка), уродинове поздоровлення (привітання з днем народження), обсадження катедри (добір викладачів для катедри, забезпечення катедри особистим складом викладачів).

"Сторінка ФКУ" засмічена також непотрібними чужомовними словами, які часто вживаються не в тому значенні, в якому вони повинні вживатися. Наприклад, слово "ідентичність", себто тотожність, може вживатися в такому контексті: "Повної ідентичности в думках і почуттях двох дорослих і під різними впливами вихованих людей... не може бути" (Леся Українка). А "Сторінка ФКУ" ч. 8 вживає це слово в такому контексті: "для оборони української ідентичности". В даному випадку треба казати: "для оборони української самобутности". Проф. О. Прицак у статті, надрукованій у ч. 1 "Сторінки ФКУ" цілком правильно написав: "культури і с а м о б у т н о с т и нашої нації".

У "Вістях ФКУ" слово "новеля" вживається в тому значенні, в якому це слово вживається в англійській, а не в українській мові. Той літературний жанр, який англійці називають новелею, українці називають "романом". В українській мові слово "новеля" означає

коротке оповідання. Новелі писали Стефаник, Коцюбинський, Васильченко. Тому то замість "А. Г. оповідала про історичні новелі сучасної української літератури", треба казати: "історичні романи". Замість англійського "номінування", треба казати: "призначення". В українській мові слово "номінувати" означає "називати". Не можна казати: "дослідну студію над історією України". Замість цього треба казати: "науково-дослідну працю з історії України". Слово "студія" в однині означає: 1) майстерню живописця, 2) школу музики, балету, 3) організацію, що готує кінофільми — кіностудія, 4) приміщення, з якого передаються радіо- й телепередачі. У множині — слово "студії" означає докладне вивчення чогонебудь ("... я вибрав для університетських студій Київ". В. Самійленко).

В ч. 3 "Сторінки ФКУ" читаємо: "Сполучені Штати Америки". Це цілком відповідає нормам української літературної мови, а також ухваленому в 1928 році правописові. Але в інших числах з'являється англійське слово "стейт" і штучне скорочення ЗСА — абсолютно непотрібний і шкідливий неологізм. Коли в українській мові є слово "нація", то нам непотрібно запозичати з англійської мови слово "нейшен". Так само непотрібно нам запозичати з англійської мови слово "стейт", бо українська мова вже сто років (а, може, й більше) має слово "штат" і вживає назву "Сполучені Штати".

Непотрібне й слово "градуант", бо в нас є слово "випускник". Цілком дико звучить вислів: "етнічні частини українського народу". В українській мові слово "етнічний" вживається в іншому значенні, ніж в англійській мові. Етнічними групами були стародавні слов'яни, стародавні германці, кельти. Сучасні етнічні групи — це північно-східні палеоазіяти (чукчі, коряки). Етнографічна група — це група нації, яка зберігає деякі місцеві особливості в культурі, звичаях, у мові (гуцули, лемки, бойки, у Франції — нормандці). Отже, замість "етнічні частини", треба казати "етнографічні групи". Англійці й американці називають українців, поляків, німців, що живуть в США "етнічними групами", а ми повинні називати їх "національними групами".

З інших помилок відзначимо такі: континуацію науки (продовження...) головна екзекутива (виконавчий орган), екзекутива ФКУ (виконавчий орган ФКУ), матеріяльну екзистенцію (матеріяльне забезпечення), в 50-ліття проголошення УССДержави (?!?) — такої держави у нас ніколи не було, 50 років тому була УНР, а не "УССДержава" (катедра українознавства повинна знати назву проголошеної 50 років тому держави!). постійно-перманентні вартості (?) — це все рівно як сказати "масло масляне"; представники окремих індивідуальностей (... осіб), веде основну студію ССРСР (провадить

грунтовне вивчення, дослідження СРСР), акомпаніст (акомпаньйатор), біблѳографія (бібліографія), біблѳотекар (бібліотекар), гімназія (гімназія), фортепяно (фортепіяно).

Відзначимо ще такі помилки: зібрані вітали (присутні ...), сподіється (сподівається), минуло-довгорічних колег (?!), втішалася прихильністю (користувалася...), в такій пропорції, лише противно (лише навпаки), троха (трохи), оливної (нафтової), здоровельним (?) станом (станом здоров'я), має писані праці (... друковані), багато більше (значно більше), основа її базується (?!) — це все рівно, що сказати: "основа основується", умовини життя (умови ...), не занехуємо (не занехаємо), зассяв (засяяв), від вісімнадцять років (від вісімнадцяти років), курси україніки (курси українознавства). Багато є також синтаксичних помилок. Ось деякі приклади: в нашім імені (від нашого імені), завдяки знанні (завдяки знанню), поміж поляками а українцями (поміж поляками і українцями), в честь (на честь), через одну ніч не станеться чудо (впродовж однієї ночі не станеться чуда), навчання ведеться через три катедри (... в трьох катедрах), в англійській мові говорив (англійською мовою ...), просить у дальшу співпрацю (про співпрацю), перед п'ятдесяти роками (п'ятдесят років тому), оборона перед напасниками (оборона від напасників), на університеті (в університеті), але пішовши на літню школу (... вступивши до літньої школи), є ця особа, що (... та особа, що), є цей, що вплачує (... той, що ...), ви є ці люди, які розуміють (... ті люди, які розуміють), на всім цім, що вони (на всім тім, що ...), довершив це, що (те, що), курси є відкриті, є докладно інструктована, є зумовлене, є практиковане — тут "є" непотрібне. Дуже багато правописних помилок. Наприклад: бракує апострофа в словах: "повязані", "взаємодовіря", "обовязку", "в'язнів", "словянські", "зясувала". Відзначимо ще такі помилки: помало (помалу) немаємо (не маємо), блище (ближче), деталів (деталів), сьогодні (сьогодні), незнала (не знала), тріває (триває), доповідію (доповідддю), з честію (з честю), цюж (цю ж), якнайскоріще (якнайскоріше), велечезна (величезна), здусили (здушили), впорівнанні (в порівнянні), впершусього (перш за все), зчого (з чого), по шість місячнїк перебуванні (після шестимісячного перебування), привелике (превелике), інтензивну (інтенсивну), шляхотне (шляхетне), трівалий (тривалий), порожний (порожній), сьогоднішних (сьогоднішніх), нинішного (нинішнього), літної школи (літньої школи), Нью Йорк (Нью-Йорк), канадійський (канадський), семінар (семінар), Нью Гепшир (Нью - Гемпшір), участію (участю), в ніякій мірі (ні в якій мірі), знімок (знімок), Смит (Сміт), Генрі (Генрі) і т. д.

Не додержується в правописі чергування "в" "у" і тим самим порушується правило милозвучности української мови: "бував В

Світових" (бував у світових), відстав В ЗБірці (відстав у збірці).

Особливо вражає мовна неохайність стилістична, часом буває таке накопичення слів, не зв'язаних між собою згідно з правилами граматики, що тяжко зрозуміти зміст речення, наприклад: "тяг представлення Громаді меценатів", "студіює 30 студентів, поміж якими одна третя неукраїнцями [?], що говорять позитивно[?] мовою". Або ще такі речення: "зреалізоване в напрямку позитивного результату", "відіграли позитивну роллю, незважаючи на велику кризу непевності, що бушувала [?] тоді"; "Уляна прийшла до Гарварду, беручи предмети"; "чи може бути краща сатисфакція [?] в людини, як шляхотне [?] почуття, що іде в прямій лінії [?] від доконаного доброго вчинку комусь другому [?]; "щоб Гарвард займався [?] науковою студією [?] етнічності [?]. "Байдуже на їх релігійні, політичні чи інші оприділення [?]."

Бажано було б, щоб проф. Богдан Струмінський (який приїхав з Польщі, щоб викладати українську мову в Гарвардському університеті), звернув увагу на таке калічення української мови і вжив відповідних заходів. Українська мова у виданнях катедри українознавства повинна бути зразкова. Так само і в виданнях Фонду катедри українознавства треба дотримуватися норм української літературної мови. Цього можливо досягти лише тоді, коли Катедра українознавства зверне належну увагу на теперішній ненормальний стан української мови в друкованих виданнях ФКУ і подбає, щоб у дальших числах "Сторінки ФКУ" не було такого жакливого засмічення мови. Треба переконати членів редакційної колегії, щоб вони частіше заглядали в словники, щоб вони збагачували свої знання, щоб вони ознайомилися з такими працями: Олекса Синявський, *Норми української літературної мови* (Львів, 1941); Юрій Шерех, *Нарис сучасної української літературної мови* (Мюнхен, 1951); Борис Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо* (Київ, 1970).

Великі скарби української мови знаходимо в таких словниках, як *Словник української мови* Б. Грінченка, а ще більші в *Російсько-українському словнику* (1924-32), забороненому тепер в Україні. Дуже багато цінного матеріалу знаходимо також у *Словнику української мови*, що почав виходити в 1970 році у Києві.

Російсько-український словник 1924-1932 років став бібліографічною рідкістю. Його варто було б перевидати з відповідною вступною статтею і коментарями.

Варто ознайомитися також і з такими працями: *Сучасна українська літературна мова*. Чотири томи (Київ, 1969-73; 436, 584, 516, 440, разом близько 2000 стор.), *Сучасна українська мова* (К., 1974), І. П. Юшук, *Українська мова* (К., 1976), О. Т. Волох, *Сучасна українська літературна мова* (К., 1976). Цінні збірники мовних порад: *Питання мовної культури* (1967-70), *Рідне слово*

(1971-72) і *Культура слова* (1976), І. Г. Чередниченко, *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови* (К., 1962); Є. Д. Чак, *Складні випадки українського слововживання* (К., 1965); А. П. Коваль, *Культура української мови* (К., 1966); А. П. Коваль, *Науковий стиль сучасної української літературної мови* (К., 1970). Цікавий збірник *Про культуру мови* (К., 1964). У шістдесятих роках українські мовознавці провадили рішучу боротьбу проти русифікаційних тенденцій, проти русифікації української мови. В *Літературній Україні* та в журналі *Українська мова й література в школі* в ті часи надруковано багато цінних статей про українську мову. Зокрема виявом боротьби за чистоту української мови були численні статті, що друкувалися в журналі *Українська мова й література* в розділі "Плекаймо рідну мову" й статті, друковані в інших журналах (Доценко, "Мовна бистринь і словникова нетеча", *Вітчизна*, 12, 1966; П. Й. Горецький, "Про культуру мови", *Радянське літературознавство*, 2, 1961;). Особливо були цінні статті Б. Антоненка-Давидовича, М. Шумила, А. Хижняка, М. Рильського, М. Пилинського, С. Плачинди, П. Плюща та багатьох інших. Катедра українознавства зробила б велике діло, якби вона видала збірник цих надзвичайно цінних статей, заборонених тепер на Україні. В шістдесятих роках за короткої відлиги українські письменники й мовознавці чинили великий опір русифікації. Їх статті мали велике значення для дерусифікації української мови, для очищення від мовного сміття, яке густо налипало в 40-их і частково в 50-их роках. Ці статті цінні й актуальні й для нашого часу, зокрема для тих, хто хоче ознайомитися з неоціненними скарбами української мови й очистити українську мову на еміграції від сміття русизмів, польонізмів, діалектизмів, вульгаризмів, канцеляризмів, правописних, морфологічних, синтаксичних та стилістичних помилок.

ДЕКЛЯРАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ

Цю декларацію опублікував у ч. 5 за цей рік польський місячник Культура, що виходить у Парижі. У взаєминах між українським народом з одного боку, та російським, польським і угорським народами, з другого, як теж між нашою та їхніми еміграціями, — ця декларація є доволі небуденна. Вона цікава передусім тим, що в ній мова про бажання наших сусідів шукати шляхів порозуміння і співпраці з українським народом та про питому вагу визвольної боротьби нашого народу за державну самостійність. Проте те місце в декларації, в якому автори пишуть, що вони прагнуть "до створення такої ситуації, в якій українці могли б вільно висловитися, чи хочуть вони незалежного державного існування", викликає серйозні застереження. Виходило б, що автори не певні, чи український народ дійсно хоче бути господарем своєї землі. До цього та інших аспектів декларації повернемося ще в ближчому часі. — Редакція.

У декларації, яку оприлюднюємо, вважаючи її за дальший і важливий крок уперед у співробітництві емігрантів зі Сходу, було б другорядним, а навіть і затемнюючим суть справи аналізувати подібності й різниці між російським імперіялізмом минулого століття і сучасним імперіялізмом радянським. Суттю справи є сам імперіялізм, незалежно від того, в якому втіленні він виступає, якою мотивацією чи машкарою прикривається, в яких історичних обставинах діє. Не можна тут не згадати кривд, завданих Україні з боку багатовікового польського імперіялізму.

Незалежно від своїх форм, цілей і обставин імперіялізм однаково поневолює народи, які є його жертвами, й однаково затрує народ, який є його носієм. Сказавши це, не можна, проте, поминути одну засадничу різницю: на відміну від царської Росії, Радянський Союз є сьогодні останньою колоніальною імперією світу, і раніше чи пізніше загальний рух національного визволення мусить ударити також і по його анахронічному існуванню.

В імперіяльній структурі СРСР існують два ступені підлегlosti: статус "обмеженої суверенности" в так званих народних демократіях Середньо-Східньої Європи і статус повної несуверенности в інкорпорованих союзних республіках. Поляки, чехи чи угорці мають без порівняння більші можливості зберегти

свою національну і культурну ідентичність, ніж українці, білоруси, балтійці чи мусулманські народи. Перші зазнають процесу советизації, але все таки ще не русифікації. Інші є советизовані і з кожним роком інтенсивніше русифіковані. Але доля одних і других тісно пов'язана: не буде дійсно вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців. І, в кінцевому рахунку, без вільних росіян. Без вільних від імперіяльних амбіцій росіян, які розвиватимуть власне національне життя та шануватимуть право на самовизначення інших народів.

Ми висунули в нашій декларації на перше місце українців як найбільший підбитий народ у складі СРСР; і як народ, який — побіч литовців — найупертіше змагається за виборення незалежного державного існування. У всякому разі ми прагнемо до створення такої ситуації, в якій українці могли б вільно висловитися, чи хочуть вони незалежного державного існування.

Протягом неповних десяти років відлиги за панування Хрущова піднесли на Україні голови нащадки "розстріляного відродження", намагаючися відбудувати бодай частково те, що було знищене за часів Сталіна. Потім прийшли і тривають по цей день погроми Брежнєва. Ніщо, одначе, не свідчить, щоб Україна капітулювала. Навпаки, українські патріоти найгустіше залюднюють в'язниці і табори, опір на Україні став синонімом національного опору в імперії.

Тому, оголошуючи цю декларацію, висуваємо в ній перед громадською думкою три справи. Поперше, саму справу українську. Подруге, справи всіх інших *національних меншостей* (що становлять уже в сумі, від певного часу, *національну більшість* в СРСР), які прагнуть самовизначення, гарантованого на папері радянською конституцією *права виходу*. І потрете, врешті, справу імперіяльного народу, для якого буде тим ліпше, чим скоріше він зрозуміє, що ліквідація радянського колоніялізму є також в його власному інтересі, бо тільки вона може відвернути загрозу майбутньої взаємної різни.

Закликаємо з особливим притиском російський опозиційний рух у СРСР і російську політичну еміграцію до зміцнювання і поглиблювання співпраці з борцями за незалежність України. *Андрей Амалрік; Владимир Буковський; Збігнев Бирський; Юзеф Чапський; Єжи Гедройц*, редактор місячника *Культура*; *Наталія Горбаневська; Густав Герлінг-Грудзінський; Юзеф Лободовський; Владимир Максимов*, редактор *квартальника Континент*; *Тібор Мерай*, головний редактор угорського літературного журналу *Іродальмі Уйшаг*; *Домінік Моравський; Віктор Некрасов; Александер Смоляр; Павел Тірпід*, редактор *квартальника Сведецтві*.

Важкий життєвий шлях Володимира Гандзюка

На Захід надійшли шість самвидавних документів про долю українського політичного в'язня Володимира Гандзюка з Івано-Франківщини, учасника українського визвольного руху. Гандзюка вперше заарештували в 1950-их роках, після звільнення він був заарештований удруге в січні 1964 року і засуджений на 12 років позбавлення волі та три роки заслання. Тепер він перебуває на засланні. Його адреса: с. Подгорное, Томская область, Лаинский район, СССР. Стан його здоров'я дуже поганий. Йому потрібна негайна матеріальна допомога.

Російська діячка руху за оборону прав людини Мальва Ланда, що жила в Москві, тепер засуджена на два роки заслання, відома в світі з мужніх виступів на оборону політичних в'язнів, збрала важливіші інформації про В. Гандзюка, а також п'ять його листів, які, як вона пише "опинилися у мене випадково". Вони тепер поширюються в самвидаві.

В останні роки ув'язнення Гандзюк перебував в Уральському таборі ч. 35, Пермська область, Чусовський район, присілок Всесвятське установа ВС 389/35. У тій самій "виправно-трудовій колонії" перебував до травня-червня 1974 року Володимир Буковський. Тепер там ще є ув'язнені Іван Світличний, Ігор Калинець, Семен Глузман, Степан Сорока, Василь Підгородний.

На заслання Гандзюка відправили 5 січня 1976 року. Перед етапом забрали у нього всі адреси, включно з адресами його родичів і знайомих у Канаді. В етапі він перебував разом з кримінальними злочинцями, які ограбували його. До села Подгорное привезли його 20 січня і залишили без будь-яких засобів для існування.

М. Ланда додає п'ять листів Гандзюка, адресованих до невідомого "друга Івана" та до іншої невідомої особи, датовані 4 лютого, 16 лютого, 7 вересня, 20 вересня та 8 жовтня. 1976 р. Листи були писані українською мовою і М. Ланда переклала їх на російську. Вона пише, що вважає своїм обов'язком поширити ті листи і довести до відома Міжнародної Амнестії, людей доброї волі та українців (підкреслення її), які турбуються долею своїх земляків.

Усі листи Володимира Гандзюка увійдуть до збірки самвидавних документів, яка готується до друку. За повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 25 лютого 1977

подаємо в цілості перший лист і винятки з чотирьох наступних, пропускаючи часті повторення, з яких видно, що автор не був певний, чи адресат одержує листи та чи знає про те, що Гандзюк писав до нього раніше.

Доброго здоров'я, друже Іване!

4 лютого 1976

Розповім Тобі дещо про себе. Хоч покищо нічого певного і конкретного написати не могу.

5 січня мене забрали з зони, вночі завезли на поїзд і 6 по полудні я вже був у Свердловську на пересильному пункті.

Сидів у загальній камері, разом з тими, кого скеровують на "хемію" [в'язні, яких посилають на працю до заводів і фабрик] і на поселення. Це контингент з таборів, але є також багато відразу з лави підсудних. Переселенчі пункти страшенно переповнені; в камеру на 20 чоловіків заганяють 80, а то й більше людей. Сидять усюди — на нарах, під нарами, в переході до самої параші; нікуди ногою ступити, щоб підійти до кормушки [віконця], щоб отримати баланду. Бруд, галас — одним словом жаж!

Вночі 11 [січня] забрали нас на етап до Новосибірська. Перед ревізією і видачею харчів посадили нас у страшну загальну камеру, де сиділи кримінальники з таборів суворого режиму, яких перевозили з одної зони в другу.

Ми сиділи там 15 годин, заки нас почали викликати. І ті шакали ограбували й мене і тих "хеміків". У мене забрали більше половини цигарок, хоч самі мали їх багато, цигарницю, яку мені дав Середжук (?) і сплетені на хуторі рукавиці, які мені в бандеролі прислала жінка 31 грудня. Я просив її прислати мені якібудь флянелеві рукавиці, а вона хотіла кращі, подбала, а користи мені немає. А "хеміків" роздягнули — вони мали цивільний одяг, який десь собі в дорозі виміняли. Я почав був огризатися, але що я один міг проти 30, а може, й більше шакалів, та ще з моїми силами? А "хеміки" — здорові, як бики — стоять, як вівці, наставляють свої мішки для обшуку; роздягаються. А що я? Один шакал схопив мене за груди, другий замахнувся, а третій схопив палицю. Та палицю я вихопив у нього; правда, не вдарили мене.

13 січня приїхали до Новосибірська. Як везли нас у воронку, думав, що віддам духа. До маленького воронка запхали 30 осіб; їхати довелось через півміста, а може, й більше.

Мене посадили в загальну камеру, бо в боксах були жінки.

18 січня привезли нас до Томська. Тут я вже сидів не в загальній камері — ще з двома іншими в'язнями, яких везли на заслання, одного з табору, а другого за аліменти. Той з табору

поїхав до Каргасоку, туди, де є Андрій. Хлопці нічого собі, помогли мені нести мої речі, матрац і т. п.

22 січня з Томська до Колпашево везли нас воронком цілий день. Правда, воронок був більший, не дуже кидало. Це 80 км. Грубка була зіпсована. Змерз, як поганий пес, мало душі Богу не віддав!

Але потім конвоїр дав мені кожуха, і я трохи прийшов до себе.

Там переночував у карцері, трохи гріли, тепло було, — без матраца.

А 23 січня приїхали з того Подгорного і забрали мене. Подгорное лежить за 80 км від Колпашево. Сюди мене спрямували в цей Лаїнській район. Район Лаїнській називається від річки Лая, яка тут пливе, а районним центром є село Подгорное.

Ось тут і буду, тільки ще не відомо де, в Подгорному чи, може, пошлють до якогось радгоспу чи у лісове промислове господарство. Спочатку говорили, що, може, залишать тут, у Подгорному, а тепер виглядає, що відішлють в якийсь радгосп.

Покищо ще не працюю, бо не можуть знайти мені роботи відповідно до стану мого здоров'я. Гуртожитка тут немає, а без грошей і без роботи на помешкання ніхто не візьме, та й взагалі знайти житло важко. Це ж село! Ось така була моя дорога.

Вже тиждень, себто до 30 [січня], сидів у міліції, в КПЗ (камера запобіжного ув'язнення), бож куди мене подіти без грошей і житла?

Здорових відразу скеровують до радгоспів або лісових промислових господарств. Там відразу забезпечують житлом і на роботі виплачують аванс. А мені хто випише аванс?

З табору моїх грошей ще не прислали, хоч у понеділок минув уже тиждень, відколи комендант у цій справі туди звернувся.

І вони мають зі мною мороку, і мені так, що й годі! У камері лежав на нарах без матраца (бо тут не дають), на бушлаті — як в ув'язненні. Одне добре, що бодай не зимно, в грубці палять непогано.

26 і 27 січня посилали мене в поліклініку на рентген і до терапевта. Лише роздягнувся, а рентгенолог каже — тут і без рентгена видно, що деформація суглобів, — всі дивляться. Кажуть — до чого довели, гірше як з Бухенвальду!

А в міліції питаються, чого мене сюди привезли, такого "мощного трудягу"! Тут, як правило, всіх засланих скеровують на важку роботу, а мене куди пошлють? В мене деформуючий остеоартрит, про що я і сам знав ще в таборі. На тазостегнових суглобах є якісь криваві... [неясно], одним словом, справи мої сумні й невеселі або, як кажуть німці — "справа — швах!"

Та я не розпачаю, бо що зроблю? Хіба тут щось є нове для мене, я ж уже до гіршого звик. Не вішатися ж мені. Ось тобі

"здорові кості", як написав той собака і різник Скриндин з Мордовії. А Ярунін [начальник санчастини уч. ВС-389, майор Ярунін, Пермська область, Урал — М. Л.] сказав мені: "Та я спокійний і задоволений, що кості у тебе здорові, а все інше, я думаю, від хребетного стовпа", — хоч бачив, як у мене викручені колінні суглоби, хребет деформований у кількох місцях і чотири чи п'ять хребців цілком зрослися.

Лікарі в міліції дали мені посвідку, що до важкої роботи, а також такої, яка вимагає багато ходити, я не здібний! Хай шукають якусь роботу на мої сили, а також помешкання, бо тому що я не працюю, то вишу в повітрі! А покищо, що вирішать і яку роботу для мене знайдуть — не знаю.

Може до суботи щось тут вирішать і вив'яснять, тому покищо не пишть мені, бо точної адреси не можу Вам ще подати; як буду вже кудись приділений, тоді знову напишу. покищо подаю адресу "до запитання".

30 січня комендант виповнив анкету, і видав мені посвідку замість пашпорта, і відпустив з міліції. Дав мені власних п'ять рублів, до понеділка, себто 2 лютого, і сказав: "Більше грошей покищо не можу дати, іди до готелю і перебудь там до понеділка!"

У КПЗ годували бодай раз денно, на обід, гарячою баландою, а тут і на снідання і на вечерю давали чай і пайку хліба. Ранком чай солодкий. Тут все вже купую сам. За готель треба заплатити 78 копійок денно. А готель — це тільки голосна фраза. Насправді це стара зруйнована стодола в дуже поганому колгоспі! Холоднеча собача, ні ванни, ні лазні, ні репродуктора; умивалка одна на два поверхи, убиральня надворі — у нас в таборі була краща, бо чиста, а тут!?!.. На все Підгорное — районний центр — одна їдальня, а ціни в ній — просто жах! У нас у ресторанах — дешевше. Капусняк або огіркова юшка — 40 копійок, склянка компоту — 10 коп., котлета — 40 коп., гуляш — 79 коп. і т. п. А в крамниці — буханець білого хліба (1 кл) — 32 коп., 1 кл сала — 3,90, одне яйце — 14 коп. і т. д. Перечислити все годі, та й сам ще всього не бачив.

Ось так живу вже майже тиждень у готелі. Гарячої страви не їм, бо нема за що купити. Купив трохи рибних консервів до хліба та їм їх раз на день, бо більше не можна.

Правда, належить подяка Андрію Карабаню. 27 січня я написав йому листа, якого комендант відправив, і попросив у нього 10-15 рублів, заки прийдуть мої гроші. Потім віддам.

2 лютого у мене залишилося всього 10 коп. і я вже журився. Пішов до міліції довідатися, чи щось там уже вирішили, а тут якраз надійшов листиноша — приніс 15 рублів від Івана. Правду кажучи, коли я писав йому, я мав деякі сумніви, мовляв, чи вийде щось з

того. Але сумніви виявилися непотрібними. Андрій — молодець! Поміг відразу, без затримки.

Вчора пішов поголитися, бо заріс, як дідько. Зробив собі також знятку, бо треба для довідки і для анкети. Правда, замовив три знятки більше, разом 9 штук, бо хочу послати дітям, вони ж мене не бачили вже п'ять років. Тепер для документів новий формат зняток — 5×6 см.

Заплатив за готель до 5 лютого; купив тютюну, 4 булочки по 9 коп., два квашені огірки, рибних консервів за 49 коп. і 200 гр ковбаси — якась польська по 5,10 — іншої немає. Ще купив пляшку жигульовського пива, з посудом 36 коп., дуже захотілося, адже не куштував його вже п'ять років. Увечері випив за здоров'я Андрія! А поза тим п'ю зимну воду.

Ще в БУРі [внутрішня таборова тюрма — М. Л.], коли розписувався під довідкою про звільнення, мені сказали (спецчастина Римко) підписати, що мені виписали 25 карб. з фонду звільнення. Але, як я вже писав, грошей ще не прислали. Я все ще чекаю. На сьогодні з грошей від Андрія маю ще 4 карб.

У моїй справі немає ніякого рішення. Що буде далі — не знаю.

До лікарні покищо йти не можу, та і не приймуть мене, поки я не маю роботи і постійного місця замешкання. І взагалі можуть вимагати, щоб я попрацював бодай місяць і щойно тоді йшов до лікарні. А хто його знає, де мені доведеться бути і чи буде можливість добратися до лікарні. З транспортом тут дуже погано. Автобусів курсує дуже мало, і вони, як говорять, страшенно переповнені. Якщо я залишуся тут, у Подгорному, то тут бодай лікарня на місці, а як запроторять на село в якийсь радгосп, де дідько каже добраніч? Правда, і Подгорнє село, але бодай районний центр.

2 лютого прибув сюди директор з якогось радгоспу "Коломинського" з села Гліви, кажуть, віддаленого 42 км звідси. Він говорив зі мною. Йому сказали, що я електрик, він втішився і вирішив подивитися на мене і побалакати. Та як побачив, у якому я стані, його радість згасла, бо ж я не можу лазити по стовпах. Який з мене тепер електрик? Але він сказав, що підшукає мені роботу в майстерні слюсарем або кочегаром. Я сказав йому, що як треба підносити якісь тягарі або працювати лопатою, я не можу. Він відповів, що сам бачить, та обіцяв потелефонувати ще вчора або сьогодні і сказати, чи візьме мене. Котельню там опалюють оливою, треба влучати помпи, слідкувати за котлами, переливати оливу (солярку). Я сказав, що це робити я зможу. З тим він від'їхав. Я навідувався сьогодні до міліції. Комендант сказав, що їде туди з якоюсь делегацією, сам розвідає.

Ось такі покищо у мене веселі справи!

Друже Іване, пригадую ще раз які мені потрібні ліки. Може, Ви

забули їх назви або у Вас забрали всі папери, як у мене (при звільненні). Так ось: 1) каноміцин, 2) мономіцин, 3) пантокрин — це все в ампулках. Також вітаміни: В-6, В-12, В-15 та цей новий препарат — протитуберкульозну вакцину — винахід французької медицини "ВЦЖ". А може, знаєте ще якісь добрі ліки — розпитайте лікарів. Було б добре поговорити про це з добрим спеціалістом фтізіятром. Що можна зробити у моєму випадку, щоб стримати процес деформації суглобів? Щоб бодай трохи стримати процес деформації на якийсь час.

Діагноза: деформуючий остеоартрит, застарілий, занедбаний. Подаю це, бо Ви мене просили про це... Може, можна щось зробити, щоб вирвати мене звідси — з заслання — з огляду на критично поганий стан мого здоров'я.

Мені потрібне серйозне лікування і зміна клімату. А може, Ви знаєте когось, хто міг би поклопотатися в моїй справі? Тут потрібні добрий адвокат і лікар, які могли б приїхати сюди, оглянути мене, подивитися на рентгени в лікарні. Якщо б це можна було зробити, то на підставі медичних даних, може, вдалося б звернутися куди треба, щоб відмінили мені заслання на підставі критичного стану мого здоров'я. Подумайте про це. Добре?

Якщо будете посилати ліки, то будьте такі ласкаві пришліть мені машинку до голення, пензель і з дві пачки жилеток, бо не маю чим поголитися, а машинок тут немає. А може, якийсь светер? З табору я маю все старе і подерте, нового мені нічого не дали. Сердюков сказав: "Переодягаємо тих, хто виходить на волю, а тобі де візьму!.."

А як Ваші справи? Бажаю всього найкращого. Вітайте всіх. Тисну Вашу руку.

Володимир

16 лютого 1976

Дорогий Друже Іване!

Покищо немає у мене нічого нового. Все по-старому, як й було тоді, коли я Вам писав першого листа. І далі продовжую сидіти в готелі, в загальній кімнаті — отарою, і нічого певного немає. Ніяк не можуть мене тут влаштувати. Таким чином постійної адреси не маю і не працюю, бож який з мене робітник? Самі це добре знаєте!

... Був тут директор з якогось радгоспу, він сказав, що подумає, може, зможе щось знайти для мене... Поїхав і обіцяв за два дні подзвонити та сказати. Але тут якраз їздила якась делегація з Томська, і йому було не до мене. Як було потім — не знаю.

Після цього, 9 лютого, мені дали спрямування до іншого радгоспу, ім. Тельмана, в село Баргатерце, 30 км від Подгорного.

Посадили в авто і завезли мене туди, щоб позбутися. З райвоенкомату дали доручення тому директорові (на прізвище Барон), щоб забезпечив мене працею і квартирою та повідомив райвоенкомат про моє влаштування на працю і мою поведінку. А про стан мого здоров'я йому не сказали, тільки запитали: "Чи потрібний йому спеціаліст електрик", а він відповів, що потрібний!

Як приїхали в цей радгосп, його якраз не було, був у районі; приїхав щойно після обіду. Як подивився на мене і поговорив зі мною, то відразу їм подзвонив: "Кого ви мені прислали, ви мене обдурили! Чоловік ледве дихає, а в мене треба працювати! Його треба лікувати! Я даю авто і відправляю його вам назад, робіть собі з ним, що хочете. Лікуйте чи влаштовуйте, мені такий не потрібний!"

І о п'ятій годині я приїхав назад до Подгорного. Віддав комендантові папери, а він каже: "Що ж, іди знову до готелю і, поки є, займай місце, а я знову піду до начальника райвоенкомату, хай думає". І ось думають до цього часу. Немає ще жодних результатів.

А як приносив гроші [прислані другом — М.Л.] то між іншим запитав: "Як ти, Володимире, дивишся на те, щоб, може, тебе тимчасово послати в лікарню? Заки там щось вирішать, бо ми вже звернулися до управління (може бути в Томську), і будуть вирішувати через нього".

Я відповів, що згідний, — сам хотів про це просити. Він обіцяв, що наступного тижня поговорить з головним лікарем. Думаю, що з ним можна говорити.

10 ц. м. я написав заяву до прокурора району, розповів про все, як, де і коли я захворів і що там мене не лікували, що таборові лікарі завжди говорили, що нічого в мене не знаходять. Також описав усю комедію з моїм спрямуванням до Мордовії і поверненням назад на Урал. І написав ще, щоб він якнебудь поміг мені влаштуватися, тому що я мушу якимось жити, а красти не вмію, не хочу та й навіть фізично не можу. І попросив, якщо це в його правах і можливостях, щоб спрямували мене до лікарні, а також на ВТК, щоб дали мені якнебудь групу інвалідності і на основі тих рентгенів і медичної діагнози та висновку, який тут зробили 27 січня в поліклініці, відіслали справу до суду і звільнили мене від дальшого відбування заслання, у зв'язку з тим, що я каліка і стан мого здоров'я вимагає довгого і повновартісного лікування і кальорійного, повновартісного харчування. А хвороба вже досить занехаяна, застаріла і прогресує далі.

7 вересня 1976

Раніше я працював при районній лікарні, виконуючи різні роботи, але при моєму стані здоров'я така праця не на мої сили. А ще в червні на праву ногу впала мені дошка і зламала великий палець. Цілий місяць я мав ногу в гіпсі, тепер вона вже загоїлася. 7 вересня мене звільнили з лікарні, і я пішов працювати до КПО [комбінат побутового обслуговування]. Працюю тепер у шевській робітні, де латають черевики. Тут праця набагато легша, працюю сидячи, у приміщенні тепло, а це важливе. Правда, тут багато чого немає, наприклад, ковбаси. А ціни на продукти тепер всюди високі... Чи часом Ви не є сестрою Володимира Буковського? При нагоді передайте привіт від мене... Пишіть "до запитання", бо я тепер знову живу в готелі. Квартиру я мусів залишити, знайти іншу тут дуже важко. Гуртожитків тут немає. А влада не дає мені помешкання, хоч вони й зобов'язані. У готелі живу в спільній кімнаті. Люди часто міняються, і різні люди бувають. П'яниці часто вчиняють різні історії та бешкети, але що порадиш. Треба терпіти...

20 вересня 1976

... Досі не маю доброї теплої шапки, а також светра... Недавно купив черевики за 13 рублів і 40 копійок та теплі черевики до шнування за 13 рублів і 80 копійок. Розмір моїх черевиків є 40, а верхнього одягу 50... Перші три місяці жив у готелі, згодом знайшов квартиру. Правда, я зразу попередив господиню, що не можу рубати дров і носити води, яка тут дуже далеко. Проте, на жаль, 28 серпня довелося знову покинути квартиру і перейти до готелю... Тепер знову шукаю квартиру, але досі ще не пощастило. Є, правда, такі, в які я сам іти не хочу, бо або п'яниці, або жінки, що вимагають щоб з ними жити... Щоб добитися квартири, я поставив на ноги всіх начальників, але користи з цього мало. Проте, не виключене, що в листопаді буде готовий новий 16-мешканевий будинок, і тоді, можливо, начальник дасть мені якийсь старий дімок, з якого людей переселять у новобудову... До того ж іноді мене так крутить, що не можу звестися на ноги...

Що діється у світі, не знаю, бо покищо не маю транзистора. 15 вересня був в Колпачеві на ВТЕК, але групи інвалідності мені не визнали, натомість написали, що, мовляв, "покищо не здібний до праці", і порадили, щоб мене спрямували на обслідування до клініки при Томському медичному інституті...

8 жовтня 1976

... Які ліки мені потрібні, я й сам точно не знаю. Про це треба запитати лікаря спеціаліста — фтизіятра. У мене деформуєчий остеоартрит тазостегнових і колінних суглобів обох ніг, а також

вже сильно zdeформований хребетний стовп. Дуже часто в мене німіють ноги. Один лікар говорив мені, що на мою хворобу помагає препарат Бріорин, а також протитуберкульозна сироватка БЦЖ... трошки помагає і Біцилін.

... Якщо б можна — хотілося б щось з преси, газети, журнали. І газету *Наше слово*, яка виходить у Польщі українською мовою, бож я українець. З часом, може, куплю собі транзистор, покищо ще не маю, тому й не знаю, що діється у світі. Дуже вдячний друзям-москвинам за привіт! Прошу, якщо можливо, передати їм від мене поклін і сибірський привіт! Зараз маю мороку і малі неприємності з начальником у зв'язку з квартирним питанням...

Лист політичного засланця Павла Кампова до Сулова

На Захід дісталися поширені у самвидаві листи українського політичного засланця Павла Кампова до друзів та його лист до М. Сулова, члена Політбюра ЦК КПРС.

Павло Кампів народився 1929 року, закінчив вищу освіту, є кандидатом наук, викладав математику в Ужгородському університеті. В 1970 році Кампів зголосив свою кандидатуру на депутата до Верховної ради СРСР, побіч призначеного партією кандидата. Серед населення поширено тоді около 100 передвиборчих листівок з підтримкою його кандидатури. 16 червня 1970 року Кампова заарештували. На закритому суді його обвинуватили в розповсюдженні згаданих листівок, в авторстві самвидавної статті п. н. "25 років надій та розчарувань", а також в авторстві листа до ЦК КПРС з проханням дозволити створити на Закарпатті окрему комуністичну партію.

Подаємо повний текст його листа до Сулова, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 22 березня 1977.

Членові Політбюра, секретареві ЦК КПРС, М. Л. Сулову від Кампова Павла Федоровича, політичного засланця з міста Ужгород, Закарпатської області. Місце заслання: пос. Комсомольськ, Первомайський район, Томська область.

Прохання про допомогу.

У 1970 році Закарпатський обласний суд УРСР засудив мене, ні в чому не винуватого, на шість років таборів суворого режиму і три роки заслання. Впродовж багатьох років я звертався до членів і кандидатів у члени Політбюра з просьбою допомоги реабілітувати мене. Ніколи ніхто не відповів мені. Таким чином через не-

довір'я я просидів шість років у концтаборах Росії. Там я зовсім втратив здоров'я, став інвалідом другої групи. Адміністрація табору 389/36 ВС, пос. Кучино, Чусовського району, Пермської області, як і лікарі обіцяли мені, що, згідно з законом, я, як інвалід, буду звільнений від заслання.

Але 16 червня 1976 року мене повезли з табору у воронці на станцію, а звідтіля через тюрму — на Сибір. Ніхто не сказав, куди мене везуть. Начальник санітарної частини Петров І. В., на мое питання, куди мене везуть, відповів, що не знає. Він приніс мені ліків на гарячку (впродовж двох років моя температура вище нормальної) і на серце, знаючи, що кожної хвилини може прийти мені кінець.

28 червня мене привезли до Томської тюрми і там я зрозумів, що мене привезли на заслання.

Я звернувся з заявою до начальника Управління МВД Томського облвиконкому з проханням перевести мене до дому інваліда, тому що працювати я не можу, грошей ні майна не маю. Але на мою заяву ніхто не відповів.

8 липня мене ще раз замкнули у воронку й повезли на станцію, а далі в тюремному вагоні до в'язниці Первомайського районного відділу міліції. Тут тримали мене чотири доби (один раз денно гарячий харч), а 12 липня завезли мене до міліціонера Павленкова. Він сказав, що я звільнений і він скерує мене в пос. Комсомольськ.

Коли я запитав його, як мені туди добратися без одної копійки, він відповів, що з місця заслання я не маю права рушитися на крок. Як бачите, кожна інстанція посилає все далі і далі в тайгу. А я хвора людина, до кліматичних умов Сибіру не при звичаєний і в мої роки пізно привикати. Здорових людей висилають з Москви до Рязані, а мене віддаляють від дому на вісім тисяч кілометрів. У моїм вирокі не було сказано, що я маю відбувати заслання в Сибірі.

З бідю я добрався в пос. Комсомольськ, уночі знайшов гуртожиток Ліспромхозу (ЛПХ — лісове промислове господарство), тому що ніхто мене тут не чекав, щоб бодай показати якесь пристановище.

Наступного дня я звернувся до сільради та до адміністрації ЛПХ з проханням дати мені якесь приміщення, де я міг би жити. Сільрада відповіла, що житловим фондом завідує ЛПХ, а адміністрація ЛПХ (директор — Лазарев, заст. дир. — Кальчук) по сьогоднішній день не призначила мені житла. І я, хворий, старий, мучуся без помешкання. Адміністрація табору ВС 389/36 не вислала документу про мою інвалідність, так що я не можу старатися про пенсію. Вже місяць, як я прошу вислати цей документ, і все

без успіху. Табір також не переслав моїх особистих грошей. Я без засобів, босий, голий, голодний, хворий інвалід. 12 днів я нічого не їв. Ходжу в таборовій одежі і люди звертають на мене увагу.

Я звертаюся до керівників підприємств і організацій, щоб мені дали роботу, бо інакше доведеться помирати з голоду.

За фахом я математик, закінчив університет, аспірантуру, а свого часу закінчив кооперативний технікум і маю спеціальність бухгалтера. Я звернувся до відділу шкільних установ Томського обкому КПРС, щоб дали мені працю у ВУЗі, технікумі, школі чи в професійно-технічній школі. Працював я колись директором школи, в органах народної освіти, в університеті викладав курси вищої математики. У шкільній установі я міг би працювати не на повну ставку.

На доручення обкому КПРС, секретар Первомайського райкому відповів мені, що з огляду на політичні мотиви мене не можуть прийняти на працю в освітні установи. *Цікаво б знати, чи є законною відповідь секретаря Журавльова М. М.*

Щоб якось вижити, я звернувся до секретаря Томського обкому КПРС з проханням приділити мене на роботу в школі для недорозвинених дітей. Відповіді не отримав. У своїх заявах я зокрема підкреслював, що роботу в учбових установах буду провадити в дусі комуністичної ідеології, що буду працювати якісно. Я рівночасно старався влаштуватися на бухгалтерську працю. Начальник управління с/х району порадив мені звернутися в Первомайській годувальний радгосп, де потрібно головного бухгалтера. Директор Приставка М. Ф. розмовляв зі мною, взяв мою заяву, щоб порадитися з директором Томського тресту, але за день відповів мені, що про моє призначення не може бути й мови.

Я просив адміністрацію Комсомольського ЛПХ прийняти мене на працю в один з їх відділів: бухгалтерський, відділ праці і зарплати, реалізація продукції, техніка безпеки, плано-економічний. Заступник директора Кальчун Б. Г., після консультації з директором ЛПХ Лазаревим та секретарем райкому КПРС Журавлевим, представив мені резолюцію про відмову, мовляв, немає посад. Вони разом вирішили запропонувати мені працю конюха для підвозу на промисловому об'єкті.

З огляду на мій стан здоров'я я не здібний працювати на дворі, не згадуючи вже про те, що ніколи в житті не запрягав коней (і дуже їх боюся). Це все якось *(нечітко)*. З приводу мого житла я звернувся до начальника міліції, до прокурора, був на побаченні в першого секретаря райкому КПРС Солопова А. М. Всі розводять руками.

Я без засобів і майна, голодний, без одягу, без помешкання, хворий інвалід, вісім тисяч кілометрів від рідних сторін. Навіть не знаю що... (*нечітко*). Прошу про допомогу.

16 серпня 1976

Павло Кампів

Спільна заява Строкатої, Григоренка, Сахарова, Орлова та інших у День політв'язня СРСР

На Захід дістався документ самвидаву п. з. "30 жовтня — День політв'язня в СРСР", що його підписали: Ніна Строката, Петро Григоренко, Татяна Ходорович, Мальва Ланда, Олександр Лавут, Татяна Веліканова, Александр Гінзбург, Людмила Алексеєва, Юрій Орлов, Віктор Нєкіпєлов, Андрей Сахаров, Елена Боннер, Єфрим Янкєлевич, Зінаїда Григоренко, Валентин Турчин та Галина Садова-Любарська. Подаємо скорочений текст заяви за пресою повідомленням Комітету оборони радянських політичних в'язнів від 6 травня 1977 року.

Дорогі Друзі!

Сьогодні ми зібралися тут, щоб третій раз відзначити День політв'язня в СРСР.

Цей день не назначили ми, люди, які перебувають на волі. Цей день назначили ті, які мучаться в радянських концентраційних таборах та в страшній Владимирській централі.

Сьогодні вони тримають голодівку в підтримку свого домагання: визнати їх політв'язнями, надати їм відповідний статус.

"Третій рік підряд політв'язні, взявшись за руки, заявляють цілому світові: Ми ведемо далі боротьбу" — Кронід Любарський, Владимирська тюрма, жовтень 1976 р.

Цей день прийнято в нас називати Днем політв'язня. Так називали його ті, які тепер перебувають за колючим дротом, так називаємо його і ми.

Усе ж таки, кожного разу нам доводиться вияснювати, що ми маємо на думці, коли вживаємо загальноприйнятого терміну "політичний в'язень". Політичні в'язні в країні рад — це в'язні Совісти та Слова.

Політв'язні СРСР — це чесні люди, засуджені за свої переконання, за висловлене чи надруковане слово, за обмін інформаціями.

Політв'язні СРСР — це мужні люди, засуджені за те, що

Словом Правди і Добра боролися проти насильства і брехні, проти зла та лицемірства.

Політв'язні СРСР — це скромні і талановиті люди, засуджені за те, що посміли відстоювати свою національну культуру.

Політв'язні СРСР — це віруючі, засуджені за Віру, за проповідання Віри.

Політв'язні СРСР — це люди, що пробували втікати з країни, яка осягнула "вищу стадію соціалізму", країни наступаючого комунізму. Держава обвинувачувала їх у "зраді батьківщини".

Політв'язні СРСР — це громадяни національних республік; вони добиваються легальним мирним шляхом здійснення права на самовизначення для своїх народів.

Політв'язні СРСР — це учасники національно-визвольних рухів, або їхні прихильники, які постарілися в неволі.

Політв'язні СРСР — це чутливі, ввічливі люди, що виступають на оборону подібних до них людей.

Політв'язні СРСР не вчинили ніяких злочинів з погляду загальноприйнятих правних норм. Їхній засуд є жорстокою несправедливістю. Їхнє ув'язнення в концтаборах і тюрмах — це злочин перед людством.

Сьогоднішню пресконференцію ми присвячуємо політв'язневі Сергієві Ковальову. "Людина надзвичайно праведна і добра, Ковальов не уявляв собі можливості, що можна, навіть у найменших подробицях, говорити таке, що не відповідає дійсності.

Він ніколи не бажав зла, навіть тим, які так жорстоко з ним поводитися. Його суспільно-політичні погляди зводилися до того, що люди повинні прагнути до викорінення несправедливості і зла, що будь-яке насилля одних людей над іншими є неоправдане. [...]

Ми раді, що доля політв'язнів СРСР стала предметом турбот і уваги західних громад. Ми вдячні всім, хто брав участь у зборах у Мютюаліте* на оборону Владимира Буковського та Семена Глузмана. Ми вітаємо участь Льорана Шварца.

Звертаємося до радянського уряду з закликом проголосити ЗАГАЛЬНУ АМНЕСТІЮ для ПОЛІТВ'ЯЗНИВ та в той самий час заявляємо: Єдина справедлива розв'язка — ПОВНА РЕАБІЛІТАЦІЯ І ЗВІЛЬНЕННЯ ВСІХ В'ЯЗНИВ СОВІСТИ.

30 жовтня 1976.

*Ці збори відбулися в Парижі в жовтні 1976 року з участю Леоніда Плюща, проф. Льорана Шварца та чеського демократичного діяча Іжі Пелікана. — Комітет оборони радянських політв'язнів.

Звернення російських діячів у справі С. Шабатури

Наспіли вістки, що в травні ц. р. органи КГБ у Києві, провели численні обшуки в українських і єврейських домах, головню серед технічної інтелігенції — інженерів, конструкторів, економістів. Декого з них викликали до КГБ на вул. Володимирській (Короленка) ч. 33. Шукали і допитували про самвидавні матеріали та "протирадянську діяльність", головню у зв'язку з Београдською конференцією для перевірки виконання Гельсінкських угод. Подібні обшуки та допити відбулися теж у балтійських містах. Становище дуже напружене. Нові інтенсивні репресії і заходи КГБ пояснюються намаганням режиму якомога неутралізувати акції, спрямовані на розкриття порушень урядом СРСР постанов Гельсінкських угод. Ідеться теж про максимальні заходи припинити появу самвидавної літератури. Тим не менше самвидав далі появляється і дістається поза межі СРСР.

Серед одержаних нещодавно матеріалів є теж зворушливе звернення Татяни Ходорович, Віктора Некіпелова і Мальви Ланди в справі Стефанії Шабатури, яка тепер перебуває на засланні в Курганській області. Впродовж п'яти років С. Шабатура була ув'язнена в мордовських таборах. Мальву Ланду засудили в грудні 1976 року на дворічне заслання за те, що вона нібито спричинила матеріальні втрати державі у зв'язку з пожежею в її квартирі в Красногорську, що було насправді пов'язане з провокацією КГБ.

Нижче подаємо повний текст звернення М. Ланди, Т. Ходорович і В. Некіпелова п. н. "З заборону писати і рисувати... — Цю жінку звуть Стефанія Шабатура" з жовтня 1976 року, з додатковим доповненням М. Ланди з 30 жовтня того ж року. Текст друкуємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 8 червня 1977.

Талановита художниця, патріот, представник сьогоднішньої демократичної української інтелігенції, — вона була заарештована в січні 1972 року за любов до Батьківщини; за думку-мрію бачити Україну вільною, живучою за велінням національного духа; за вільне слово про цю любов і думку; за нарисовану в особистому листі смерічку, в якій особлива експертиза вбачала зашифрований тризуб — національний український символ. Тобто заарештована за все те, що в нашому "Союзі незломному вільних

республік" таврується "буржуазним націоналізмом" і "антирадянською пропагандою та агітацією".

Стефанію Шабатуру кинули на п'ять років за колючку мордовського концтабору, у потворний світ примусової праці, нагинки наглядачів, принизливих перевірок. Кинули у світ продуманих тортур глухої мовчанки. Кинули у світ карцерів з льодовими ліжками і голоду.

Найбільш болючою мукою для молодого художника стала неможливість жити у своєму творчому труді.

"З заборонами писати і рисувати..." — з таким розпорядженням, що його зробив, як кажуть, власноручно Микола Перший, був засланий 125 років тому в арештантські роти великий земляк Стефанії — Шевченко. Вони, сьогоднішні мучителі С. Шабатури, люблять наводити це як приклад жорстокості царської влади.

Але доля Тараса Шевченка чекає сьогодні кожного в'язня сумління радянських "виправно-трудоустанов" — таборів і в'язниць. І для цього непотрібно взагалі "височайшої резолюції". Будь-який наглядач відбере у в'язня фарби, переломить пензель. Ні, ані Закон, ані Інструкція формально не забороняють в'язневі мати при собі фарби, пензель, навіть кольорові олівці. Адже тоді, в Оренбурзьке царство заслання могли друзі прислати Шевченкові сувій паперу і пачку (!) фарб. Сьогодні ні один таборовий цензор не пропустить бандеролі, якщо в ній виявиться коробочка шкільної акварелі!

Позбавити художника можливості творити (тим більше в неволі, в потворних умовах каторжного табору) є найвищою нелюдністю, найжорстокішими духовними тортурами.

Стефанію Шабатуру чекало ще щось гірше.

У липні 1974 року в мордовському таборі з'явився нагло представник Львівського КГБ Шумейко (куратор С. Шабатури), який з усмішкою вручив художниці... фарби, пензлі, етюдник, папір.

О, що ж сталося на білому світі, хто перемиг силу всевладної Інструкції, порушив Закон?

Стефанії Шабатурі дозволили рисувати!

І ось вона вже випростовує змучені пальці, оживає духом і в короткі проміжки часу між карцерами (там, як і раніше, навіть кусок олівця заборонений), після виснажливої роботи... рисунок за рисунком... за неповна рік художниця творить понад 200 ескізів і живописних робіт, ескізів майбутніх голбленів.

Але... нічого не сталося на білому світі!

При кінці 1975 року Шабатурі наказують зібратися "з усіма речами". Етап. Перед етапом відбирають "недозволене" — фарби, пензлі і... усі твори, що їх Шабатура виконала.

Розкриває бездонне смердюче нутро "столипінський" вагон, ревуть "воронки", клацають засуви пересильних камер — Стефанію везуть на Україну, до рідного Львова. У львівській тюрмі зустрічає її той же Шумейко. Усміхається. І розіграється мерзотний водевіль: Стефанії показують місто — пишне, блискотливе, сите; у вітринах — вишивки, килими, г о б л е н и .

— Дивіться, Стефаніє..... нічого не змінилося, погляньте на ці обличчя, кому потрібні ваші муки, ваша т. зв. боротьба?

Стефанії дають зрозуміти, що доля в її власних руках. Вистачає тільки... ну, невеличкий папірець... написати, що попередні погляди були помилкові... і вона буде вільна... вибіжить на вулицю, зіллється з цим гомінким барвистим натовпом, який, можливо, буде знову любоватися г о б л е н а м и , її г о б л е н а м и , гобленами члена Спілки художників СРСР, Шабатури...

Ми не знаємо, як усе це виглядало технічно, який мед виливав їй у вуха усміхнений спокусник, по яких проспектах і парках її возили.

Але ми твердимо: цей жорстокий спектакль (що його останнім часом грають перед багатьма в'язнями сумління, майже перед кожним в'язнем українцем) є хитрим психологічним катуванням!

Стефанія Шабатура витримала його достойно. Вона залишилася такою ж, як була. У День прав людини, 10 грудня 1975 року, вона, як і в усі попередні роки ув'язнення, проголосила голодівку — протест проти відсутності елементарних прав людини в СРСР. І не припинила голодівки навіть за пообіцяне побачення з матір'ю...

І тоді повторилися воронки, і в'язничні вагони помчали Шабатуру назад у мордовські бараки.

Тут чекало її нове випробування, нове дивовижне катування: прямо на вахті прочитали їй акт про знищення — шляхом спалення — усіх забраних у неї робіт.

По-вандальськи знищено унікальні авторські примірники: виконані олівцем, або тушшю екслібриси, ескізи майбутніх гобленів — гоблени на теми давньої історії України, доісторичного періоду, гоблени на теми творів Тараса Шевченка, Лесі Українки..., роздуми над композицією, рисунком, кольором гобленів, над їх формою і, накінець, квіти, квіти, які такі дорогі кожному українцеві.

Екслібриси Шабатури були присвячені знаменним і дорогим їй людям, серед них і політв'язням, і тим, які ніколи не сиділи в тюрмі. Багато екслібрисів присвячені дітям: Яремі Світличному, Дзвінці Калинець, Тані Коцюбинській, Тарасові Чорноволові, Валікові Морозові... — дитячі екслібриси. А серед дорослих —

присвячені політв'язням: Василеві Романюкові, Євгенові Сверстюкові, Василеві Стусові, Едвардові Кузнецову, Сильвії Залмансон, Дарці Гусяк, Марії Пальчак, Ігореві Калинцеві, Вячеславові Черноволові, Надійці Світличній, Ірині Сенік, Ірині Калинець, Оксані Попович, Ніні Строкатій... і тим, що перебувають на волі — письменникам Загребельному і Гончареві, художникам килимарства Наталці Паук і Наталці Петрук, мистецтвознавцеві Логвинові і багатьом іншим. Усього біля 70 екслібрисів.

Усе знищено! Біля 200 творчих робіт!

А може... а може, все ж таки не здійснено того блюзнірського вчинку? А може, акт про спалення — просто ще один засіб спричинити біль, ще одна спроба зламати її духовно, а її рисунки, її твори — все ж таки існують? У Стефанії ще маленька надія.

Протестуючи проти вандалізму, проти знущань, Стефанія Шабатура провела в березні 1976 року дванадцятиденну голодівку. У той час вона перебувала в карцері. В половині квітня її вкинули в т. зв. приміщення камерного типу (ПКТ) на суворий тюремний режим, до середини жовтня. Увесь той час вона була цілком ізольована від своїх землячок, подруг співв'язнів. Одна!

Чотири місяці не було листів від Стефанії Шабатури. Обірвалася була єдина ниточка, яка в'язала її з волею, з матір'ю..

Стефанія Шабатура не вчинила ні карного, ні "державного" злочину. Злочин — піддавати її теророві, репресіям і знущанням, калічити її фізично і пробувати знищити духовно. Злочин — спалити її творчість.

Ми звертаємося до всіх, кому дорогі свобода і мистецтво, до художників, до всієї творчої інтелігенції із закликом оборонити Стефанію Шабатуру, оборонити мистецтво і дух, що їх катують у радянських концтаборах!

Ми надіємося, що міжнародні організації, які присвятили себе боротьбі за людяність, за людські права, будуть наполегливо добиватися можливості відвідати "виправно-трудоу установи", де мучать голодом і холодом Стефанію Шабатуру, де вона мучиться "з забороною писати і рисувати", де палять її творчі роботи.

Жовтень 1976

*Татяна Ходорович
Віктор Некіпелов
Мальва Ланда*

30 жовтня 1976 року М. Ланда додала ще таке доповнення:

Недавно Стефанія Шабатура мала особисте побачення з матір'ю. Спочатку дали дозвіл тільки на дві доби, пізніше продовжили ще на дві.

При кінці першого дня побачення Стефанію і її матір відвідало начальство. Матері Шабатури продемонстрували біля десятка

рисуноків Стефанії (значить, не спалили!), щоб вона сама побачила, які "антирадянські" твори виконує її дочка: огорожі, колючий дріт...

— Але, що ж тут антирадянське?

Стефанія настоювала на тому, щоб показали матері всі її рисунки (екслібриси), присвячені дітям. Але більше ніяких рисунків не показали.

Від С. Шабатури вимагали розписки про те, що тепер її нових рисунків від неї не забирають, не нищать. Тільки після такої розписки погодилися продовжити побачення.

Стефанія Шабатура написала розписку, правда, вказуючи, що вона не переконана в тому, що завтра її рисунків знову не заберуть і не знищать...

Лист українського політ'язня Богдана Ребрика до Джорджа Міні

На Захід наспів новий самвидавний документ — лист 38-річного українського політ'язня, робітника Богдана Ребрика, який перебуває в мордовському концтаборі ЖХ 385/6. Лист написаний у грудні 1976 року і адресований до Джорджа Міні, голови АФЛ-КІО в США. Подаємо тут скорочений текст листа за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 18 травня 1977 року. Повний текст листа появиться незабаром у збірці самвидавних документів у в-ві "Сучасність".

Звертаюся до Вас, як голови, і через Вас до робітників об'єднаних у найбільшій профспілці Америки. Я робітник, українець, став жертвою постійної сваволі в СРСР і в умовах радянського тоталітарного режиму є позбавлений прав на захист. Справа не в моїй особистій трагедії, а в трагедії цілого українського народу. Якими правами і свободами користується в моїй країні робітник, покаже коротка розповідь про мій життєвий шлях. Сьогодні радянська влада намагається доказати цілому світові, що такі як я не існують; тільки деколи в радянській пресі появиться: "відщепленець", "бандит", "дисидент"!!! Але судіть самі.

Я народився 1938 року в Івано-Франківську на Україні. В 1942 році мою матір убили фашисти за врятування єврейської родини. В 1949 році, на брехливий донос, НКВД арештував мого батька; як

"ворога народу", його запроторили в концтабори Сибіру, на Колимі. В 1956 році батька реабілітували, та в 1957 році він помер. Після закінчення семикласної школи в рідному місті, я виїхав навчатися в школі ФЗО в місті Магнітогорськ, у Росії. Працював теслярем на будовах Магнітогорська. Місячна зарплата — 60-70 рублів. Мене вважали добрим робітником. У жовтні 1957 року мене покликали до армії та призначили до школи повітряних стрільців-радистів... 1962 року при виконанні службових обов'язків я втратив 70% зору. З армії мене звільнили і я повернувся додому, на Україну.

Уже в перших днях на рідній землі вразило мене те, що в усіх українських установах і підприємствах панує тільки російська мова. Спершу я сприймав це так, як навчили вчителі в школі, політруки в армії, тобто, що російська мова є міжнародна. Але я швидко зрозумів, що насправді справа складніша. На кожному кроці мову мого народу називають "телячою", кплять з неї, а тих, хто нею говорить, цькують, переслідують. І все це роблять приїжджі росіяни, яких я, за наказом режиму, повинен шанобливо називати "старшими братами", "визволителями". Щобільше, моя рідна мова стала моїм ворогом. Уживання її привело до того, що мене зарахували до українських буржуазних націоналістів. А це не тільки моральне і національне пониження, це також важка, погано платна праця. Наслідки такі, що більша частина працездатного українського населення змушена шукати праці в Сибірі, Казакстані, на Заполярній землі — тільки щоб з України і то ще "добровільно". Русифікаторські звички, з якими мені доводилося зустрічатися, суперечили моїм життєвим принципам і ідеалам, ба, щобільше, за моїм тодішнім наївним переконанням, вони суперечили Конституції СРСР. Почуваючися сином українського народу, я не міг примиритися з думкою, що моя нація стоїть на межі геноциду. Я став на оборону честі і гідності мого народу. Цей святий обов'язок кожного громадянина коштував мене три роки позбавлення волі. Після звільнення з концтабору влаштовано мені умови, в яких я знайшов ще раз потвердження мого переконання, що мій 50-мільйоновий народ не має права обороняти свою культуру. Щойно по 10-місячному жебрацькому існуванні, я з трудом влаштувався на працю вантажником на фабриці меблів. Але в травні 1974 року мене знову заарештували.

Цитую кілька слів з вироку — офіційного документу. Тут ідеться тільки про найважливіші обвинувачення проти мене:

1. "Зберігав у себе на квартирі рукописні тексти договорів 17-18 сторіч між Україною і Московською державою про приєднання України до Росії". Тексти обох документів КГБ визнав антирадянськими.

2. "Зробив на власному магнітофоні запис національної пісні".

Мова про українську народну пісню з часів Хмельницького.

3. "Подарував приятелеві книжку національного характеру з власною дедикацією". В дійсності це був уривок з вірша О. Олеся, легально виданий у Києві 1970 року.

4. "Висловлював думку, що в Україні провадиться русифікація".

5. "Слухав буржуазні радіостанції "Голос Америки" і "Свобода".

Звичайно, згідно з вироком, усе це я робив з метою "підриву радянської влади". "Народний суд достеменно й уважно розглянув злочин" і визнав мене злочинцем-рецидивістом. Строк — сім років тюрми важкого режиму і три роки заслання в Сибірі.

Радянська пропаганда трубить на увесь світ, що кожна республіка в складі СРСР є самостійна і суверенна держава. Фактично, кожна радянська республіка є колонією Росії. [...]

Пане Президенте!

Цим зверненням я хочу довести до відома кожного робітника Вашої великої держави, в яких нелюдських умовах живуть і працюють і якими правами користуються робітники моєї країни. Ще раз хочу підкреслити, що моя особиста трагедія — це не поодинокий випадок, а масове явище в СРСР. Це трагедія всіх, а насамперед мого українського народу... Це я можу потвердити під присягою як християнин, а якщо потрібно і моїм життям.

Грудень 1976

З правдивою пошаною
Богдан Ребрик

Я вірю, що ми повернемося на Україну — Україну вільну

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ЙОСИПА ТЕРЕЛІ ДО ГОЛОВИ КГБ
Ю. АНДРОПОВА

На Захід діст. ...ся відкритий лист колишнього українського політв'язня Йосипа Терелі до голови КГБ СРСР Юрія Андропова. Лист Терелі розповсюджується в самвидаві. Тут друкуємо скорочений текст листа за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 6 червня 1977 року. Повний текст цього листа появиться у в-ві "Сучасність" в окремій збірці самвидавних документів.

Ви представник вищої влади і один із тих, за спиною яких беззаконня творить свій власний "закон"... Я, за переконанням ЛЮДИНА, за віровизнанням ХРИСТИЯНИН, точніше, український католик, уніят. Той уніят, який не має офіційно визнаної церкви, той уніят, якому під загрозою ув'язнення заборонено молитися, ходити до сповіді, христити дітей...

Українська католицька церква в к а т а к о м б а х !

Кому, як кому, але Вам це все добре відоме. Чи не дивовижно — вік Діоклетіяна давно минув, ми в двадцятому сторіччі, а українські католики в катакомбах...

Я один із тисяч християн, що на власній шкірі відчули Ваш всемогутній кулак.

Родом я з Бойківщини. Народився в 1943 році під угорською окупацією Карпатської України. За моє коротке життя я пережив три окупації. Виріс у родині комуністів. Мій батько в 1949 році організував перший колгосп на (нечітко); того ж 1949 року був ранений, як офіційно говорили, "бандерівською кулею". Мама закінчила вищу партійну школу при ЦК КП України — тож, як бачите, народитися "буржуазним націоналістом" я не міг. Мене з дитинства вчили любити і поважати рідне село, хату...

В 1961 році, після закінчення будівничого училища, я вже був на "обліку" і ходив два рази на тиждень в управління МВД УРСР при вул. Короленка 15, кімн. 7. В 1962 році мене засудили за статтями 222 ч. II і 223 ч. II на чотири роки виправно-трудового табору. В 1963 році я втік з ужгородської тюрми п/я 128-72. Мене зловили. Новий суд і новий строк — 5 років суворого режиму ИТЛ (виправно-трудоий табір), і, як попереджував полк. Білий з обласного управління КГБ, "ще раз — і ти не викрутишся". В 1965 році я втік ще раз, цього разу з табору п/я 128/59 у місті Іщанка. На волі я перебув 7 місяців. Жив під чужим прізвиськом. У 1966 році представники КГБ сказали матері, що, мовляв, коли Йосип прийде з покаанням, усе буде прощене, бо, крім втечі, він не вчинив жодного злочину. 28 лютого 1966 року я з'явився з покаанням в обласному управлінні КГБ міста Луганськ (Ворошиловград). Як приймають покаання, Вам добре відомо. Найперше — це розповісти про всіх, ким цікавиться КГБ, потім покаання і засудження всього "минулого". Треба відмовитися від усього, — хрест здійми! Яке це прощення?

1 березня 1966 року мене заарештували і відправили до вінницької тюрми...

У 1967 році Кіровоградський обласний суд засудив мене на 8 років суворого режиму в ИТЛ за "тенденційне насвітлювання історії України та наклепницькі перекручення політики уряду і партії"... Мої вірші, записки і навіть думки — стали матеріалом для

доказу моєї "злочинної" діяльності з метою побудувати т. зв. "самостійну Україну".

Цікаво. Невже ж ніхто не знав, що таким обвинуваченням порушується радянський закон і права, забезпечені конституцією? Знали і порушували. Це ж сталінізм нової форми. Мені важко писати і розповідати про всі знущання наді мною офіцерів і рядовиків МВД УРСР. Навіть слідчі органи кіровоградського КГБ жахнулися...

Так я попав в "Дубровлаг" Мордовської АССР, в окреме королівство генерала Громова, старого беріївця, якого свого часу обійшла караюча рука закону. 10 березня 1968 року я прибув до табору 385/II ст. Явас, де начальником був майор Спірін... (нечітко).

5 січня 1972 року мені та Зіновію Красівському відкрили кримінальну справу ч. 33 і ч. 34 — слідчий капітан Плешков і начальник слідчого відділу обласного управління КГБ майор Євсоев, перекладач ст. лейтенант І. Сидорчук з управління КГБ УРСР. Красівського обвинувачували за написання збірки поезій *Невільничий плач* і вірша "Тріумф сатани". Мене — за розповсюдження творчости Красівського і написання власної збірки *Горечі*.

І так, після суду над С. Караванським, в тюрмі почали судити українське слово!

При кінці травня Плешков сказав, що я здохну на таборовому ліжку в Казані. Мою долю, як і долю З. Красівського (теж Ю. Белова), вирішив Інститут ім. Сербського в Москві. Мене визнали психічнохворим.

8 грудня 1972 року я прибув до спецлікарні учр. ЖХ ЯО 100/5 м. Сичівки..."

Далі Тереля описує ситуацію в психіатричній лікарні, подає список інших в'язнів та розповідає, як над ним знущалися лікарі-кагебісти. "Від 1963 до 1973 року в Сичівці вбито, або замучено 475 осіб. Це ті, які вмерли в Сичівці; щоб переконатися, загляньте в книгу прибулих, де біля кожного прізвища, в останньому рядку є написане одне слово: "Помер"..."

7 квітня 1966 року мене звільнили... Який парадокс! 26 квітня видали мені паспорт та визнали военнзобов'язаним. Повторилася історія з відомим політв'язнем Буковським. Удома мені не давали можливості жити. Мою дружину Олену Терелю, на місяць перед моїм звільненням, вигнали з праці, анулювали прописку, як незаконну. Скажіть, невже прописка в СРСР може бути незаконною? ...

Від мене, "психа" за радянською діагнозою, вимагали покаяння і відмови від моїх переконань. Невже психічнохвора людина може порушити основи радянської влади? Яка, одначе,

непевнена в собі влада, коли вона мусить людей, які мають власні думки, називати психічнохворими, або ворогами держави..."

Далі Тереля пише про нові репресії проти нього і як КГБ почав збирати матеріяли, щоб "попередити його".

"Після всього, що я перетерпів у таборах та тюрмах, і того, що чекає мене в майбутньому, я кажу: Ні! Бути громадянином СРСР це злочин! Це значить бути разом з Вами і з тим союзом, що іменує себе КГБ. Я змушений виїхати з рідної землі тільки тому, що вона скалічена чужими гнобителями. Мені нема місця на ній, бо я не такий, яким мене хочуть бачити органи КГБ. Але я вірю, що ми повернемося на Україну, на Україну вільну, що буде рада прийняти всіх, хто бажає їй добра і процвітання".

21 грудня 1976

Йосип Тереля

"Діяльність Українського Національного Фронту спрямована виключно на відділення України"

Серед самвидавних матеріялів, які поширюються на Україні, є невідома дотепер на Заході заява Михайла Дяка до Президії Верховної ради УРСР від 16 квітня 1974.

Михайла Дяка звільнили з пермського табору ВС 389/35 (ст. Всесвятское) в 1975 році з огляду на його цілковите фізичне виснаження, вже дослівно вмираючого. Він переїхав до своєї родини (дружина і двоє дітей) в Івано-Франківській області, де кілька місяців пізніше помер.

Михайло Дяк народився 1935 року, закінчив юридичний факультет Львівського університету, працював як старший лейтенант міліції на пості станичного уповноваженого Долинського РВМ МВС Івано-Франківської області. Заарештований у березні 1967 року за приналежність до Українського Національного Фронту (УНФ), Дяк був засуджений за ст. 56 ч. 1, 64, 222 ч. 1 КК УРСР на 5 років тюрми, 7 років таборів і 5 років заслання.

Подаємо повний текст заяви М. Дяка до Президії Верховної ради УРСР, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 13 червня 1977.

У березні 1967 року мене арештували і в листопаді того ж року на закритому судовому засіданні Верховний суд УРСР засудив мене на 12 років позбавлення волі і на 5 років заслання. Слідство велося методом шантажу... Якщо обвинувачений не давав вигідних слідству свідчень чи заяв, на нього тиснули психологічним пресом. Наприклад, коли я перших 46 днів не давав жодних свідчень, старший слідчий Баранов запевнив мене, що "заведе на мене мокре діло" і тоді буде мені кінець. Для цього він використав трагічну смерть учителя Івана Мелешка в селі Витвиця Івано-Франківської області. Хоч я не мав і не міг мати жодного відношення до цієї трагедії, але, знаючи практику слідчих органів з часів культу особи Сталіна, припускав, що і в наш час є вповні можлива фабрикація справи, про що свідчив шантаж з боку слідчого.

Якщо говорити про суд з погляду справедливості, то про що тут говорити? Суд був закритий, навіть рідні не були присутні на судовому засіданні. І слідство і суд були тільки розправою над невинними людьми, які виступили в оборону прав своєї нації, за вихід України із складу СРСР. Тепер, у спокійнішій ніж на слідстві і суді обстановці, я ще більше переконаний у несправедливості, яку вчинили слідчий і суд над мною і моїми побратимами. Адже, якщо звернутися до тексту статті 56 ч. 1, закінчення якої приписане нам в обвинувачення (заговор для скинення влади) і за якою нас обвинувачували у зраді батьківщини, та проаналізувати мою діяльність в Українському Національному Фронті і взагалі діяльність УНФ, то стає ясно, що ця діяльність ніяким чином не була спрямована на захоплення влади. Вона була спрямована, як сказано вище, виключно на відділення України, і в тому напрямі велася агітація. І хоч в журналі *Воля і Батьківщина* обговорювалося, який державний устрій підходив би для Української Самостійної Держави, кінець-кінцем вибрати його повинен був український народ — шляхом референдуму чи іншим. Якщо український народ буде мати можливість вибрати в дійсно справедливих виборах, то й до уряду він вибере достойних людей. І якщо, безпідставно, авансом, суд судив нас за "уряд" (народ нікого з нас ще не вибирав, він не має тепер такої можливості), то з таким же успіхом суд міг би судити, на підставі тої ж статті, і членів Президії Верховної ради, бо хто може знати, чи вибере народ до уряду не нас, а членів Президії Верховної ради (якщо б Президія ВР проводила політику в інтересах українського народу!). І так логічно виходить, що позбавляти людей волі за те, що може статися в майбутньому — абсурд. Хочу підкреслити, що справа не у владолюбстві чи в захопленні влади (я ж мав владу, працюючи в міліції), а справа тільки в тому, що ми брали собі до серця долю рідного народу. І мої дії... зводилися до того, щоб

мати однодумців і спілкуватися з ними, а не до захоплення влади.

І якщо б у СРСР конституційні права (свобода слова, друку та інші) не заперечувалися відповідними статтями Кримінального кодексу, ми добилися б виходу України із складу СРСР легальними методами.

Факти, зокрема факт мого ув'язнення в тюрмі, демонструють, що свобода бути чи не бути тій чи іншій нації в складі СРСР, свобода, ґарантована Конституцією, також заперечується Кримінальним кодексом. Про яку свободу націй може бути мова в умовах радянської дійсности, якщо в одній з республік (це з мого власного досвіду відомо) групу людей, які добивалися проведення референдуму (а до референдуму — свобідної агітації) для рішення національного питання, позбавили волі на довгі роки, мовляв, за зраду батьківщини!). Мене не тільки без вини позбавили волі, але й відправили відбувати строк поза межі України, що, безсумнівно, доказує незвичайну жорстокість покарання.

І не дивно, що після 6 років ув'язнення я важко захворів лімфогрануломатозом. Як відмічають у медичній літературі, лікування лімфогрануломатоза конче треба проводити в спеціалізованих онкогематологічних клініках. У таку клініку хворий в'язень не попаде тому що, як мені заявили (та це й видно), в Пермі для в'язнів таких клінік немає (і не тільки в Пермі, але і в Ленінграді та інших містах Союзу). Мене вже три рази посилали в лікарню слідчого ізолятора Перми, де для лікування моєї недуги є лише один прилад (спеціальний рентген); цей прилад старий і лікування ним шкідливо впливає на здорові органи і функції організму. Кращі результати дає телегамматерапія (кобальтова гармата), але такого апарату немає. Є і інші методи лікування, але виявляється, їх також можна застосовувати тільки у вищезгаданих спеціалізованих лікарнях, які розміщені поза таборовою системою — на волі. При важких ускладненнях недуги, що вимагають скорої помочі, не легко потрапити навіть до лікарні слідчого ізолятора; поки прийде дозвіл з вищої інстанції чи інстанцій, проходить півтора-два місяці. Прибудеш в ізолятор — виявляється, що в лікарні немає місць і доводиться замість у шпитальній кімнаті (та й ця постійно під замком) перебути ще півтора-два місяці в тюремній камері (камера 14, корп. 5). При дуже серйозному ускладненні хвороби, коли мене прийняли 24 січня 1974 року в Перму, лікування почалося щойно на 19-ий день після мого прибуття в лікарню, бо не було ляборанта і не було кому зробити аналізу крові; так мене почали лікувати щойно 13 лютого.

У мене і на думці не було розхвалювати старий режим: українці зазнавали національного гніту і тоді, зазнають і тепер. Тільки тепер більш витончено стараються його замаскувати, щоб легше було здійснювати денационалізацію і русифікацію

українців. Давній московський панславізм пробують проводити через "інтернаціоналізм". І все ж, коли при старому режимі більшовик Федосєєв більш чи менш важко захворів, адміністрація, Владимирської тюрми (централі) на час лікування відпустила його на волю, і він лікувався не в тюремній лікарні, а в шпиталі міста Владимир. Відбуваючи свій строк у тій же Владимирській тюрмі, в концтаборах Мордовії і Уралу, я не чув про ніщо подібне.

Я не вірю ні в справедливість, ні в гуманність радянської системи. Тому даремно було б вимагати перегляду справи, анулювання незаконного присуду. Тому теж даремно було б добиватися лікування в спеціалізованій онкогематологічній клініці. Тому я мою заявою висловлюю тільки протест проти незаконних методів ведення слідства, проти суду, проти вислання за межі України, а також висловлюю протест, що мене позбавляють можливості, бо я в'язень, лікуватися у відповідних до моєї недуги медичних установах.

"Мене судять за те, що я бажав виходу України із складу СРСР"

На Заході одержано новий документ самвидаву п. н. "Опричина — 1977", авторами якого є Татьяна Ходорович і Віктор Некіпелов. У документі мова про те, як КГБ готує кримінальні справи проти політичних противників режиму і як розправляється фізично з діячами руху опору, аж до політичних убивств. Там же описано справу українського політв'язня Петра Рубана, про важку недугу якого недавно повідомив Андрей Сахаров у своєму листі до президента Картера. Подаємо уривок з документу про справу Рубана, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 16 червня 1977.

19 квітня 1977 року в Чернігові почався над Петром Рубаном другий суд за статтями "Приватне підприємство" та "Крадіж державного майна". Петро Рубан, колишній український політв'язень і патріот, відбув уже 16 років ув'язнення. Вироком першого суду 29 грудня 1976 його засудили на 13 років (!), але виявилось, що цього замало. Після касаційної скарги підсудного Верховний суд УРСР розглянув справу й передав її знову до Чернігівського обласного суду. Під час повторного розгляду Рубана обвину-

вачують уже за трьома статтями: 1. Приватне підприємство, 2. Крадіж державного майна, 3. Антирадянська агітація (стаття 62, карається до 10 років ув'язнення в концтаборах).

Історія його засудження перевищує своїм цинізмом усі відомі досі випадки. Рубан, талановитий різьбар у дереві, був робітником у сувенірному цеху меблевого комбінату в Прилуках. Останнім часом він довго й з надхненням працював над скульптурою, присвяченою 200-річчю США. Хтось, мабуть, уважав цю працю небажаною: "невідомі" особи вкрали скульптуру з майстерні. А Рубана обвинуватили у крадіжці державного майна і засудили. Таким чином влада за одним разом відплатила Рубанові і за його задум прославити США і за його "інакодумство". Він так і сказав на суді: "Мене судять за те, що я бажав виходу України із складу СРСР".

А. Кестлер, Ф. Дюрренмат, П. Чаєвські та інші письменники домагаються звільнення М. Руденка

38 письменників світу звернулися листом-апелем до конференції письменників Європи, США і Канади, домагаючись звільнення голови київської Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Миколи Руденка. Конференція відбулася від 7 до 14 червня в столиці Болгарії Софії. В п'ятницю 10 червня на пресовій конференції письменницького форуму всі листи-петиції з оригінальними підписами письменників передав президії Андрій Каркоць, представник Комітету гельсінкських гарантій для України (Вашінгтон) і "Смолоскипу" та голова Комітету оборони В. Мороза у Міннесоті (США).

Подаємо, за повідомленням Української інформаційної служби "Смолоскип" від 16 червня 1977 року, повний текст листа і список письменників, які його підписали.

До Міжнародної конференції письменників, Софія, Болгарія, 7-14 червня 1977 року, присвяченій темі "Письменник і мир: гельсінкський дух і обов'язок мистців культури".

Дорогі Колеги!

Мене дуже турбує доля двох з-поміж нас: українських письменників Миколи Руденка і Олеса Бердника.

З огляду на їхню діяльність, як членів Української громад-

ської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод в оборону людських прав; Микола Руденко перебуває в ув'язненні від 5 лютого, а Олеса Бердника переслідують і йому відібрали право на еміграцію. Обидвох їх виключено з Радянської спілки письменників, а їхні твори заборонено друкувати.

Якщо ця конференція хоче досягнути свою ціль, то її учасники мусять виступити на оборону своїх двох колег, яких переслідують за те, що вони в душі Гельсінків хотіли заповнити введення в життя ідеалів миру і людських прав, саме тих ідеалів, яким присвячена ця конференція.

Я прошу конференцію звернутися до радянського уряду та домогтися звільнення Миколи Руденка з заповненням йому творчої праці, а Олесеві Бердникові права на еміграцію.

1. Arthur Koestler, London, England
2. Friedrich Dürrenmat, Neuchatel, Switzerland
3. Leonie Adams, New Milford, Conn., U. S. A.
4. Edward Albee, New York, N. Y., U. S. A.
5. Joseph Bruchac III, Greenfield Center, N. Y., U. S. A.
6. Prof. H. Brugmans, Leuven, Belgium
7. Alan Bullock (Lord Bullock), Oxford, England
8. G. T. R. Cairncross, Filey, N. Yorkshire, England
9. George Canellos, Psychico (Athens), Greece
10. A. Bessel, Montreal, Canada
11. Andrei Codrescu, Monte Rio, Cal., U. S. A.
12. Robert Creeley, Buffalo, U. S. A.
13. Ronald Duncan, N. Davonshire, England
14. William Claire
15. Jeannie Ebner, Vienna, Austria
16. Luc Estang, Paris, France
17. Edvin Forest, New York, N. Y., U. S. A.
18. Kimon Friar, Athens, Greece
19. Xen Fritton, Paradise, Calif., U. S. A.
20. David Garnet, Monteug, France
21. Helen Gardner, Oxford, England
22. Stella Gibbons, London, England
23. Herbert Gold, San Francisco, Calif. U. S. A.
24. Jan H. de Groot, Arnhem, Holland
25. Daniel Guerin, Paris, France
26. Edward Krichel
27. Warren Leamon
28. Bernard Malamud, Bennington, Verm., U. S. A.
29. Marion Montgomery, Athens, Georgia, U. S. A.
30. Iris Murdoch, Oxford, England
31. Anne Roiphe, New York, N. Y., U. S. A.

32. Pierre Seghers, Paris, France
33. Michael Mott, Atlanta, Georgia, U. S. A.
34. Richard G. Stern, Chicago, Ill., U. S. A.
35. Jesse Stuart, Hallow, Ky., U. S. A.
36. Paddy Chaefsky, New York, N. Y., U. S. A.
37. Wallace Markfield, Port Washington, N. Y. U. S. A.
38. Prof. Fabino Buscalferri, Italy.

■ У конференції письменників з держав, що підписали Кінцевий акт Гельсінкських угод, узяло участь понад 150 письменників, у тому і 13 письменників з СРСР. Серед них був Є. Євтушенко, А. Вознесенський і одинокий письменник з України, який був зареєстрований, як представник СРСР, під прізвиськом Василій Козаченко (голова СПУ).

Щоб надати значення цій першій такого роду конференції, на її відкритті відчитано привіти від ген. секретаря комуністичної партії Болгарії Тодора Жівкова і Леоніда Брежнєва.

Не зважаючи на дружні літературні зв'язки між Україною і Болгарією, письменники з радянської України не брали участі в цій конференції.

Музейна виставка в Ньюарку очима американської критики

Від 15 січня до 13 лютого 1977 року, з ініціативи Ньюаркського відділу Союзу Українок Америки, в Ньюаркському музеї відбулася виставка творів українських мистців, що живуть у метрополітальній околиці Нью-Йорк — Ньюарк. На виставці показано твори Петра Андрусєва, Олександра Архипенка, Володимира Бачинського, Богдана Божемського, Миколи Бутовича, Якова Гніздовського, Миколи Голодика, Святослава Гординського, Любослава Гуцалюка, Джеймса Габоди, Ярослави Геруляк, Любомира Кузьми, Оксани Лукашевич-Полон, Лева Моля, Михайла Мороза, Аркадії Оленської-Петришин, Ірини Петренко-Федишин, Ярослави Сурмач-Міллс, Петра Холодного-молодшого, Михайла Черешньовського та Марії Шеротської-Крамаренко. Мистецький координатор виставки — Святослав Гординський.

Три американські газети помістили загалом позитивні рецензії на виставку. Перші дві рецензії (Айлін Ваткінс, "Виставлені праці закорінені в українській спадщині" в *Сандей Стар-Леджер* від 30 січня ц. р. та невідомий підписаний "Українська спадщина віддзеркалена у виставці образів, скульптури" в *Говм ньюз* (Нью Брансвік) від 16 січня ц. р.) обмежуються до загальних інформацій про виставку, та, у випадку довшої рецензії Айлін Ваткінс, до переліку прізвищ учасників і виставлених творів та коротких описів з поділом мистців на групи за їхнім мистецьким стилем.

Третя рецензія, Дейвіда Л. Шайрі (David L. Shirey) "Етнічна виставка в Ньюарку", що появилася в нью-джерському виданні газети *Нью-Йорк Таймс* від 13 лютого ц. р., заторкає дещо основнішу проблему. У рецензії говориться зокрема про критерії, за якими організатори виставок підбирають мистецькі твори. (При кінці цього огляду друкуємо коротку нотатку Аркадії Оленської-Петришин, яка стосується того ж самого питання). Ось важливіші місця рецензії Шайрі:

"Уже сама згадка про етнічну виставку, як, наприклад, виставка творів українських американських мистців у Ньюаркському музеї, викликає здивування та вимушені усмішки в деяких колах мистецького світу. Деякі скептики вважають, що етнічне мистецтво це щось стороннє. Скептики твердять, що музеї, намагаючися притягнути всіх, насправді не притягають нікого, і що

мистці, які не заслуговують на виставки в музеях, мають змогу попасти в музеї під "етнічною" етикеткою.

Скептики кажуть, що в мистецтві нема демократії, нема рівноправності. Є тільки добрі і погані мистці, і їх треба підбирати за їхніми мистецькими вартостями, а не за їхнім етнічним походженням. І хоч така критика часто виправдана, то її так же часто заперечує високий рівень багатьох етнічних виставок, які ми оглядали останніми роками. Якщо етнічна група, з якою музей має діло, застосовує мистецькі критерії, то такі виставки бувають дуже добрі. [...]

Виставка українських американських мистців метрополітальної околиці є прикладом тих крайностей у мистецьких якостях, що їх можна побачити на етнічних виставках. Ця виставка доходить до не абияких вершин, але рівночасно й спадає до глибоких низин. А все ж таки виставка [...] притягає американських українців, які радіють, що твори їхніх земляків виставлено в музеї та що деякі з цих мистців досягли надзвичайно високих успіхів.

Кожна українсько-американська виставка повинна включати такого мистецького титана, як Олександр Архипенко. На щастя, він представлений і на цій виставці. Немислимою була б його відсутність у таких обставинах. І хоч мистець, який приїхав до Америки в 1923 році, не є представлений тут великою кількістю творів, то вже сам факт присутності декількох його скульптур і рисунків надає виставці справжньої насолоди.

Навіть у цій обмеженій кількості виставлених Архипенкових творів наявний напрям розвитку його творчості, його еволюція від мистецтва з нахилом до реалізму до мистецтва, в якому всі деталі з'єднані в модерні композиції, позначені плавністю, грацією, гармонією та смаком. Те, що на початку його творчості було суворіше, хмурніше та важче, перетворилося у вершинну елегантність. Його твори наче злітають угору, наче виходять поза межі своїх фізичних вимірів, як готицькі шпилі.

Архипенко ніколи не втратив зацікавлення до людської фігури, що часто була для нього спонукою для формальних вправ, в яких тіла в'ються та крутяться в спіралях енергії. Витонченість тіла та глибока повага до властивостей рівноваги поєднуються в його творах і надають його фігурам ліричного одухотворення. Якщо його скульптури віддзеркалюють фізичну красу людини, вони рівночасно наче втілюють людські прагнення, людські шукання нових вершин зрозуміння.

Решта виставлених праць не дорівнюють творам Архипенка, але є між ними й такі, що заслуговують на увагу. Між ними зворушлива картина Якова Гніздовського. Це олія, яка називається *Переміщені особи* і напевно навіває спогади в деяких глядачів.

Виконана в традиції Нормана Роквелла, вона насичена теплотою, людяністю та кольоритними віньєтками. Шестеро дорослих осіб та двоє дітей лежать або сидять на койках, кожне зайняте своїм: один мужчина мочить ноги в діжці, інший читає, а мати бавиться з дітьми. На підлозі розкинуті робочі черевики й іграшки.

Інший твір у якому наявна майстерність інтерпретації, — це дерев'яна скульптура Михайла Черешньовського. Це погруддя молодій жінці з прегарним обличчям та довгим розпущеним волоссям, що зібране наче разком перлів. Її гладкий вигляд, спокій та аристократичний профіль нагадують до деякої міри скульптуру італійського ренесансу". [...]

У зв'язку з появою вище передрукованої рецензії, та сама газета в числі від 27 лютого ц. р. надрукувала такого листа до редакції від Святослава Гординського:

"У Нью Джерсі Віклі від 13 лютого Дейвід Л. Шайрі назвав виставку творів українських американських мистців у Ньюаркському музеї "етнічною виставкою", натякаючи, що ця виставка притягала публіку не своїми мистецькими вартостями, а сентиментом.

Виставка була організована, щоб показати твори американських мистців українського походження з метрополітальної околиці. Назва надана виставці музеєм: "Виставка українських американських мистців".

Ця 'етнічна виставка' включала таку 'етнічну' тематику як види з Нью-Йорку, пейзажі Колорадо, [зображення] індіан, ліс у Порто-Ріко та погруддя президента Айзенгавера. Мій покійний приятель, Олександр Архипенко, безспірний майстер світового маштабу, був би дещо здивований, коли б знав, що його земляк американець назве його мистецтво 'етнічним'.

Французи не вважають Марка Шаґаля чи Пабла Пікассо 'етнічними мистцями'. Їх визнають великими представниками французького мистецтва — настільки великими, що вони заслуговують на власні музеї та папську палату в Авіньйон".

НЕ ВИКОРИСТАНІ МОЖЛИВОСТІ ВИСТАВКИ В НЬЮАРКСЬКОМУ МУЗЕЇ

Як учасниця виставки українських мистців метрополітальної околиці, яка відбулася в Ньюаркському музеї від 15 січня до 13 лютого 1977 року, я не буду висловлюватися детально про якість експонатів. Як узяти до уваги, що в ній брала участь надто велика

кількість мистців (понад двадцять) з цієї околиці, виставка справляла краще враження, ніж можна було сподіватися.

Треба зауважити, однак, що до участі у виставці запрошено декого з мистців цієї околиці, які мали персональні виставки в музеях і професійних галеріях і були відзначені американською мистецькою критикою. У виставці в Ньюарку натомість брали участь мистці, які ніколи не мали та ледве чи й будуть мати виставки в професійних галеріях. Такий підхід у доборі учасників виставок не може лишитися поза увагою відповідальних критиків, які могли б відгукнутися в пресі. Шкода, що ми не навчилися з подібних помилок у попередніх випадках і знову повторюємо їх. Не використані можливості ньюаркської виставки, мабуть, також спричиняться до самозахоплення, яке можна зовсім добре влаштувати у приміщеннях власного гетто.

Зокрема турбувала відсутність на виставці одного з найвидатніших українських мистців Юрія Соловія. Соловій один з небагатьох мистців, який мав персональні виставки в музеях, включно з виставкою 1973 року в Нью-Джерсі Стейт Мюзіум у Трентоні і великою кількістю виставок у професійних галеріях Америки, Канади й Європи. Крім того, організатори виставки висловили бажання, щоб мистці давали праці великих розмірів і з американською тематикою. Соловій, мабуть, єдиний мистець, який саме й зображав такі специфічно американські сюжети, як *Ласт портрайт оф Малколм Екс* та *Крусіфікшен ін В'єтнам*; він один з небагатьох тих, що мають велику кількість картин більших розмірів.

Виставка українських мистців в американському музеї є рідкісною нагодою, до організації якої треба ставити найвищі критерії, і не можна виправдати непрофесійного підходу та керуватися особистими уподобаннями.

Аркадія Оленська-Петришин

Самосвідомість як шлях до визволення і прогресу

САМОСОЗНАНИЕ. Сборник статей. Составители: П. Литвинов, М. Меерсон-Аксенов, Б. Шрагин. Нью-Йорк: издательство "Хроника", 1976. 320 стр.

САМОСВІДОМІСТЬ. Збірник статей. Упорядники: П. Літвінов, М. Меерсон-Аксенов, Б. Шрагін, Нью-Йорк: в-во "Хроніка", 1976. 320 стор.

Тепер уже можна говорити про певну традицію появи таких збірників радянських опозиціонерів. Коло кожного такого видання групуються люди певних напрямів. Якщо один із перших збірників *Изпод глыб* (1974) має релігійне, російсько-національне, консервативне обличчя, то *Самосознание* — це голос людей ліберально-демократичного мислення. В передмові сказано, що "для ліберально-демократичного напрямку прийшла пора заявити про своє особливе існування".

Щоправда, різниця між напрямками збірників невелика. Між поглядами авторів більше спільного, ніж відмінного. Беручи до уваги гіркий історичний досвід, всі вони, як один, відкидають "революційний", збройний спосіб змінити соціально-політичний лад у Радянському Союзі. Всі вони покладають надію на еволюцію, реформи, на впровадження законности, гласности. Один з авторів *Самосознания* П. Літвінов зауважує:

"Російська революція, як й інші революції до і після неї, свідчить про одне: революції самі собою не вирішили ні однієї реальної проблеми, які стояли перед народом, навпаки, викликаючи реакцію на революційний розгул, вони завжди вивільнювали тоталітарні сили, які дрімали в кожній країні".

В рецензованому збірнику опубліковано статті Євгена Барабанова, Льва Копелєва, Павла Літвінова, Михайла Меерсон-Аксенова, Дмитра Нелідова (псевдонім), Річарда Пайпса, Григорія Померанца, Бориса Шрагіна, Юрія Орлова і Валентина Турчіна. Крім П. Літвінова і Р. Пайпса, всі інші автори написали свої статті в Радянському Союзі.

Автори збірника *Самосознание* прагнуть самоусвідомлення. Вони шукають причин і коріння сучасного деспотизму і несвободи. У цих шуканнях автори йдуть так далеко, що їх уже почали обвинувачувати у неприязні і ворожості до національної Росії.

Великоросійське і російське суспільство завжди ділилося на про-

західню і антизахідню частини. Ліберально-демократичні самосознанці декларують себе прихильниками Заходу. Упорядники збірника говорять:

”Замість традиційного для російського націоналізму різних відтінків — включно до офіційного радянського — підозрілого ставлення до Заходу, замість властивих йому почуттів зверхности над Заходом і постійної претенсії його вчити, виникла потреба вчитися в нього, встановити з ним контакти, шукати в нього підтримки, співробітництва з ним. Те ж можна сказати і про відродження релігійности в середовищі ліберально-демократично настроєної сучасної російської інтелігенції. Для неї стали близькими не так традиційно-ізоляціоністські, консервативні тенденції російського православ'я, як ідеї релігійного відродження, здібного відповідати на вимоги сучасної людини, прагнення екуменізму...

”... Початком такого співробітництва і є, за задумом упорядників, опублікований у цьому збірнику розділ з книги Річарда Пайпса”.

Автори опублікованих в рецензованому збірнику статей вельми обізнані з історичними фактами, вміють науково ними володіти, це люди, які йдуть уперед. Тому і не дивно, що в закостенілих російських закордонних виданнях для них не знайшлося місця. (Упорядники *Самосознання* інформують, що до збірника ввійшли статті, які або відмовилися друкувати існуючі на еміграції російські журнали, або й не були їм запропоновані через те, що суперечили ідейним течіям російських еміграційних кіл). Проте західнізація, європеїзація самосознанців ще не завершена. В різних місцях збірника можна натрапити на, можливо, підсвідомі залишки оперування термінами і висновками, визнання яких можна домогтися лише голою силою, примусом. Наприклад, Л. Копелев у своїй статті говорить, що ”нова російська держава названа Союзом Соціалістичних Республік”. Формою і змістом Радянський Союз не є російською державою. Ні політичний та економічний централізм, ні адміністративна мовна русифікація безсилі перетворити Союз на однонаціональну державу російського типу. Терміни ”російська держава” і ”Союз Соціалістичних Республік” ніколи не були і не стануть тотожними. Це підтверджують документи періоду, коли творилися політичні і національні основи нового Союзу. Тоді багато російських комуністів боролися за збереження терміну ”нова російська держава” (автономізація), але це їм не вдалося, як не вдалося і їхнім наступникам по сьогоднішній день.

На жаль, автори збірника не дотримуються чіткості. Заглиблюючись в історію, в психологію народу, в реальну дійсність, вони оперують поняттями, які стосуються російського народу. З другого боку, вони ніби піклуються долею всього Союзу. На цьому ґрунті можуть виникати національні конфлікти і непорозуміння.

У збірнику опубліковано розділ з книги Річарда Пайпса *Россия при старом режиме* (упорядники збірника не подають англomовної назви

книги). Американський історик Р. Пайпс не має нічого спільного з радянськими дисидентами. Упорядники включили його текст до збірника, щоб таким чином зблизитися з Заходом і показати, що погляди Р. Пайпса і погляди інших учасників збірника майже тотожні.

Не збираємось аналізувати поглядів Р. Пайпса й інших авторів збірника, але хотілось би зупинитися на початкових реченнях опублікованого розділу з книжки Р. Пайпса, які звучать так:

"З відсутности в Росії міцної традиції самоуправління зовсім не виходить, що в ній існували традиції бюрократичного централізму. До приходу до влади комуністичного уряду російський бюрократичний апарат був порівняно невеликим і вельми неефективним".

Це твердження в своїй основі глибоко помилкове. Існує велика історична російська література, яка твердить протилежне. В мемуарах, щоденниках, науково-дослідницьких працях не тільки російських письменників, істориків, але й людей, які належали до державної провідної верхівки, можна знайти багато свідчень того, що задовго до приходу до влади комуністів у колишній Російській імперії існував бюрократичний гніт. Ця бюрократія була завжди гальмою прогресу.

1908 року в Києві опубліковано окремою книжкою збірник статей Григорія Градовського *Итоги*. У ньому є окрема стаття, яка так і називається — "Бюрократизм". Історія цієї статті така. 1882 року, коли в Російській імперії були заборонені майже всі ліберальні газети, Г. Градовський задумав влаштувати літературні бесіди на сучасні політичні і суспільні теми. Перша бесіда відбулася в Петербурзі 20 лютого 1882 року і мала великий успіх. Але вже друга бесіда не відбулася, її влаштування було заборонене. Темою для другої бесіди мала бути стаття Г. Градовського "Бюрократизм", окремі місця з якої подаємо нижче в перекладі українською мовою:

"... Уже та одна обставина, що московська бюрократія спричинилася до закріпачення народу, до остаточного падіння земщини і до особистого безправ'я, мусіла б переконати наших народолюбців, що стара допетровська бюрократія була гіршою від післяпетровської бюрократії, що дожила до наших днів. На її долю випало завдання знищення і ослаблення тих безчинств і норм у державі, які були створені московською централізацією, канцелярщиною приказів і сваволею різних воевод, намісників і дяків...

"... Запанувавши в московських приказах, вона [бюрократія] убила самодіяльність і самостійність осіб, міст і областей у значно більшій мірі від політичних потреб, зумовлених боротьбою з зовнішніми ворогами і консолідацією держави. Вона вбила живе джерело суспільних і державних сил, які проявлялися в земських зборах... Не врятувалася від неї і законодавча діяльність імператора Миколи Павловича, який намагався паралізувати канцелярську сваволлю і мертвяшу діяльність

бюрократизму дріб'язковими визначеннями того, що можна робити і чого не можна...

"...Бюрократія позбавляє уряд потрібних і корисних йому людей, порад і відомостей..."

"... У нього [в бюрократизмі] на першому пляні нагороди, великі оклади і підвищення... Суспільна думка ненависна для нього, і тому він кладе перегороди її вияву.

"... Кожний заклик до поміркованости, розсудливости, кожную спробу вияснення причин зла і вказівку на konieczність обережности в засобах бюрократизм вважає протидією, майже відкритим повстанням. Тоді він іще глибше занурюється в пільму і кидається із крайности в крайність, від протиріччя до протиріччя. Він вимагає від усіх співпраці і всім зв'язує руки і ноги".

Збірник *Самосознание* повинні б прочитати ті українські закордонні громадсько-політичні діячі, які ширять "правду про Україну" або роблять "розголос" українській справі. Можливо, така лектура допомогла б їм стати на дещо реальніший ґрунт, керуватись у своїй діяльності не домислами, а фактами. Зокрема на підставі матеріалів, опублікованих у збірнику *Самосознание*, можна бачити, що закордонні українські політики значно переоцінюють російську силу. Автори збірника сказали багато гіркої правди, вони песимістично дивляться на майбутнє російського народу, виснаженого і обезкровленого. П. Літвінов пригадує одну фразу, яку він почув у Москві про те, що "Росію можуть врятувати лише сто років окупації військами Об'єднаних Націй".

Л. Лиман

СПИСОК ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ВЛАДИМІРСЬКОЇ ТЮРМИ В ЧАС ЗВІЛЬНЕННЯ В. БУКОВСЬКОГО

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 5 травня 1977. Звільнений недавно російський політичний в'язень Володимир Буковський подав Комітетові оборони радянських політв'язнів найновіші інформації про персональний склад політв'язнів у Владимірській тюрмі. Передруковуємо список В. Буковського.

СПИСОК ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ВЛАДИМІРСЬКОЇ ТЮРМИ ПО КАМЕРАХ:

Корпус 1.

Камера ч. 26: Арьє Хнох, Яків Сусленський; ч. 61: Кронід Любарський, Михайл Макаренко; ч. 90: Роман Гайдук, Федір Приходько, Андрій Турик; ч. 94: Володимир Константиновський, Григорян.

Корпус 4.

Камера ч. 10: Володимир Рокешкий, Джавад Айрепатов, Баграт Шахвердян, Микола Будуляк-Шаригін (тут також сидів і В. Буковський). Анатолій Здоровий був наприкінці грудня в карцері.

Камера ч. 15: Вітольд Абанькін, Алексей Сафронов, Микола Бондар, Володимир Афанасєв, Єгор Давидов, Гуннар Роде, Олександр Сергієнко (Сергієнка перевезли при кінці грудня 1976 року до пермського табору ч. 36), Анатолій Здоровий, Володимир Балахонов, Зіновій Антонюк.

Камера ч. 21: Віктор Анісімов, Габріїл Суперфін, Зорян Попадюк.

Будуляка-Шаригіна, Педана й Шакірова перевезли в жовтні-листопаді 1976 року в концтабори. Вальдмана звільнили після закінчення строку.

У цьому списку подані тільки в'язні суворого режиму. На спеціальному режимі перебувають політв'язні Федоренко, Шухевич, Труфанов. Недавно прибув Осадчий.

Це майже повний теперішній список "політичних з-поміж злочинців".

В'ЯЗНІ ПЕРМСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ ПРОВЕЛИ ГОЛОДІВКУ В ПЕРШУ РІЧНИЦЮ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ. МИХАЙЛА ОСАДЧОГО ПЕРЕВЕЗЕНО ДО ВЛАДИМІРСЬКОЇ ТЮРМИ

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 5 травня 1977. На Захід надійшли вістки про голодівки в пермських концтаборах ч. 35 і 37, у першу річницю закінчення Гельсінкської конференції

1 серпня 1976. Голодівка-протест тривала один день. У ній брали участь такі політичні в'язні: з пермського концтабору ч. 35 — Дмитро Басараб, Дмитро Верхоляк, Семен Глузман, Василь Захарченко, Ігор Калинець, Микола Коваленко, Олекса Марченко, Микола Мотрюк, Яромир Микитко, Василь Підгородецький, Євген Пришляк, Євген Пронюк, Іван Світличний, Степан Сорока, Іван Шовковий, Т. Ассельбавмс, Анатолій Альтман, Гілелл Бутман, Грабанс, Ізраїль Зальмансон, Рамзік Зограбян, Кивило, Мяттик Кійренд, Юрій Машков, Ігор Огурцов та Баграт Шахвердян. У пермському концтаборі ч. 37 рівночасно брали участь у голодівці політв'язні Аваков, Олег Воробйов, Дмитро Квецько, Микола Мармус, Олекса Резніков, Синьков та досі не відомий український політв'язень Винничук.

Тут також стало відомо, що українського поета Михайла Осадчого, автора книжки *Більмо*, яка свого часу появилася українською, французькою та англійською мовами, при кінці 1976 року перевезено з мордовського концтабору ч. 1 до Владимірської тюрми. Осадчий тепер перебуває в камері спеціального режиму, так само як і українські політв'язні Юрій Шухевич та Василь Федоренко.

ПЕРЕСЛІДУЮТЬ ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА, ВОЛОДИМИРА СІРЕНКА ТА ЙОСИПА ТЕРЕЛЮ. ЛИСТ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА ДО ГАЗЕТИ "ІЗВЕСТИЯ". ІГОР КАЛИНЕЦЬ В ІНШОМУ ТАБОРІ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 6 травня 1977. Відсидівши 15 років (1961-1976) у концтаборах та тюрмах СРСР за спробу утворити Українську робітничо-селянську спілку, адвокат Лев Лук'яненко далі зазнає переслідування від органів КГБ. Після звільнення з табору, Лук'яненко поселився в Чернігові, де перебуває під адміністративним наглядом. У травні 1976 року його затримали за те, що він відпроваджував дружину на літунський майдан; його оштрафували і записали перше "порушення" закону "нагляду". Друге порушення було зфабриковане так: у зв'язку з невідкладною працею (він працює електриком у лікарні), Лук'яненко потелефонував до міліції і попросив дозволу відкласти на дві години його зголошення. Йому відповіли, що він узагалі не мусить приходити того дня, бо наступного дня, о 10 годині ранку він має побачення з офіцером міліції Гавриленком. Але наступного дня, коли Лук'яненко зголосився в міліцію, йому сказали, що ніхто його не викликав і, можливо, що хтось "пожартував" з нього. На нього наклали кару 30 карбованців і записали йому друге "порушення". А 26 листопада, у зв'язку з його хворобою (його забрала "швидка допомога"), він запізнився в міліцію на півтори години. Йому загрозили арештом і судом. Ще при кінці жовтня 1976 року в Лук'яненка перевели обшук у зв'язку із справою П. Рубана, хоч Лук'яненко з ним не

був знайомий. Сконфіскували листи, посвідки з пошти, конспекти університетських лекцій (ще з-перед 20 років).

Лев Лук'яненко народився 1928 року на Чернігівщині. Брав участь у другій світовій війні як вояк Червоної армії. Потім закінчив юридичний факультет Московського університету і працював адвокатом у Львівській області. 1961 року відбувся у Львові суд над ним та іншими членами т. зв. групи українських юристів. Л. Лук'яненко спершу засудили до кари смерти, згодом замінили на 15 років тюрми. Він відсидів свій строк у Владимирській тюрмі, в мордовських та пермських таборах. Після звільнення Лук'яненко веде далі свою діяльність в оборону національних та людських прав українського народу. В листопаді минулого року він став членом Української громадської групи для сприяння виконанню Гельсінкських угод.

При кінці 1976 року в Дніпродзержинську органи КГБ, а згодом прокуратура Дніпропетровської області викликали на переслухання Володимира Сіренка, українського журналіста та поета. Йому загрожували тюрмою і сказали підписати "попередження". Йому закидали, що він вислав поштою свої вірші до українських товариств у Польщі та Чехо-Словаччині і мав зв'язки з немилими для влади особами.

В. Сіренко писав раніше російською мовою. Цією мовою він має опублікованих декілька збірок віршів. Від 1964 року він почав писати здебільша українською мовою, але останнім часом його творів не друкують. Його виключили з редакції багатотиражної газети на заводі та з комуністичної партії. Протягом 8 місяців він був без праці, опісля влаштувався на роботу, але не за своєю спеціальністю.

2 листопада 1976 року насильно запроторили до Вінницької психіатричної лікарні поета Йосипа Терелю. Завідуючий лікар не поінформував дружину Терелі про його діагнозу, лише сказав: "Ми попросили Інститут ім. Сербського, щоб нам прислали виписку з історії його хвороби". 30 листопада Терелю звільнили з лікарні.

Ще перед запроторенням до лікарні Терелю часто викликали в міліцію і обвинувачували його в бездіяльності. Але, коли він влаштувався на працю як церковний староста, прийшов наказ його звільнити. Деякий час він був безробітний, згодом дістав працю як столяр у районному шпиталі.

Йосип Тереля має 33 роки. Він 14 років перебув у таборах і тюрмах та спеціальних психіатричних лікарнях. Під час ув'язнення він став інвалідом. У квітні 1976 року його звільнили з Сичівської спецпсихлікарні після довгого "лікування". Коли він вийшов на волю, його визнали нездатним до праці та до військової служби.

21 грудня 1976 року ген. Петро Григоренко, член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, написав листа до редакції газети *Ізвестія*, в якому, між іншим, сказано:

Учора від мене не прийняли телеграми, написаної по-українському в російській транскрипції. Жінка, яка приймає телеграми, заявила, що в Мордовію, куди телеграма була адресована, вона може приймати телеграми тільки російською або мордовинською мовами...

Як це так, що, скажім, данською, норвезькою чи фінською мовами, чи навіть діялектами, можна посилати телеграми написані латинськими буквами, а сини та дочки багатомільйонного народу, який вступив у добровільний союз рівноправних націй, громадяни держави, що є членом ООН, не можуть вільно користуватися рідною мовою в межах СРСР?...

Я сподіваюся, що *Ізвестія* дадуть відповідь на моє здивування та надрукують мого листа... Але Ваша мовчанка буде переконливою відповіддю, що я її постараюся довести до відома найширших кіл громадськості.

Нещодавно наспіла вістка, що в квітні ц. р. таборів власті перевели Ігоря Калинця, який перебуває в пермських таборах, з табору ч. ВС 389/35 до табору ч. 389/36, пос. Кочино. Це сталося в час, коли дружину Ігоря Калинця Ірину Стасів-Калинець возили на переслухання до Львівської в'язниці. Там вона мала теж побачення з батьками та дочкою Дзвінкою.

ДАЛІ ПЕРЕСЛІДУЮТЬ НІНУ СТРОКАТУ І СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО

Нью-Йорк Пресова служба ЗП УГВР), 26 травня 1977. Ще в грудні 1976 року Ніна Строката, дружина Святослава Караванського, вислала в оборону свого чоловіка листа начальникові КГБ Ю. Андропову, а копію проф. Ю. Орлову, голові Московської громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Цього листа органи КГБ знайшли під час обшуків у квартирах членів цієї групи в Москві в січні ц. р. У своєму листі Ніна Строката пише про безправ'я працівників КГБ у Мордовських таборах.

Відтворений з пам'яті текст листа такий:

"Я дружина в'язня табору ЖХ 386/1-6, вимагаю від Вас якнайскорше переслідити вчинки Ваших представників у системі мордовських таборів.

1. Капітан КГБ Тюрін, 6 серпня 1976 року, в день мого приїзду до табору на побачення з моїм чоловіком Святославом Караванським, попередив мене, що мені дозволять побачитися з моїм чоловіком під умовою, що я буду говорити з ним російською, а не рідною для мене і Караванського українською мовою. Мені, як особі, що відбула покарання з політичних мотивів і перебуває під адміністративним

наглядом, було неможливо зрезигнувати з побачення, запропонованого мені на таких принизливих умовах. Бо, коли б я виїхала з табору, щоб добитися у Вас дозволу розмовляти з чоловіком рідною мовою, я могла б не одержати від моїх інстанцій нагляду дозволу на поворотну поїздку до табору.

2. Полковник Дротенко знає з цензурованої пошти про те, що мій чоловік присвячує вільний від примусової роботи час різним літературним зайняттям. В'язень Караванський є передусім поетом, тому мордовський намісник союзного КГБ полковник Дротенко без особливих труднощів знайшов ще один засіб покарання для Караванського: полковник КГБ заборонив засудженому вписувати свої вірші в листи до дружини. Ця заборона найвідповідальнішого з Ваших працівників привела Караванського до проголошення голодівки. А голодівку в'язня таборова адміністрація, яка нібито діє незалежно від КГБ, може легко розцінити як порушення таборового режиму, за яке можна позбавити його чергового побачення”.

У лютому ц. р. Святослава Караванського справді позбавили побачення з дружиною, а Ніну Караванську дали під шестимісячний адміністративний нагляд. Першого разу її піддали однорічному адміністративному наглядові ще 2 лютого 1976 року, забороняючи їй виїжджати з міста Таруси, де їй призначили мешкати. Як ми вже свого часу повідомляли, ще в квітні 1976 року Строкату запросили на конференцію Американської асоціації мікробіологів. Тоді вона одержала від міліції дозвіл на триденну поїздку до Москви, щоб перейти онкологічне обслідування і в'яснити справу її поїздки до США. Одначе, в той день, коли вона мала стрінутися на вулиці, недалеко від американського посольства в Москві, з представницею американського консульату, до американки підійшло двоє людей і сказали їй, що вони будуть всюди за нею ходити. Коли вона попросила помочі в міліціонера, той відповів, що ті люди ”вільні радянські громадяни і можуть ходити, куди хочуть”. У висліді зустріч із Строкатою того дня не відбулася. Строката рішила залишитися ще на один день у Москві і через те не встигла на 8 годину вечора дістатися до Таруси. За те суддя оштрафував її на 15 рублів і вписав ”порушення правил нагляду”.

У червні 1976 року Строкатій відмовили дозволу на поїздку до США. 17 січня ц. р. голова Таруського суду Н. Карпежников оштрафував знову Строкату на 20 рублів за ”нарушення правил нагляду” за те, що від 20 листопада 1976 року до 4 січня 1977 року вона перебувала в московській лікарні, не попросивши заздалегідь дозволу в міліції.

У лютому 1977 року Святослава Караванського запроторили до ШІЗО (штрафний ізолятор).

КИЇВСЬКА УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНКСЬКА ГРУПА АПЕЛЮЄ ДО СОВІСТИ СВІТУ

Вашінгтон (УГС "Смолоскип"), 30 травня 1977. З України вдалося вивезти ряд документів київської Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (скорочено: УГС — Українська Група Сприяння), які є призначені для вашінгтонського Комітету гельсінкських гарантій для України. Ці документи — це апель до совісти світу виступити проти посиленних репресій в Україні, арештів та судів. Майже всі вивезені документи звернені до урядів держав, які підписали Гельсінкські угоди і які 15 червня цього року починають конференцію в Београді для перевірки виконання цих угод.

Київська УГС уповноважила вашінгтонський комітет довести ці документи до відома 35 держав, які підписали Гельсінкські угоди. З таким проханням звернулися також патріоти Вірменії, Литви, Естонії, Бурято-Монгольської АРСР, передаючи свої документи вашінгтонському українському комітетові.

Усі одержані документи будуть уже незабаром перекладені на англійську мову й передані за призначенням.

Важливіші частини документів будуть передані для опублікування в українській пресі, а згодом появляться окремим виданням українською та англійською мовами.

Нижче подаємо опис документів, які розділено на чотири тематичні групи.

Перша група — Меморандуми київської УГС.

1. Меморандум ч. 4: "Про нові репресії на Україні проти УГС", з 9 лютого 1977.
2. Меморандум ч. 5: "Україна року 1977", з 15 лютого 1977.
3. Меморандум ч. 6: "Про так звані 'внутрішні справи' держави"; з 21 лютого 1977.
4. Меморандум ч. 7: "Українська Група Сприяння — перші чотири місяці", з 11 березня 1977.
5. Меморандум ч. 8: "Про переслідування В. Лісової — дружини політв'язня", з 18 березня 1977.
6. Меморандум ч. 9: "Про грубе порушення в слідчій 'справі' М. Руденка", з 18 березня 1977.

Меморандум ч. 2 (про konieczність участі України в Београдській нараді) і меморандум ч. 3 (про порушення свободи совісти в Україні) на Захід не дісталися. Деякі примірники цих двох меморандумів агенти КГБ вилучили у членів УГС під час обшуків.

Друга група — Заяви, звернення, декларації членів УГС.

1. "Заява" М. Руденка до Міжнародної Колегії Юристів, з 28 грудня 1976.
2. "Декларація Ініціативної ради альтернативної еволюції", з 21

грудня 1976, яку підписали О. Бердник, М. Руденко і кандидат біологічних наук Петро Харченко.

3. "Відкритий лист" до урядів держав, які підписали Гельсінкські угоди, з 9 лютого 1977.

4. "Відкрите дружнє послання" до Конгресу США від члена УГС О. Бердника, з 9 січня 1977.

5. "Відкритий лист" до В. В. Щербицького від члена УГС О. Бердника, з 18 березня 1977.

6. "Протест" члена УГС Оксани Мешко голові КГБ України Ф. Ф. Федорчукові, з 11 лютого 1977.

7. "Відкритий лист" до Президії Верховної ради СРСР і Конгресу США (копія д-рові А. Зварунові) від члена УГС О. Бердника, з 1 березня 1977.

8. "Відкритий лист" М. Руденка і О. Бердника до Міжнародного ПЕН-Клубу, з 5 січня 1977.

Третя група — Листи окремих осіб.

1. "Відкритий лист" голові КГБ Ю. В. Андропову від громадянина України Йосипа Терелі, з 21 грудня 1976 (21 стор. рукопису).

2. "Відкритий лист" Раїси А. Руденко до Л. Брежнєва, з 21 лютого 1977.

3. "Лист" Надії Світличної до УГС і ЦК КПРС, з 10 грудня 1976.

4. "Лист" Надії Світличної до УГС, з 5 січня 1977.

Четверта група — Документи з інших республік СРСР.

1. Вірменія: Справа Паруйра Айрікіяна, члена Організації Незалежності Вірменії (НОП), перевезення до Єривану (вересень 1976 — лютий 1977), листи П. Айрікіяна до Франсуа Тіро, до голови Президії ВР СРСР, до посольства Австрії, до ген. прокурора СРСР; лист групи членів НОП до ген. прокурора СРСР.

2. Литва: "Повідомлення" Литовської Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, з лютого 1977.

3. Естонія: "Март Ніклус обвинувачує", з 29 лютого 1977.

4. Бурято-Монгольська АРСР: "Лист" Галини В. Кухарских з 26 лютого 1977.

5. Євреї: "Жалоба" І. Хігер-Штерн, дружини д-ра М. Штерна, ген. прокуророві СРСР, з 1 березня 1977, і її ж заява начальникові колонії Ю-Ж 313/12 м. Харкова, з 22 лютого 1977.

6. "Хроніка життя в концтаборах і тюрмах".

Члени київської Української Групи Сприяння повідомляють:

"Це незгідне з правдою, що наша Група є секцією Московської. З москвичами ми співпрацюємо, вони активно нас підтримують, бо це справжні демократи. Алеж ми вирішили від початку не ставати в підлеглість, бо в нас є те, що не кожен росіянин зрозуміє.

"... Бі-Бі-Сі, наприклад, ще ні одного разу не згадала про наше існу-

вання. "Німецька хвиля" приділяє нам більше уваги... Виходить так, що табори й в'язниці заповнені українцями на 60-70%, а людство знає лише кілька імен.

"Здається, КГБ хоче покінчити з нами до "Белграда". Тяжкі часи підійшли для нашої Групи, але віримо в Перемогу. Головне — продемонструвати міжнародну солідарність у зв'язку з арештами. Активізуйте українців у цілім світі, щоб ціла буря протестів прокотилася на оборону Руденка і Тихого".

В. МОРОЗ ЗНОВУ ГОЛОДУЄ. Д. ШУМУК У ТАБОРОВОМУ ШПИТАЛІ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 1 червня 1977. 100-денна голодівка, що її проголосили в'язні мордовських таборів при кінці квітня ц. р., триває далі. Як стало тепер відомо, в ній беруть участь також Валентин Мороз, Вячеслав Чорновіл, П. Айрікіян. Таборова адміністрація і КГБ намагаються "перервати" голодівку і порядком нових репресій позбавили всіх учасників голодівки побачення з рідними. Валентиніві Морозові вже тепер відмовили побачення, яке йому належало в липні ц. р. В. Мороз перебуває в таборі Сосновка, ЖХ 385/1-6.

У тому ж самому таборі важко захворів на виразку шлунку Данило Шумук, якого перевезли до таборової лікарні.

Ще перед 100-денною голодівкою (метою якої є звернути увагу учасників конференції для перевірення виконання Гельсінкських угод у Београді, Іван Гель проголосив у січні ц. р. голодівку, протестуючи проти грубого відношення до нього під час транспорту зі Львова до мордовського табору, зокрема в пересильній тюрмі в Харкові.

Серед в'язнів дуже велике занепокоєння долею Василя Федоренка, в'язня Владимирської тюрми, який з малими перервами голодує вже від квітня 1975 року. Він проголосив голодівку 26 квітня 1975 року, 5 днів після перевезення його з табору до Владимирської тюрми. Він голодував до 31 липня 1975 року. На 7-ий день голодівки, 5 липня, його важко побили наглядачі в присутності інструктора для політичної роботи. 10 грудня 1975 року Федоренко знову проголосив голодівку, вимагаючи перегляду його справи і звільнення. (Його засудили на 5 років тюрми і 10 років таборів). Після XXV з'їзду партії він припинив голодівку на короткий час, але потім знову її почав і з невеликими перервами продовжує її до сьогодні. Він протестує проти порушення прав людини в СРСР, домагається статусу політичного в'язня і звільнення його з тюрми після скасування неправосудного засуду.

Івана Коваленка, учителя, 1918 року народження, звільнили 13 січня 1977 року з табору, після відбуття 5-річного засуду. Він перебуває тепер у селі Боярці, Київської області. В таборі він став інвалідом другої групи.

НАДІЯ СВІТЛИЧНА ЗРЕКЛАСЯ РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 27 травня 1977. Колишній український політв'язень Надія Світлична в листі до Президії Верховної ради СРСР, датованому 12 січня 1977, зреклася радянського громадянства. У листі Н. Світлична пише:

"Утративши останні ілюзії щодо елементарних прав у Радянському Союзі, я відрікаюся від громадянства з причин наведених у долученій заяві...

Прошу мене повідомити, кому я повинна віддати паспорт: лейтенантові Кравченкові, який мені його видав і який стосує до мене й до мого сина післятаборові каральні дії, чи позакулісовому режисерові..."

У долученій заяві до Центрального Комітету КПРС, датованій 10 грудня 1976, Надія Світлична описує долю власну та її знайомих, українських політв'язнів Василя Стуса, Стефанії Шабатури й покійного Михайла Сороки. Наводимо уривки з заяви Надії Світличної.

"Коли б я не пережила на власній шкірі ці етапи, безконечні шмони (обшуки), параші й загальне знецінення людської гідности, не знаю, чи я позбулася б колинебудь балясту ілюзій.

Чи повірила б я, що при кінці ХХ сторіччя, у цивілізованому суспільстві, яке проповідує комуністичні ідеали, видадуть Стефанії Шабатурі дбайливо оформлений акт про знищення "шляхом спалення" коло 200 робіт...? Акт підписав інспектор оперативної частини ЖХ-385/3 Сергєєв, а поблагословив цей інквізиторський вогонь начальник табору майор Шорін.

Чи не вважала б я за наклеп, що поетові Стусові, перед відправленням на складну операцію шлунку, зашиють у бушлат підслуховий апарат, а потім skonфісують коло 300 поезій і перекладів...? Режисером цього детективного водевілю був начальник оперативного відділу ЖХ-385/3 капітан Шалін, знову ж не без співучасті майора Шоріна.

... Михайло Сорока, який відбув там майже 30 років, не побачив власних внуків, помер у неволі. Його дружині, Катерині Зарицькій, яка відбула 25-річний строк, навіть не дали попрощатися з мертвим чоловіком...

Зрештою, фізична смерть часто стає тільки початком убивства. В 1970 році вбили Аллу Горську, потім skonфісували її листи, а далі і саме ім'я мисткині стерли з її робіт...

Я тепер на волі, "на такій волі, як собака на прив'язі", а може й гірше...

Як вільна людина, як матір дитини, я з усією відповідальністю,

сьогодні, в день Прав людини, заявляю, що після всього пережитого, вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору в світі.

Надія Світлична — член Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.
10 грудня 1976.

НОВІ ЗВЕРНЕННЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГРУПИ СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 14 червня 1977. На Заході опинився лист ч. 2 членів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод з квітня 1977 року, адресований "До урядів СРСР і УРСР та урядів усіх держав, які підписали Гельсінкські домовлення", з копією для представника цієї групи на Заході Леонида Плюща.

Лист починається ствердженням, що "справа збереження миру — це справа не лише державних діячів, але й усіх звичайних людей. Тому вона повинна вирішуватися не тільки на державних верхах, не тільки шляхом зменшення ракет і бомб, але й шляхом усунення недовір'я між громадянами різних країн, шляхом збільшення числа зустрічей громадян різних держав на індивідуальній базі".

Далі автори листа протестують проти репресій на Україні, зокрема проти обшуків та засудів, адміністративних наглядів, контролю листів, обшуків, звільнення з праці і застрашувань родин ув'язнених, відмови в побаченнях в'язнів з родинами. Наводиться також довгий реєстр порушень Гельсінкських угод, як наприклад, що 14 квітня 1977 року дружині Євгена Сверстюка Лідії відмовили побачення з чоловіком, а 15 травня ц. р., теж з причини відмови побачення з дружиною, Валентин Мороз почав голодівку. Голодує також Іван Гель, вимагаючи полегшення життєвих умов для своєї дружини і доньки, які тепер живуть у Львові, у підвалі.

Цілий параграф у листі присвячений політичним засланням І. Чуйкові, М. Коцеві, В. Василюкові та іншим.

У листі також говориться про тих, яким заборонено працювати і жити в більших містах, як наприклад, Олександрові Назаренкові і Надії Світличній у Києві.

Серед колишніх в'язнів, які тепер перебувають під адміністративним наглядом, згадується ще Левка Лук'яненко, який живе в Чернігові.

Далі йде перелік останніх арештів та обшуків в Одесі (Барладяну), Києві та інших містах. І так, 23 квітня ц. р. органи КГБ перевели обшуки в Раїси Сергійчук, Анастасії Матусевич, Надії Мартинович та інших у Києві. Того ж самого дня відбулися обшуки у Михайлини Коцюбинської і Б. Антоненка-Давидовича.

Автори листа стверджують, що, не зважаючи на останні репресії, Українська гельсінкська група буде вести далі свою діяльність і що до цієї групи нещодавно вступила Ольга Гийко. Звернення підписали: О. Бердник, Н. Строката, О. Мешко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, П. Григоренко, Г. Вінс, О. Гийко.

Разом з листом ч. 2 Української гельсінкської групи появились на Заході ще інші документи, пов'язані з Београдською конференцією, а серед них звернення О. Мешко в справі її сина О. Сергієнка. Одне звернення з квітня ц. р. до београдського зібрання, друге з 23 травня ц. р. до Верховної ради СРСР з копією для Політбюра ЦК КПРС.

Ще 5 лютого ц. р. органи КГБ перевели обшук у квартирі О. Мешко в Києві, який тривав від 9.30 ранку до 1 години ночі. Поки О. Мешко ще встигла відкрити двері, Д. Паньков, старший слідчий прокуратури Києва, розбив вікно і вліз до кімнати. Крім нього, обшуком керувала Н. Диба. Під час обшуку з О. Мешко поводитися дуже грубо, зверталися до неї на "ти", а коли вона запротестувала проти особистого обшуку, їй скрутили руки і Н. Диба обшукала її. Під час обшуку О. Мешко захворіла (серце). Її сусідка, Юлія Лаврова, хотіла викликати швидку допомогу, але Паньков заявив, що О. Мешко "симулює" і не випустив Лаврову з кімнати. Щойно згодом, коли стан О. Мешко погіршився, співробітники КГБ викликали швидку допомогу.

Під час обшуку в О. Мешко забрали її переписку з депутатами Верховної ради, з МВД, листи від сина О. Сергієнка, різні книжки, записки, матеріали Української гельсінкської групи та інше.

РЕМЗІ КЛАРК В ОБОРОНУ М. РУДЕНКА І О. ТИХОГО

Арешти членів громадських груп для сприяння виконанню Гельсінкських угод у СРСР викликали на Заході ряд акцій для їхньої оборони.

У такому пляні розгорнулася теж широка кампанія навколо арештованих членів української групи — Миколи Руденка і Олексія Тихого. В основному ця акція велася в різних ділянках: серед урядових кіл західних держав, які підписали Гельсінкську угоду, як і поміж громадянством цих держав. Провідну роль тут відіграв колишній генеральний прокурор США Ремзі Кларк.

На прохання родин арештованих членів української групи, Кларк погодився стати легальним дорадником для Миколи Руденка і Олексія Тихого. Спочатку Кларк вислав рекомендовані листи до родин Руденка і Тихого, до генерального прокурора СРСР Романа Руденка, до колегиї адвокатів у Києві, Москві та Донецьку. Рівночасно він звернувся з формальним листом до посла СРСР у США А. Добриніна і повідомив його, що він згодився давати легальні поради арештованим. Кларк також повідомив державний департамент США про свої заходи в цій

справі та просив, щоб уряд США постійно інформував його про розвиток подій.

У відповідь на листи, вислані до УРСР та СРСР Кларк одержав potwierдження їх відбору від колеги адвокатів у Києві, Донецьку та Москві та від Р. Руденка. Від родин Миколи Руденка і Олексія Тихого не було жодного potwierдження. З посольства СРСР повідомили Кларка телефоном, що приймають до відома його ролі. Щодо прохання про одержання візи, відповіді не дали.

Спочатку всі старання в оборону Руденка та Тихого робилися без публічних декларацій. Кларк звертався декілька разів до посла СРСР у США та до родин арештованих, — у кожному випадку безрезультатно. Коли стало ясно, що цей підхід не дає бажаних наслідків, було рішено, щоб Кларк почав виступати публічно і таким способом захищав підсудних.

8 червня 1977 заходами Комітету оборони радянських політичних в'язнів (організація в Нью-Йорку, яка постаралася про участь Ремзі Кларка в обороні Руденка і Тихого), Міжнародної амністії та Міжнародної ліги прав людини була скликана пресова конференція, на якій виступали Кларк, Людмила Алексеєва та Ліда Вороніна. Кларк подав до відома преси, що він захищає інтереси підсудних, що справа заарештованих членів української групи є порушенням не тільки Гельсінкського договору, але і всіх міжнародних пактів про людські права. Кларк вияснив, що він у минулому брав участь у політичних процесах в Іспанії під час панування диктатури Франка та захищав політичних в'язнів у Чиле й у південній Африці. У США він був одним із адвокатів на процесі Анджелі Дейвіс. На цьому процесі були присутні адвокати та журналісти з СРСР. З уваги на це Кларк апелював до уряду СРСР допустити його на процес Руденка і Тихого.

Людмила Алексеєва, колишній член Московської групи, розказала про діяльність Гельсінкських груп у СРСР, про потребу боронити Руденка і Тихого та про загальну ситуацію в СРСР. Алексеєва подала до відома, що тепер четверо західних адвокатів згодилися захищати арештованих членів Гельсінкських груп: Ремзі Кларк, Едвард Беннет Вілліамс з Вашингтону, який веде справу Гінзберга, Джон Мекдоналд з Англії, який захищає Юрія Орлова, та Раппапорт з Франції, член Комуністичної партії, який є адвокатом Анатолія Щаранського.

Алексеєва також повідомила, що наступного тижня в Лондоні відбуватиметься трибунал, перед яким будуть виступати свідки в справі арештованих членів групи.

У понеділок 13 червня в приміщеннях Інституту фізики в Лондоні вищезгаданий трибунал відбувався. Проводив ним британський адвокат Джон Мекдоналд, який є адвокатом Ліберальної партії в Британії. У своєму вступному слові він заявив, що дружина Юрія Орлова Ірина попросила його боронити її чоловіка і тому він підготував трибунал. Але тому, що не тільки Орлов є заарештований і що тепер є ув'язнені

дев'ять членів груп, трибунал буде розглядати, чи діяльність усіх груп була легальною.

Першим свідком був Андрій Альмарік, один із ініціаторів створення Московської групи. Хоч формально він ніколи не був її членом, у січні 1976 року він разом з Орловом та Щаранським обговорили можливість створення такої групи. Альмарік розказав, як він привозив до Москви матеріали про становище українських робітників та інших, які посилали скарги до гельсінкської групи про порушення їхніх прав. Опісля виступали Людмила Алексеєва, Ліда Вороніна, Володимир Буковський, Віталій Рубін. Леонид Плющ брав участь у трибуналі як свідок про психіатричні переслідування. Промовляючи по-українськи, Плющ розповів про зловжиття психіатрії, про свої особисті переживання в Дніпропетровській спецлікарні і як режим у "психушках" погіршав за останніх кілька років. Співдоповідачем Плюща в справах психіатричних переслідувань була Наталія Горбаневська, яка також дала картину методів кагебістських психіатрів.

У другій половині трибуналу виступали Ремзі Кларк та адвокат для заарештованих членів Грузинської гельсінкської групи.

Молодий француз, адвокат грузинів Гамсахуріді та Костави, звернув увагу, що порушення прав людини в Грузії це не тільки справа поодиноких громадян, але й усього грузинського народу, який перебуває під ярмом російського шовінізму.

Ремзі Кларк виступив, як писала газета *Лондон Таймс*, "з емоційною промовою" і коротко з'ясував становище М. Руденка і О. Тихого. Треба їх боронити, сказав Кларк, бо ніхто їх не боронить. Кларк закінчив свою промову апелем до уряду СРСР допустити його на процес у Донецьку.

Про лондонський трибунал широко інформувала європейська преса. Щоденники з Лондону *Таймс*, *Трібюн* та *Сан* надрукували репортажі. Журнал *Економіст* помістив довшу редакційну статтю про порушення прав людини в СРСР та про арештованих членів гельсінкських груп. *Ле Монд* та *Фігаро* з Парижу багато місця присвятили цій події.

Наступного дня, 14 червня, в Београді почалася конференція, яка має на меті перевірити, наскільки уряди дотримуються Гельсінкського договору. На цю конференцію поїхав член Комітету оборони радянських політичних в'язнів Ярослав Кошів з метою вести інформаційну діяльність про порушення угод, а головню інформувати про арешти членів груп. Я. Кошів одержав уповноваження від Людмили Алексеєвої, Леонида Плюща, Володимира Буковського та Андрея Альмаріка інформувати журналістів у Београді про праці гельсінкських груп у СРСР та в їхньому імені шукати солідарності та підтримки серед учасників конференції. 23 червня Я. Кошева заарештували органи югославської держбезпеки та видворили з країни.

Роман Купчинський

3 Міжнародної преси

З поблажливістю, певною дозою гумору і деяким здивуванням західна преса сприйняла проголошення проєкту нової конституції СРСР у травні ц. р. Чи не найкраще передав це *Нью-Йорк Таймс* від 10 червня ц. р. в редакційній "Брежнєвська конституція", пишучи: "Навіщо весь цей шум? Чого було воювати півтори декади, від Хрущова до Брежнєва, за цю збірку банальностей, викрутів і гіпокризій? (Зверніть, просимо, увагу, що радянські республіки зберегли право відділитися від Союзу)".

В іншій статті в тому ж числі *Нью-Йорк Таймс*-у проаналізовано поодинокі розділи нового проєкту і стверджено, подібно, як і в інших американських і європейських газетах, що гарантовані 50 статтею свободи слова, друку, зборів і т. д. практично нівелюються статтею 39, в якій сказано, що "використання прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави...", та статтею 59 про те, що "здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянами своїх обов'язків".

Щодо національного питання нову конституцію розцінюють як дальше скріплення централізації й уніфікації, що закріплюється статтею 141, яка ще більше, ніж дотепер, обмежує навіть формальні компетенції і права поодиноких республік.

Поєднання посту президента з постом генерального секретаря розцінюють як формальне ствердження фактичного стану, намагання Брежнєва сконсолідувати всю верховну владу в своїх руках, не ставлячи одначе (принаймні покищо) свій "культ особи" нарівні з сталінським. Поза тим конституція, стверджуючи монопольну владу партії, заперечує тим самим твердження про СРСР, як "державу всього народу", що його у свій час висунув Хрущов.

Про це пише, між іншим, теж пресове агентство КНР у комунікаті ч. 48 від 13 червня ц. р., звертаючи окрему увагу на міжнаціональні відносини, визначені проєктом конституції. Автор відповідного коментаря п. н. "Реакційна суть нової конституції" стверджує, що "коли йдеться про міжнаціональні відносини, то брежнєвська кліка вклала в проєкт теж такі абсурди, як 'нова історична спільнота народу' і те, що радянський народ постав і мусять бути створені умови для дальшого зближення всіх націй і народностей СРСР". Говорячи про суть цих тверджень, радянська преса пояснює, що росіяни є "керівною нацією" і "першою нацією цієї спільноти". "Зблизити разом усі нації і народності СРСР означає в суті замінити національні мови спільною мовою -- російською, елімінувати різниці між національностями і вкінці створити одну-єдину націю з однією мовою. Це типічний великоросійський шовінізм і примусова русифікація неросійських націй і народностей". Коментуючи статті про "гарантії свободи слова, друку і т. д.", автор

стверджує, що "сьогодні в СРСР агенти КГБ шаліють, концентраційні табори існують в різних частинах країни і величезне число людей, які ставлять опір утискові та експлуатації нових царів, піддаються суворим репресіям на фальшиве обвинувачення у 'шкодженні інтересам суспільства і держави'".

Серед коментарів світової преси про причини усунення Подгорного варто згадати допис з Београду італійського журналіста Фране Барбієрі в *Іль Джорнале* (Мілян) від 31 травня ц. р., в якому він твердить, що головну роль відіграли тут внутрішні фактори і зокрема факт, що Подгорний протиставився не тільки усуненню його з посту президента, але й дальшому обмеженню прав республік. У цьому він "опинився в подібній ситуації, в яку попав був у свій час інший член Політбюра, голова української компартії Шелест".

■

Орган британської Національної спілки журналістів *Джорналіст* помістив у своєму 5 числі за травень ц. р. обширну нотатку про Вячеслава Чорновола, як в'язня сумління. Спілка, разом з Міжнародною амнестією, Міжнародною федерацією журналістів та іншими організаціями закликає боротися "за звільнення цього хороброго журналіста з радянського концтабору" і "піддержує міжнародну кампанію" в його оборону. При кінці нотатки подані адреси радянських установ, до яких слід звертатися з вимогами в справі В. Чорновола.

■

Західня преса присвячує багато місця дальшому загостренню відносин між "єврокомунізмом" і Москвою, зокрема останнім атакам Кремлю проти еспанської компартії і її лідера Сантіяго Карілло.

Як подали західні агентства, на пресовій конференції в Мадриді 27 червня ц. р. Карілло заявив, що він рахується з тим, що Москва може пробувати "зорганізувати" промосковську компартію в Еспанії, у противагу до діючої партії, подібно, як це Кремль пробував уже в минулому, головню в 1968 році, коли еспанські комуністи осудили російську інвазію в ЧССР. "Але, якщо вони це спробують, то зазнають лише ще одної невдачі", — заявив він. Щодо самої атаки в московському англійському *Нью Таймс* тиждень перед конференцією (яка і була скликана у відповідь на цей напад), Карілло заявив, що "це трохи подібне до того, що було в 1948 році в Югославії з тов. Тітом, і до того, що сталося пізніше з Китаєм". Далі він пояснив: "Я думаю, що все це треба завдячувати фактові, що сталінізм ще далі живе. Сталінізм, як концепція держави, як диктатура однієї групи — ще дуже живучий у Радянському Союзі". Про "кандидата" на лідера промосковської компартії, старого ген. Енріка Лістера, який живе тепер у південній Франції, Карілло сказав: "Можливо, що вони його витягнуть з холодильника і підправлять трохи..."

Безпосередньою причиною атак у московській газеті *Нью Таймс*

уважають новоопубліковану працю Карілло п. н. *Еврокомунізм і держава*, в якій він заступає погляд про незалежний від Москви "шлях до комунізму" європейських компартій, головне Іспанії, Франції та Італії.

■ Оборону людських прав, нові проекти в справі роззброєння, спроби переставити політику розрядки з "одноколіїної" на "двоколіїну", включно навіть з такими "дрібницями", як перегляд договору в справі наукового обміну, що їх висунув американський президент Картер, західня преса розцінює як наявне переставлення ініціативи в міжнародній політиці в руки США. В протипагу до дефензивної політики Кіссенджера, який в основному залишав ініціативу Москві, Картер перейшов не лише в наступ, але й вирвав з рук Москви "традиційні" засоби в її зовнішній політиці, як нуклеарне роззброєння, примушуючи Москву трактувати ці справи не пропагандивно-теоретично, але практично-політично. Найбільш гістерично реагує Москва якраз на політику США в справі прав людини, які були теж причиною того, що важко було домовитися навіть щодо чисто процедуральних справ у Бєограді про перегляд виконання Гельсінських угод. Представник СРСР Ю. Воронцов намагався за всяку ціну усунути з порядку нарад саму перевірку виконання стосовних постанов у Гельсінках і хотів обмежити все до "розгляду майбутніх заходів для здійснення Гельсінських постанов", головню тих з 1 і 2 "кошика".

Більшість західньої преси, зокрема американської, переконана, що така політика Картера правильна і, як писав Ю. С. *Ньюз енд Ворлд Ріпорт* від 4 липня ц. р., "на далеку мету така тверда лінія Картера приведе до більшого реалізму у взаєминах між США і СРСР, до розрядки, яка стане двоколіїною, до справжньої контролі зброєнь. Але він [Картер] мусить видержати. І він буде потребувати публічної підтримки. Історія доказує, що Москва ніколи не поступиться, коли відчує слабкість...". Той же самий тижневик 27 червня ц. р. писав, що "взаємини між США і СРСР є найхолодніші від часу кубинської кризи 1962 року. Майже всюди, куди не повернутися, конфронтація притемнює розрядку". Така опінія панує і в інших колах, і в зв'язку з тим є теж подекуди голоси, що, мовляв, політика Картера готова привести до відродження "холодної війни". Зокрема часті такі пресові голоси в німецькій пресі та подекуди американській. Є теж побоювання, що США не має доволі конвенційних військ, у порівнянні з СРСР, щоб привести в життя таку "тверду політику" у випадку, якщо Москва піде на нові авантюри типу Анголи.

■ Дальше погіршення взаємин між Москвою і Пекіном знайшло недавно свій вислів у нових атаках Пекіну проти Кремлю і зокрема в заповідженому скріпленні і модернізації китайської армії. *Щоденник*

визвольної армії пише в останньому часі щораз то більше про "дику амбіцію" Москви підпорядкувати собі Китай та про зростаючу небезпеку світової війни. "Ми мусимо спішитися, переганятися з ворогом... двигнути чим скоріше вперед розбудову нашої армії кращим, швидшим способом". Гуа Куо-фенг проголосив недавно новий лозунг: "Стреміть до прискінення зреволюціонування і змодернізування нашої армії".

Час від часу, звичайно в дво-тримісячних відступах, англомовні й іншомовні видання Пекіну, як наприклад *Пекінг Рев'ю*, продовжують атакувати національну політику Москви, при чому часто згадують теж про Україну. Німецькомовний *Пекінг Рундшау* ч. 13 за 1977 рік надрукував дві статті на цю тему: одну п. н. "Анексійна політика нових царів супроти національностей" і другу п. н. "Використання і утиск неросійських народів у Середній Азії".

Перша стаття має такі розділи як "Насильна русифікація", в якому подається про висліди русифікації в поодиноких республіках та засоби русифікації, включно з мішаними подружжями. Так, наприклад, в останніх роках "у молдавських і українських містах число мішаних подруж становило одну четвертину". "Лише в часі від 1968 до 1969 року 2.2% населення були примушені переселитися з одних міст у інші. Кількість так переселених росіян з міста до міста досягнула 2.9%". Таким чином "населення в різних республіках стає щораз то більше мішаним і, наприклад, в містах узбецької, молдавської, туркменської і таджицької республік число мешканців російської національності становить від 28.3 до 30.4%". У розділі "Анексія національних меншостей" говориться про те, що "згідно з статистикою населення з 1959 року, в СРСР було ще 115 народностей, а в 1970 році вже лише 104. Населення п'яти національностей значно зменшилося, головно карельців і молдаван". Про "радянський народ" як "нову спільноту" сказано, що "т. зв. 'нова спільнота' означає в спільноту русифікації всіх національних меншостей". У статті "Використання і утиск неросійських народів у Середній Азії" мова йде про "однобічну колоніальну економіку" Узбекистану, Туркменії, Таджикистану і Киргизії, як вислід цільової політики Москви, спрямованої на експлуатацію природних ресурсів цих народів, постійне закріплювання економічної залежності цих народів і зuboження їхніх трудящих".

■

-Американська газета *Крішчен Саєнс Монітор* від 11 травня 1977 у статті "Докази неспокою в радянських збройних силах" нав'язує до статті маршала Д. Устінова в журналі *Коммунист*, ч. 3, 1977, в якій він сказав, що хоч "призовники є політично розвинені", то "вони ще не є сумлінними будівничими і оборонцями нового суспільства", та до його заяви в липні 1976 року на конференції політруків, в якій він підкреслив, що "ідеологічно-психологічний вишкіл" мусить бути не менш інтенсивний, як і технологічний. Пол Вол, автор статті, істверджує, що "помимо пильного вишколу і політичної індоктринації... існують широкі

докази на те, що неспокій панує навіть в офіцерському корпусі". Покликаючися на В. Беленка, історика А. Некріча, ген. Петра Григоренка, В. Максимова та інших, автор цитує поодинокі їхні оцінки та вислови, як, наприклад, заяву багатьох офіцерів Максимову після інвазії 1968 року в ЧССР: "Чому чеська армія нам не протиставилася, ми були б пішли разом з чехами!", або радянських моряків у одному з французьких портів, які говорили: "Американці не повинні бомбардувати нас атомовими бомбами, але мільйонами летючок, у яких вияснять, що вони не воюють проти народу". Автор згадує теж про бунт на кораблі "Сторожевой" на Балтійському морі в листопаді 1975 року. Корабель хотів прорватися до Готенбургу. 50 моряків згинувло під час цього інциденту.

■ У червні 1977 року в Нью-Йорку, у видавництві "Рендом Гавс" появилася книжка Валерія Чалідзе п. н. *Кримінальна Росія (Criminal Russia)* величиною 240 сторін. Перших 70 сторінок присвячені традиційному російському безправ'ю і сваволі, які тягнуться від 19 сторіччя у 40 роки нашого сторіччя. Решту праці присвячено аналізі сучасного радянського карного права, його недоліків та надуживання його владою в практиці.

3 життя українців у світі

У Торонто (Канада) відбувся 26-29 травня Третій Конгрес Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО), що в ньому брали участь 48 делегаток, 70 представниць різних жіночих організацій та понад 400 гостей з таких країн поселення української еміграції: США, Канада, Аргентина, Бразилія, Німеччина, Англія, Бельгія та Австрія. Головою Федерації вибрано Лідію Бурачинську. У постановах конгресу про становище на Україні та завдання еміграції поставлено, м. ін., такі вимоги: а) "Протестувати проти індоктринації українських дітей позародинними, партійно-політичними чинниками в дусі атеїзму і русифікації, що є виявом національного і духового геноциду; б) Домогатися дотримання закону про людські права взагалі і щодо в'язнів, в тому жінок-в'язнів, згідно з загальноприйнятими законами, потвердженими в Хартії прав людини ООН, підписаної також Радянським Союзом, який постійно їх ігнорує". А про українців, що живуть поза рідними землями, в постановах сказано: "Конгрес українського жіноцтва стверджує невідкличну потребу зберегти українську субстанцію на теренах наших поселень у країнах вільного світу, щоб уся українська спільнота жила повновартісним життям і плекала ті вартості духового, культурного і суспільного життя, що їх неможливо плепати в умовах поневоленої Батьківщини".

■ У зв'язку з участю Володимира Буковського в конгресі Північноамериканської асоціації психіатрів в Оттаві (Канада), члени Комітету оборони Валентина Мороза відбули, разом з Буковським, конференцію в Комісії закордонних справ Канади в Оттаві 5 травня ц. р. У розмові порушено зокрема питання про утворення спеціального парламентарного комітету для обслідування виконання поодинокими країнами зобов'язань у ділянці людських прав, що були прийняті на Гельсінкській конференції. А 18 травня члени Комітету оборони Мороза два рази зустрілися з представниками міністерства закордонних справ Канади для обговорення питань оборони на Београдській конференції політичних в'язнів у СРСР.

■ Коло двох тисяч українців улаштували 24 квітня ц. р. в Мельборні (Австралія) публічну маніфестацію в оборону прав людини та політичних в'язнів у СРСР. До маніфестації приєдналися теж представники поляків, чехів, литовців та болгарів. Головним промовцем від українців був Мирослав Болюх, голова Комітету оборони прав людини. Під час маніфестації промовляв теж колишній сенатор МекМанус. А 17 травня згаданий Комітет організував у Мельборні зустріч представників українських організацій в Австралії з Віктором Файнбергом, видатним діячем руху опору в СРСР, який від 1974 року живе на Заході. Файнберг уродився в Харкові і там провів ранні роки свого життя, згодом він жив в Росії. Його арештували в 1968 році і запроторили до психіатричної лікарні за протест проти інвазії військ СРСР у Чехо-Словаччині. Виїхавши з СРСР, Файнберг жив спочатку в Ізраїлі, а згодом переселився до Англії, де він репрезентує Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Під час своїх виступів в Австралії Файнберг дуже прихильно говорив про українських політичних в'язнів, учасників сучасного руху опору, чи колишніх членів УПА та ОУН, з якими зустрічався, коли був позбавлений волі.

■ У Філадельфії (США) відбулася 14 травня наукова конференція п. н. "Русифікація України та протизаходи". Її влаштував відділ Товариства українських інженерів та відділ Українського лікарського товариства Північної Америки, у співпраці з місцевим осередком Наукового товариства ім. Шевченка. На конференції доповідали Тарас Гунчак та Іван Головінський, професори Ратгерського університету, та Володимир Стойко, професор Менгетенського коледжу в Нью-Йорку.

■ У видавництві Українського історичного товариства, що видає журнал *Український історик* (одинокий поза межами України український історичний періодик), вийшла з друку остання праця видатного археолога Ярослава Пастернака п. н. *Ранні слов'яни в історичних,*

археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Редагував цю працю Марко Антонович. Праця Пастернака появилася в серії історичних монографій Українського історичного товариства та записок Наукового товариства ім. Шевченка. У видавництві Українського історичного товариства вийшли теж дві інші праці: М. Антоновича *Нарис історії Центрального союзу українського студентства (1921-1945)* та О. Оглоблина *Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), редактор-видавець "Кієвской Старини"*.

■ У німецькому журналі *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas* (т. 24, ч. 4) появилися прихильні рецензії на три книжки, що вийшли у видавництві "Сучасність", а саме Івана Лисяка-Рудницького *Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки* та Івана Кошелівця *Микола Скрипник і Микола Скрипник. Статті і промови з національного питання*. Автором рецензій є Ярослав Білінський, професор Деляварського університету в США.

■ Норвезька газета *Aftenposten* від 1 квітня та 2 червня ц. р. надрукувала дві статті Миколи Радейка, українського лікаря, що постійно проживає в Норвегії, про національне питання в СРСР, про боротьбу українського та інших неросійських народів СРСР, зокрема про сучасний рух опору та його діячів. Радейко інформує теж норвезьких читачів про політичну платформу російської еміграційної партії НТС та намагання її діячів односторонньо представляти в західному світі національні проблеми Радянського Союзу. Ширшу статтю на цю тему Радейко надрукував теж у газеті *Morgenbladet* від 18 травня 1977.

■ Член канадського сенату Павло Юзик брав участь у нарадах постійних комісій НАТО, що проходили в Брюсселі від 25-27 травня, зокрема у спеціальній підкомісії для справ вільного обміну інформацією та людьми. На нарадах висловлено підтримку президентові Картерові за його ставлення до оборони людських прав у країнах, де вони порушуються, зокрема в СРСР.

■ У залах Католицького інституту в Парижі відбувся між 1 і 6 червня ц. р. Український екуменічний тиждень, що його організував цей інститут та Український вільний університет з участю українських та французьких доповідачів. Українськими доповідачами були: Кирило Митрович ("Екуменічна ідея в історії України"), Володимир Косик ("Зв'язки України з католицькою Європою"), Аркадій Жуковський ("Проект унії з Римом Петра Могили") та о. Нарожняк ("Перспективи українського екуменізму").

■
Союз збереження енергії — громадська організація, у склад якої входять видатні діячі наукового, громадського та політичного життя США (голова — сенатор Чарлз Персі із штату Ілліной), запросив у свої члени Юрія Кістяковського, колишнього професора хемії Гарвардського університету та дорадника президента США Д. Айзенгауера, і Мирона Куропаса, колишнього спеціального асистента президента Дж. Форда.

■
Христина Петрівська, видатна українська піаністка, з великим успіхом виступала 16 травня ц.р. з власним концертом у залі Карнегі Рісайтел Гол у Нью-Йорку. Піаністка, одержала схвальні рецензії в американській пресі, зокрема в газеті *Нью-Йорк Таймс*.

■
У Нью-Йорку відбувся 28 і 29 травня ц.р. красвий з'їзд Об'єднання українців революційно-демократичних переконань (ОУРДП), що його влаштовано у тридцятиріччя утворення Української революційно-демократичної партії (УРДП), яку заснував Іван Багряний. Головою ОУРДП вибрано Теодозія Сендзіка. З приводу з'їзду влаштовано публічну сесію, під час якої доповіді виголосили: В. Гришко (УРДП), А. Камінський (ОУНз) і Е. Перейма (УНДО) на тему: "На порозі 40-річчя — що далі?". В. Гришко з'ясував загальну ситуацію в Україні на тлі сучасної національної політики Москви, А. Камінський говорив про рух самооборони, а Е. Перейма дав порівняння деяких аспектів теперішнього дисидентського руху з опозиційними рухами минулого століття в царській Росії і на Заході.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Ув'язнена поезія: *Ігор Калинець, Зіновій Красівський, Михайло Луцик, Олександр Різників, Ірина Стасів-Калинець, Євген Сверстюк.*
- 14 *Гаврило Стріляний*: І чого оце я ляпаю?
- 45 *Юрій Лавріненко*: На шляхах синтези клярнетизму.
- 101 Коротка антологія найновіших американських поетів. Переклали *Віталій Кейс* та *Юрій Тарнавський*.
- 119 *Ліда Палій*: З листів Ореста Зілинського.
- 124 *Аркадія Оленська-Петришин*: Про мистецький шлях Петра Холодного (молодшого).

У 60 РОКОВИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- 136 Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні і по-за Україною сушого.
- 140 *Мирослав Прокоп*: З перспективи 60-річчя.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 148 *Казімеж Трембіцький*: Маркс на лаві підсудних.
- 154 *Іван С. Коропецький*: Всеволод Голубничий (1928-77).
- 162 *Юрій Шульмінський*: Останні лицарі Андів.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 168 *Лідія Вороніна*: Руденко і Сахаров: відповідальність письменника і вченого.
- 173 *Гейл Шігі*: Моя зустріч з Миколою Руденком.
- 176 *Василь Маркус*: Леонид Плющ у Римі.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 181 *Віктор Некрасов*: Про людяність... дуже вже її бракує!
- 185 *Петро Одарченко*: Псування і засмічення української мови в Америці.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 195 Деклярація в українській справі.
- 197 Важкий життєвий шлях Володимира Гандзюка.
- 205 Лист політичного засланця Павла Кампова до Суслова.
- 208 Спільна заява Строкатої, Григоренка, Сахарова, Орлова та інших у День політв'язня СРСР.
- 210 Звернення російських діячів у справі С. Шабатури.
- 214 Лист українського політв'язня Богдана Ребрика до Джорджа Міні.
- 216 Я вірю, що ми повернемося на Україну — Україну вільну. Відкритий лист Йосипа Терелі до голови КГБ Ю. Андропова.

- 219 "Діяльність Українського Національного Фронту спрямована виключно на відділення України".
- 222 "Мене судять за те, що я бажав виходу України із складу СРСР".
- 223 А. Кестлер, Ф. Дюрренмат, П. Чаєвські та інші письменники домагаються звільнення М. Руденка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 226 Музейна виставка в Ньюарку очима американської критики.
- 228 *Аркадія Оленська-Петришин*: Не використані можливості виставки в Ньюаркському музеї.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 230 *Л. Лиман*: Самосвідомість як шлях до визволення і прогресу.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 234 Список політв'язнів Владимирської тюрми в час звільнення В. Буковського.
- 234 В'язні Пермських концтаборів провели голодівку в першу річницю Гельсінкської конференції. Михайла Осадчого перевезено до Владимирської тюрми.
- 235 Переслідують Левка Лук'яненка, Володимира Сіренка та Йосипа Терелю. Лист Петра Григоренка до газети *Известия*. Ігор Калинець в іншому таборі.
- 237 Далі переслідують Ніну Строкату і Святослава Караванського.
- 239 Київська українська гельсінкська група апелює до совісті світу.
- 241 В. Мороз знову голодує. Д. Шумук у таборовому шпиталі.
- 242 Надія Світлична зрелася радянського громадянства.
- 243 Нові звернення членів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.
- 244 *Роман Купчинський*: Ремзі Кларк в оборону М. Руденка та О. Тихого.
- 247 З міжнародної преси.
- 251 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich c/o Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Hnytzyk 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschtikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИмісячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	2.—	20.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуеля	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вplat: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

ДО ПЕРСПЕКТИВ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

Мюнхен, 1977. 192 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На тлі широкої аналізи політичних і соціальних процесів на Україні, зокрема русифікаційної політики Москви — від царських часів до теперішнього руху опору в УРСР — автор говорить про вигляди на майбутнє нашого народу в площині власнопідметности, про методи боротьби народу й про завдання української еміграції на тлі досвіду й дій інших еміграцій.

У своїй аналізі автор багато покликається на історичні документи, праці відомих політиків, істориків і соціологів та на статистичні дані.

Анатоль Камінський — автор таких праць: *На новому етапі* (1965), *За сучасну концепцію української революції* (1970), *Динаміка визвольної боротьби* (1973), *Між двома революціями* (1974). Ціна: 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA